НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 1 (18)

2016

КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України

ПРОБЛЕМИ та ВІДКРИТТЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.
Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.
Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.
This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець
Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку
Вченою радою
Інституту археології
НАН України
14.01.2016, протокол № 1.

Усі матеріали рецензовано

Літературний редактор:
Н.В. Блажевич
Переклад резюме
англійською мовою:
Т.М. Шевченко
Рисунки:
авторські
Комп'ютерна верстка:
С.А. Горбаненко

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Т О Л О Ч К О П. П., академік НАН України
С К О Р И Й С. А. (**головний редактор**), доктор історичних наук, професор
Г О Р Б А Н Е Н К О С. А. (**відповідальний секретар**), кандидат історичних наук
І В А К І Н Г. Ю., член-кореспондент НАН України
К Р И Ж И Ц Ь К И Й С. Д., член-кореспондент НАН України
М О Ц Я О. П., член-кореспондент НАН України
Ч А Б А Й В. П., член-кореспондент НАН України
З А Л І З Н Я К Л. Л., доктор історичних наук, професор
О Т Р О Щ Е Н К О В. В., доктор історичних наук, професор
Б О Л Т Р И К Ю. В., кандидат історичних наук
К У Л А К О В С Ь К А Л. В., кандидат історичних наук
П Е Т Р А У С К А С О. В., кандидат історичних наук
П О Т Є Х І Н А І. Д., кандидат історичних наук
С А М О Й Л О В А Т. Л., кандидат історичних наук
С О Н Н. О., кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2016

Підписано до друку 25.02.2016. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 21,1. Обл.-вид. арк. 22,55. Тираж 300 екз. Зам. №

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

СТАТТІ

ARTICLES

Кесвел Е., Арбайтер С., Овчинников Е., Понрой К., Чепмен Дж. Про що можуть розказати фрагменти трипільської кераміки — **5** — *Caswell E., Arbeiter S., Ovchinnikov E., Ponroy C., Chapman J.* The Speaking Fragments: what Trypillia Sherds can Tell

Шелехань О.В. Поховання скіфських воїнів із сокирами з любимівського могильника (за матеріалами Каховської експедиції) — **15** — *Shelekhan O.V.* Burials of Scythian Warriors with Battle Axes from Liubymivka Burial Ground (Based on the Materials of Kakhovka Expedition)

Буйских А.В. Ионийские килики из Борисфена — **29** — *Buiskykh A.V.* Ionian Cups from Borysthenes

Шевченко Т.М. Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії — **43** — *Shevchenko T.M.* Hellenistic Clay Half-figures from Olbia

Хамайко Н.В. Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища — **51** — *Khamaiko N.V.* Stone Gaming Pieces from Shestovytsia Hill-fort

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Русяєва А.С. Фрагмент графіто з новими іменами в Ольвії — **58** — *Rusiayeva A.S.* Fragment of Graffito with New Names in Olbia

Буйских А.В., Денисова А.А., Ивченко А.В. Золотые ювелирные изделия из Ольвии — **63** — *Buiskykh A.V., Denysova A.O., Ivchenko A.V.* Golden Jewellery from Olbia

Шейко І.М. Світильники з березанських колекцій (матеріали розкопок В.В. Лапіна і С.М. Мазараті) — **80** — *Sheiko I.M.* Lamps from Berezan Collections (Materials from Exavations by V.V. Lapin and S.M. Mazarati)

Крутилов В.В., Буйских А.В. Находка ранней монеты Кизика в Ольвии — **89** — *Krutilov V.V., Buiskykh A.V.* Finding of Early Coin from Cyzikus in Olbia

Анохин В.А., Сон Н.А. Золотые индикации монет из раскопок некрополя Херсонеса — **92** — *Anokhin V.O., Son N.O.* Golden Ghost Coins from the Excavations at Chersonesan Necropolis

Сергєєва М.С. Давньоруська косторізна майстерня біля с. Деріївка — **96** — *Sergeyeva M.S.* Ancient Rus Bone-carving Workshop Near Deriivka Village

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2016

Капустін К.М., Журухіна О.Ю. Скляні вироби Городська (за матеріалами досліджень 1940—1950-х рр.) **104** *Kapustin K.M., Zhurukhina O.Yu.* Glassware from Horodske (Based on the Excavations of 1940—1950)

Мельник О.О. Натільні хрести з поховань Києва XVII—XVIII ст. **110** *Melnyk O.O.* Cross Pendants from Kyivan Graves of the 17th—18th Centuries

Блажевич Н.В. Нові надходження до Наукових фондів ІА НАН України (розділ слов'янської, давньоруської та середньовічної археології, 2004—2015) **121** *Blazhevych N.V.* New Arrivals in the Scientific Funds of the IA NAS of Ukraine (the Department of Slavonic, Ancient Rus, and Mediaeval Archaeology, 2004—2015)

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ARCHAEOMETRIC STUDIES

Горбаненко С.А. Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи **137** *Gorbanenko S.A.* Flotation and Washing as Archaeological Research Methods: Realities and Perspectives

Борисюк-Дудкіна А.С, Шевченко Т.М. Реставрація та реконструкція протоми Афродіти з Ольвії **145** *Borysiuk-Dudkina A.S., Shevchenko T.M.* Restoration and Reconstruction of Protome of Athrodite from Olbia

Рудич Т.О. Колекція антропологічних матеріалів з розкопок могильника давньоруської доби біля с. Лука **150** *Rudych T.O.* Collection of Anthropological Materials from Excavations at Ancient Rus Burial Ground Near Village of Luka

Наші автори **162** **Our authors**

Список скорочень **163** **List of abbreviations**

СТАТТІ

УДК: 903.23(477.65)“636”

E. Caswell, S. Arbeiter, E. Ovchinnikov,
C. Ponroy, J. Chapman

THE SPEAKING FRAGMENTS: WHAT TRYPILLIA SHERDS CAN TELL

The project participants «Early urbanism in Europe?: the case of the Trypillia mega-sites of the Ukraine» conducted an analysis of three large collections of pottery of the objects that were excavated in mega-site of Nebelivka.

Keywords: Trypillia, mega-site, Nebelivka, pottery, classification, Mont Beuvray system.

Everyone agrees that pottery can provide archaeologists with much valuable information — the question is ‘what kind of information?’ In the AHRC-funded Project «Early urbanism in Europe?: the case of the Trypillia mega-sites of the Ukraine», we have shared the same problems with dealing with a large quantity of pottery as do our Ukrainian colleagues at each Trypillia excavation. In this primarily methodological article, we wish to share with our colleagues some data collection methods, analytical techniques and means of graphic presentations that have come to define how we have dealt with pottery from the Trypillia BII mega-site of Nebelivka, Novoarkhangelsk District, Kirovograd Domain [Chapman et al., 2014; 2014a]. The graphics show examples of our exploratory data analysis and, in some cases, constitute preliminary results.

The Project has developed three underlying premises for our pottery studies:

1) a pottery assemblage cannot be understood without first developing a model of pottery deposition for the context in question;

2) although the form and decoration of ceramics changed through time, time was NOT the reason for these changes — there were social, functional, technological and ritual reasons for such changes, which happened in a temporal setting which was itself effectively neutral to change;

3) the best way of exploring these changes is the comparative method, using different classes of deposit to highlight differences.

The current Ukrainian understanding of site formation still owes much to the Hvojka tradition of how the founding father excavated the remains of burnt houses (Russian «*ploshchadki*»), despite the many methodological debates since the era of Passek; we supposed that new understandings may well emerge from our excavations. The issue of change through time cannot be explored in this article because the Project has not yet completed our AMS date-based modeling of the internal dwelling sequence at Nebelivka [Millard et al., 1994].

In this article, we compare three assemblages from different kinds of features — the largest Assembly House on the mega-site, a ‘normal dwelling house (House A9) and a pit in Sondazh 1.

POTTERY RECORDING SYSTEMS

The Ukrainian pottery specialist, Dr. E. Ovchinnikov, worked with us on the Nebelivka project and has already published an article on the assemblage from House A9 [Овчинников, 2012]. He has explained that his approach is an alternative to the «Ryzhov» Trypillia pottery system [Рыжов, 1990; Ryzhov, 2005; 2012], in which an initial division into fine painted wares, coarse wares and burnished wares formed the basis for a further sub-division into fabrics, based upon colour and temper. The next stage was the comparison of vessel shapes and decoration with wares and fabrics. These stages fit well with the system used by the Project, based upon the Mont Beuvray system (see below). The Project has made a serious attempt to utilize Ryzhov’s vessel shape categories and decorative motif types but we have

© E. CASWELL, S. ARBEITER, E. OVCHINNIKOV, C. PONROY, J. CHAPMAN, 2016

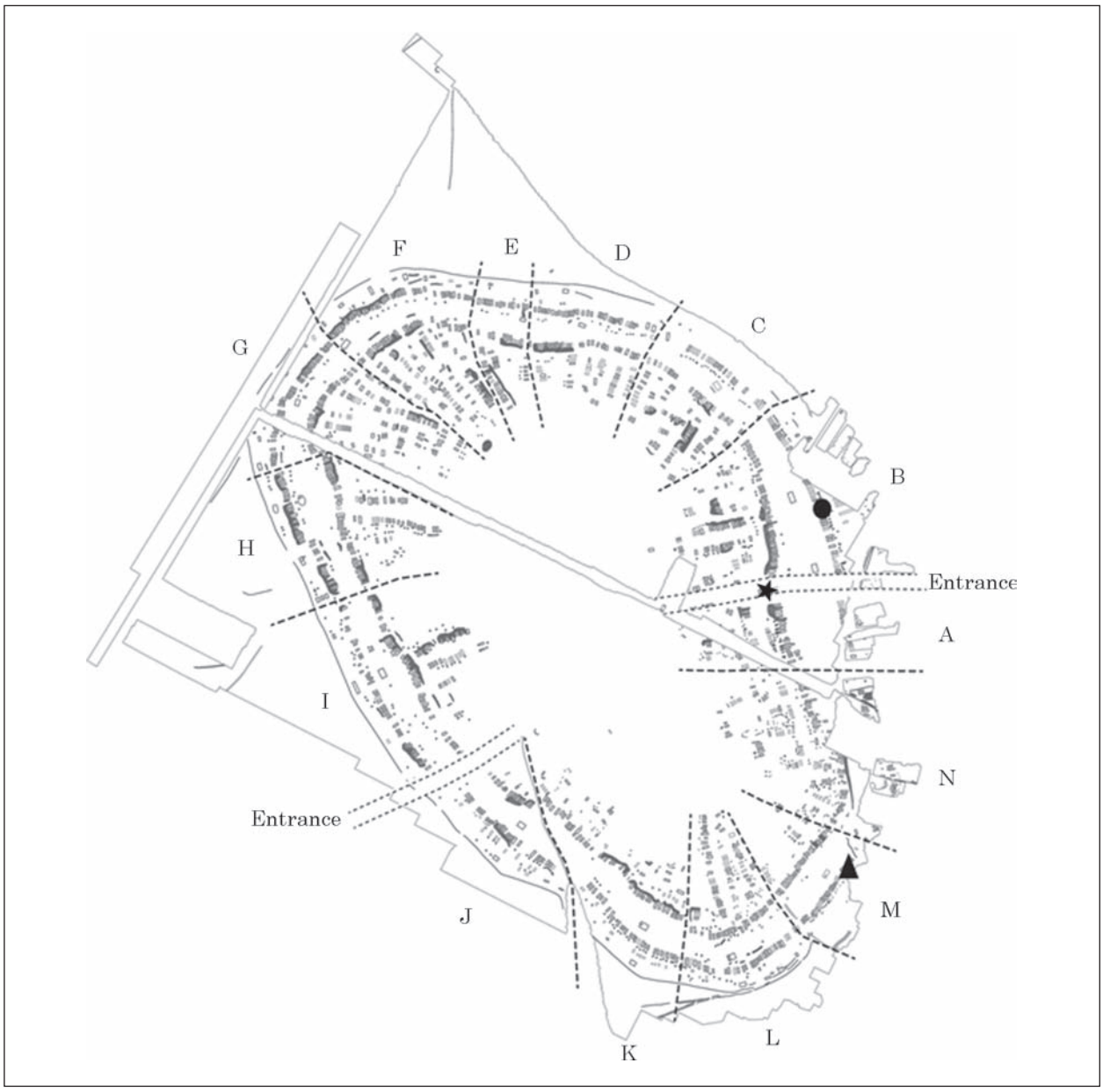

Fig. 1. Interpretative geophysical plan of the Nebelivka mega-site (source: D. Hale): star — mega-structure; circle — House A9; triangle — Pit Sondazh 1

Table 1. Post-excavation stages of research

Date	Main task	Deliverable
July—August 2012	C. Ponroy trains E. Caswell and S. Arbeiter	Start of recording of 2012 mega-structure pottery
January and May 2013	Recording of pottery by E. Caswell, S. Arbeiter, B. Gaydarska & J. Chapman	Completion of recording 2012 mega-structure pots
July—August 2013	Recording of pottery by E. Caswell and S. Arbeiter	Completion of recording of 2013 Pit, Sondazh 1
September 2014	Completion of S. Arbeiter's Undergraduate Dissertation on decoration at Nebelivka	Analysis of mega-structure & Pit 1
December 2014	Recording of pottery from 2009 House A9, based upon the finds storage according to E. Ovchinnikov's classification	Analysis of House A9 pottery
February—August 2015	Typological and spatial analyses of three main assemblages by E. Caswell & J. Chapman	Production of this article

found problems with typological divisions into shapes and motifs, not least when sherd size is small. Perhaps the most serious issue with the Ryzhov system is that it pays no attention to medium-sized and small sherds which cannot be classified by type or decoration, often the dominant element on a settlement site. This focus on large, if not complete, vessels causes the loss of much valuable contextual information, which is vital in helping us to understand the way that pottery was deposited.

THE «MONT BEUVRAY» SYSTEM

The standardized and highly effective system for recording pottery at the Late Iron Age defended urban complex of Mont Beuvray has been the product of decades of pottery research [Paunier, 1994; Barral, Luginbühl, 1995]. Its aim is to produce a system that can be utilized by multiple international excavation teams in a comparable and consistent way. The basis is a chronological system of shape types, each of which has been dated with reference to previous excavation contexts. The combination of dated types found in each single context provides a date for that context. The Fabric series and the decoration types are overlain on the dated vessel shapes. Since the starting-point of the Mont Beuvray system — dated shape types — was missing from Trypillia pottery research, we had to omit this stage for the Nebelivka assemblage, instead using the fabric types based upon colour as the basic level of analysis.

In transposing this system to the Trypillia context, three key assumptions were made: (*a*) the basic unit of analysis is the sherd, with each sherd no matter how small having a «voice»; (*b*) the ideal recording method is the 3-dimensional recording of each sherd on a GIS platform; and (*c*) the same level of detail is recorded for each sherd, no matter how large or small. The basic variables recorded included Weight, Potpart, Fabric, Surface Colour (exterior and interior), Temper, Decorative Style and Motif (s), Wear traces and Burning. For rim and base sherds, the rim diameter and the proportion of rim surviving is recorded and the profile is drawn. Photographs were made of each decorated sherd and significant undecorated sherds. This rigorous data collection stage has required much training and a lot of post-excavation time, amounting to 250 person-days (Table 1).

Each of the three ceramic assemblages represented a different kind of feature — an Assembly House, a dwelling house and a large pit. These features were located on the East and South East side of the mega-site (Fig. 1). *The mega-structure* is by far the most complex of the three features and, measuring 60 m long × 22 m wide, currently constitutes the largest Assembly House known in the Trypillia world. Project opinions differ on the form and function of the mega-structure [Chapman, 2014b; Videiko, 2013]. While there

Fig. 3. Plan of excavated House A9 (photo: M. Videiko)

Fig. 4. Pottery scatter near base of Pit 1 (Sondazh 2) (photo: M. Nebbia)

were few sherds in the unburnt part of the structure — perhaps a yard or garden (Durham view) or a sacred precinct (Ukrainian view) — small numbers of sherds were deposited before the building of the mega-structure (Phase 1, or «pre-mega-structure»), while much larger numbers of sherds were deposited while the built part was in use (Phase 2), during its deliberate burning (Phase 3) and after the *ploshchadka* had been formed (Phase 4) (for pottery discard by Phase, see Fig. 2, see at color plate). *House A9* was completely excavated in 2009, following its location by geophysical prospection [Chapman, 2015]. The burnt daub scatter found at depths of 0,25—0,40 m was plough-damaged but preserved its rectangular shape of nearly 18 m in length and 4,5—5.6 m in width (Fig. 3). The remains of two open hearths were preserved. *Pit 1 (Sondazh 1)* (henceforth 'the Pit') represents a large Trypillia pit, with a surface area of c. 5 × 3.50 m and a depth of c. 3.20 m (unpub.) (Fig. 4). Despite the activities of *krotovina* (viz., animal burrows) to a depth of 1.5 m, we could recognize a succession of placed deposits of pottery, animal bones and figurines, often involving burning. Our initial expectation was that three pottery assemblages which were created in such different depositional conditions would have shown strong contrasts in many aspects of their basic characteristics.

EXPLORATORY DATA ANALYSIS

Basic data. Statistics on the weight of the three assemblages are presented below (Table 2); the total weight of the three assemblages came to just over 16 kg by weight.

The time-consuming recording of the weight of each sherd produced data to compare the overall assemblage, the main fabric groups and the mean sherd weight. It is interesting that the largest assemblage derived not from the Mega-structure or the House but from the Pit (Table 2). Each assemblage was dominated by fine, painted wares (over 90 %), with the highest proportion of painted wares coming from the House (Table 2). The mean sherd weight showed not only that heavier sherds were placed in the Mega-structure but that more large, decorated sherds were deposited than in the House or the Pit (Fig. 5). We suggest that this emphasis on decorated sherds helped to create the identity of the Mega-structure as a place for such important fragments. Nonetheless, the cumulative frequencies of the three assemblages showed basic similarities in mode of deposition (Fig. 6). Since the Project has not managed to complete re-fitting experiments for all three assemblages, we cannot be sure of the proportions of each vessel deposited in their final contexts. However, it seems probable that fragments of many vessels were placed in final contexts, with other parts of the same vessel placed elsewhere. This would link the final contexts of several houses or pits with one another, following the enchainment principle [Chapman, 2000].

Table 2. Sherd weight, g, by fabric, % in brackets, for the three ceramic assemblages; g, %

Wares / Objects	House A9	The pit	Mega-structure	All
Fine Wares	3417, 95	6001, 90	5625, 91	15043, 92
Coarse Wares	177, 5	654, 10	550, 9	1381, 8
Totals	3594, 22	6655, 40	6175, 38	16424, 100

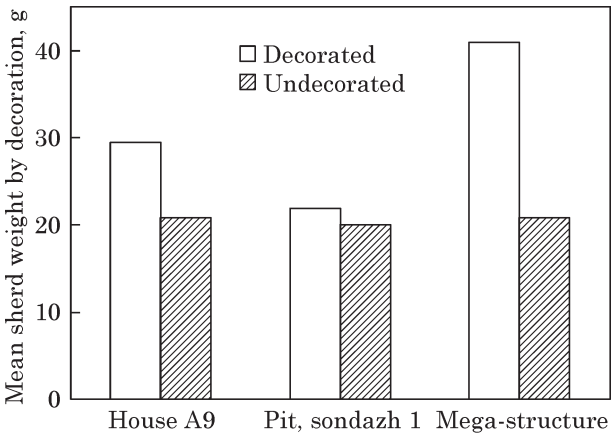

Fig. 5. Mean sherd weight by decoration, g (source: J. Chapman, E. Caswell)

Colour. The next stage in Ovchinnikov's [Овчинников, 2012] analysis was the definition of fabric groups. We have developed a systematic approach to coding each sherd for its surface colour — both exterior and interior — based upon a set of 11 colours (Fig. 7). Although there was an overall similarity in the colour preferences of each assemblage, with Colours 3 more frequent than Colours 2 and 4, House A9 showed very different fabric preferences from the Pit and the Mega-structure. In House A9, there was a greater diversity of colours when related to shape types than in the other groups; we conclude that potters probably used different clays in their contributions to the destruction contexts of House A9 (viz., its death assemblage: [Kruts, 2003]) (Fig. 8).

Potparts. The coding of each sherd for the potpart — rims, body sherds, handles / lugs and bases — produced data on the way that vessels were fragmented prior to their deposition. Interestingly, the pie-charts showed similar breakdown in each assemblage (Fig. 10). This confirms our observation that not only complete or reconstructable vessels were placed in burnt houses

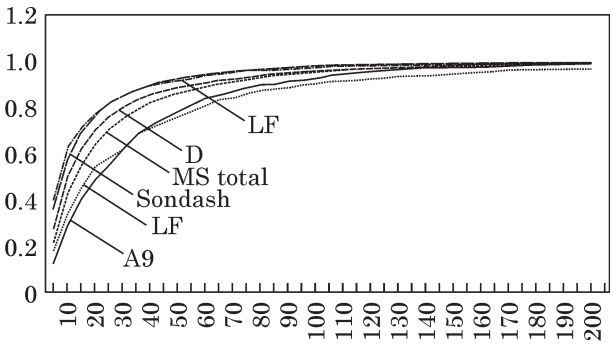

Fig. 6. Cumulative frequency graphs for sherd weights: Sondazh = Pit 1 (Sondazh 1); A9 = House A9; MS total = all sherds, Mega-structure; PD — Phase 4 (post-destruction), Mega-structure; D — Phase 3 (Destruction); LF — Phase 2 (Living Floor) (source: E. Caswell)

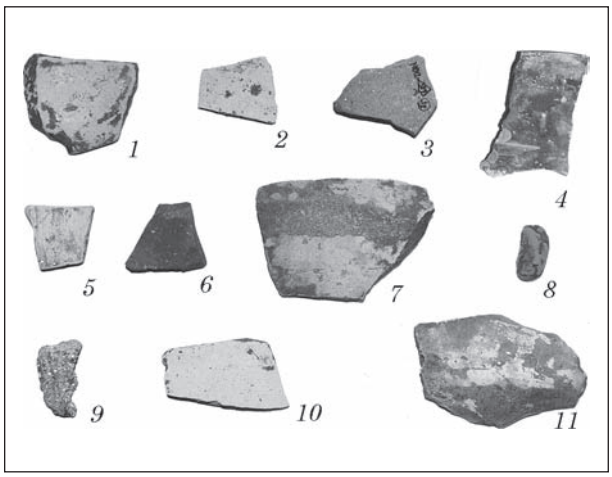

Fig. 7. Colour chart, exterior and interior surfaces of pottery (source: E. Caswell, S. Arbeiter)

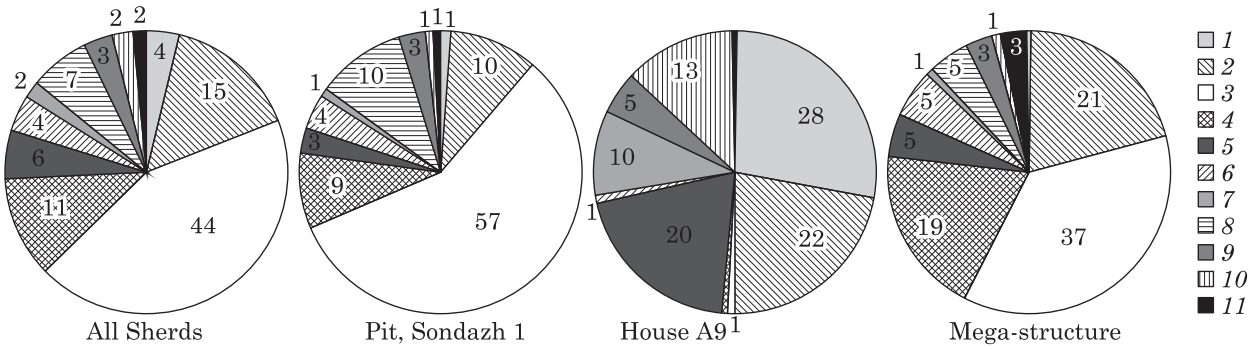

Fig. 8. Surface colour by assemblage, % (source: J. Chapman, E. Caswell), according to Fig. 7

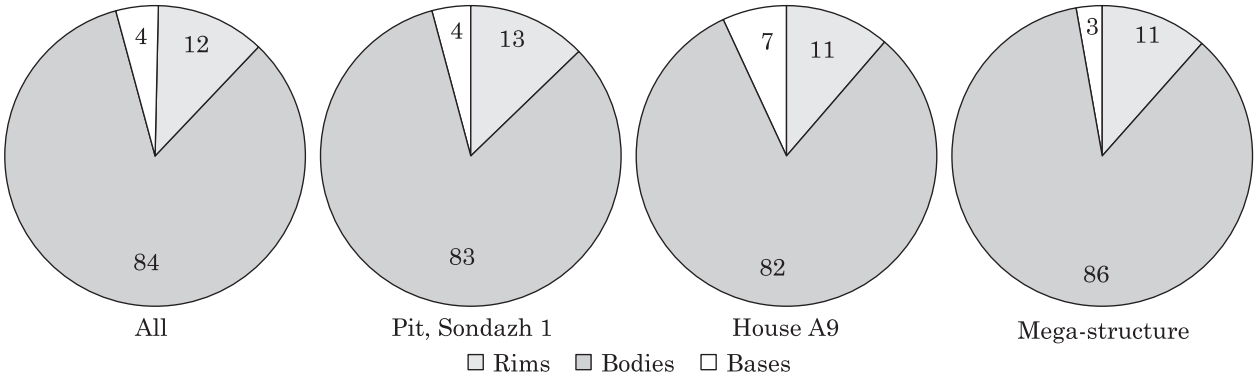

Fig. 9. Potparts by assemblage, % (source: J. Chapman, E. Caswell)

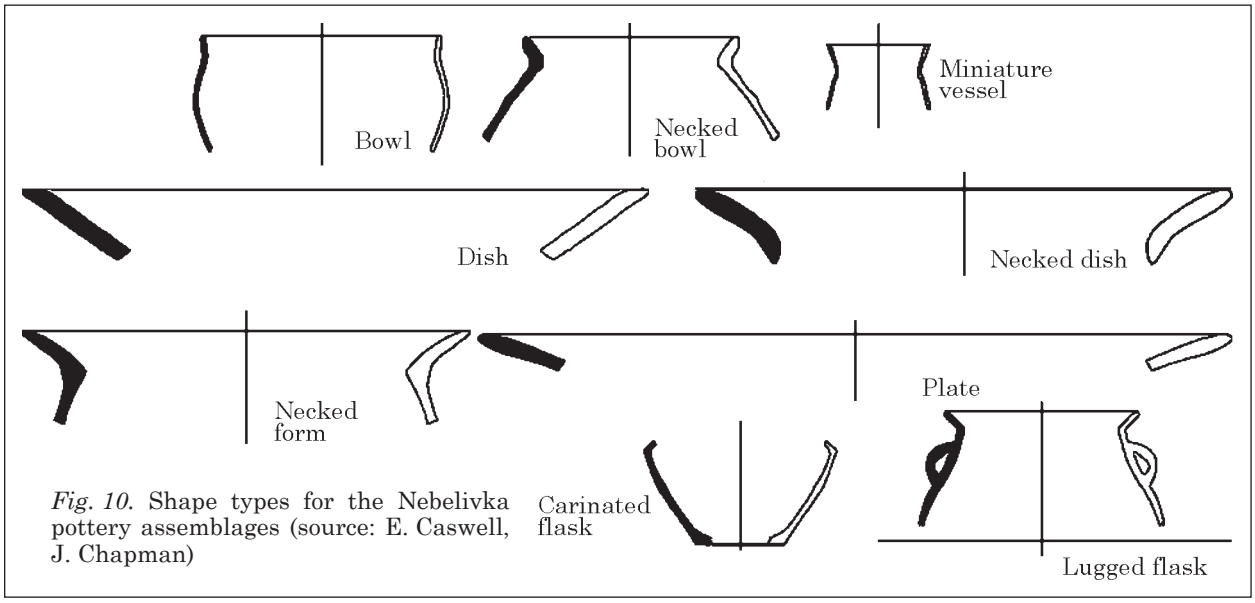

Fig. 10. Shape types for the Nebelivka pottery assemblages (source: E. Caswell, J. Chapman)

[Kruts, 2003] but also many fragments. Moreover, the same pattern of fragment discard was visible in burnt houses, Assembly Houses and the pits which were supposed to contain 'domestic 'rubbish' [Kruts, 2003]. However, no clear pattern was observed in a GIS-based plot of the spatial distribution of potparts in the Mega-structure.

Shape types. The Project continues to discuss the number of shape types in view of the divergence between Ovchinnikov's [Овчинников, 2012] typology and the results of the Durham team (Fig. 10). Drawing all the rim sherds allowed the definition of overall size groupings for each assemblage and, by extension, for each shape type (e. g., for the Mega-structure, Fig. 11). Pie-charts of rim counts shows variations between the three assemblages, whether for detailed shape types or for shape types grouped into 'open', 'closed' and 'other' categories (Fig. 12). Although 'open' forms were preferred for each assemblage, the preference was stronger (2/3 of all rims) in the House. Such a depositional choice suggests the importance of marking the house-destruction by materialisation of collective consumption rather than storage.

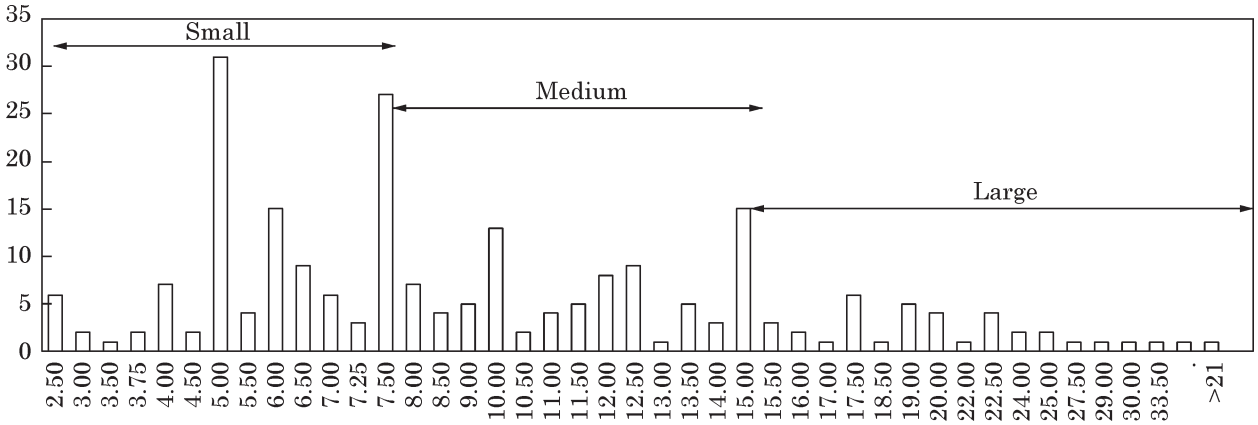

Fig. 11. Vessel sizes, Mega-structure (source: J. Chapman, E. Caswell)

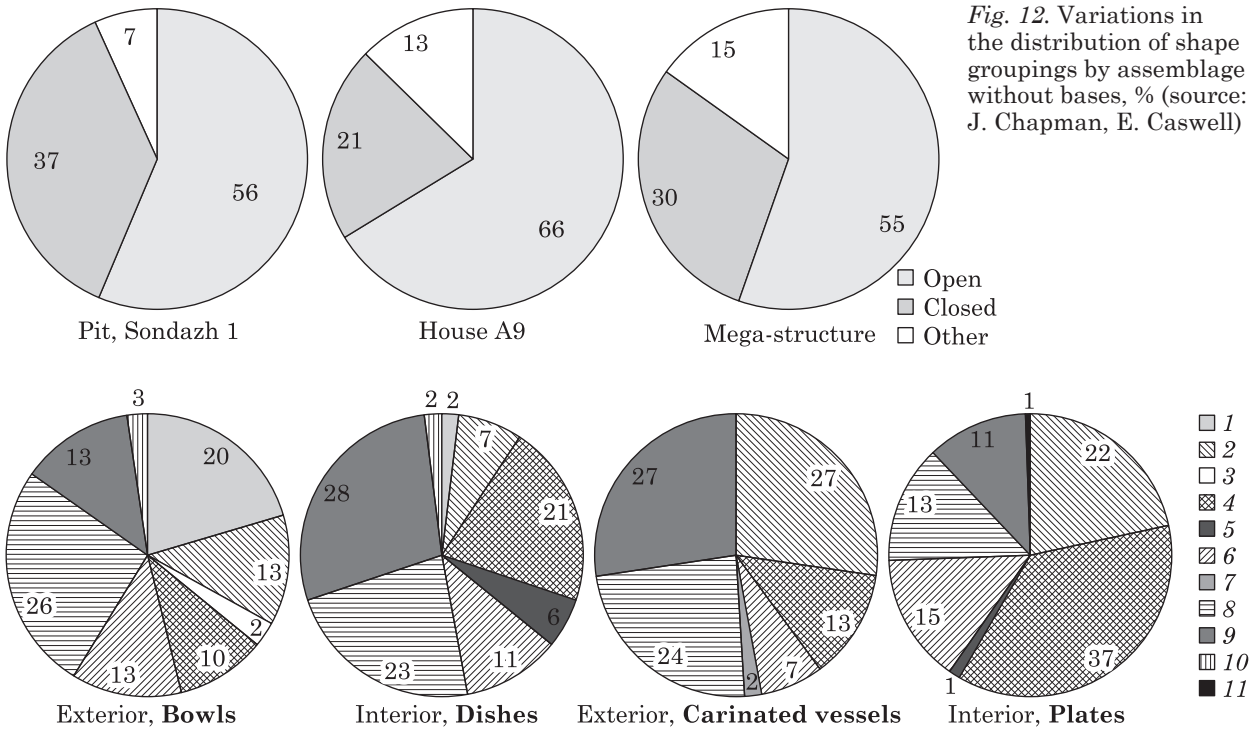

Fig. 12. Variations in the distribution of shape groupings by assemblage without bases, % (source: J. Chapman, E. Caswell)

Fig. 13. Shape groupings vs. surface colour, House A9 assemblage, % (source: J. Chapman, E. Caswell), according to Fig. 7

Shape types and fabrics. The pottery recording developed within the adapted Mont Beuvray system generates many analyses of combinations of variables. One particularly interesting combination for the House assemblage concerns the shape types plotted against colour, using the interior colours of open forms (dishes and plates) and the exterior colours of more closed forms (bowls and carinated vessels) (Fig. 13). Each shape type reveals a difference colour preference for this very visible variable, with red exterior bowls, orange exterior carinated forms, grey interior dishes and red-brown interior plates the most frequent colour for both cooking vessels and fine wares. As with variations in shape choice, this suggests that different potters — perhaps not house-based? — are supplying the house with specific colour preferences for the range of their most common shapes.

Decorative styles and motif types. The decorative style and motif typology developed by Ryzhov [Рыжов, 1990; Ryzhov, 2012] has been used for the basis of Sophia Arbeiter's study of the Mega-structure and the 2013 part of the Pit assemblage [Arbeiter, 2013]. Arbeiter constructed her own motif typology for the two assemblages, as exemplified here by the exterior decorative motifs of the impressed ware (Fig. 14) and the interior motifs of the painted wares (Fig. 15). The same system was used to classify the decorative styles and motifs for the House A9 pottery (see Table 1). While the vast majority of decorated vessels fell within the typical BII phase styles *sensu* Ryzhov and motifs, occasional grooved ware sherds typical of the supposedly earlier site of Volodymirivka have been found in both the fill of the Pit and the Mega-structure (Fig. 16).

Part	Type	Description	Example
1. rim	0	No decoration	
	1	Impressed triangles	
	2	Wavy rim	
	3	Impressed circles	
	4	Impressed «crescent»	
	4.1	Impressed «crescent», slant	
2. border	0	No decoration	
	1	Vertical lines	
	2	Chaotic lines	
	3	Row of impressions	
	4	Row of «diamonds»	
	5	Lug	
3. body	0	No decoration	
	1	Vertical lines	
	2	Chaotic lines	
	3	Row of small impressions	
	3.1	Small impressions and horizontal lines	
	4	Row of circles	

Fig. 14. External decorative motifs for Impressed Ware (source: S. Arbeiter, 2013)

Part	Type	Description	Example
1. rim	0	No decoration	
	1	Horizontal line	
2. no border decoration			
2.1. main motif		«Comet» motif	
	0.1	«Comet» motif and «wave»	
		Straight line down	
3. border decoration			
3.1. border element	0	None	
	1	Vertical lines	
	2	«Sail» motif	
	3	Half circle	
	3	Half circle framed	
	3	Half circle framed and pendant lines	
3.2. border line	1	Horizontal line	
4. main motif	1	Half circle	
	1.1	Half circle framed	
	1.2	Half circle framed and pendant lines	
	2	Pendant lines «comet» motif	
	2.1	«Comet» motif and extra line	
	2.2.1	«Comet» motif and «wave»	
	2.2.2	«Comet» motif and «wave» with lines	

Fig. 15. Internal decorative motifs for Painted Ware (source: S. Arbeiter, 2013)

Fig. 16. Grooved ware sherds in the style of Volodimyrivka, Nebelivka (photo: S. Arbeiter)

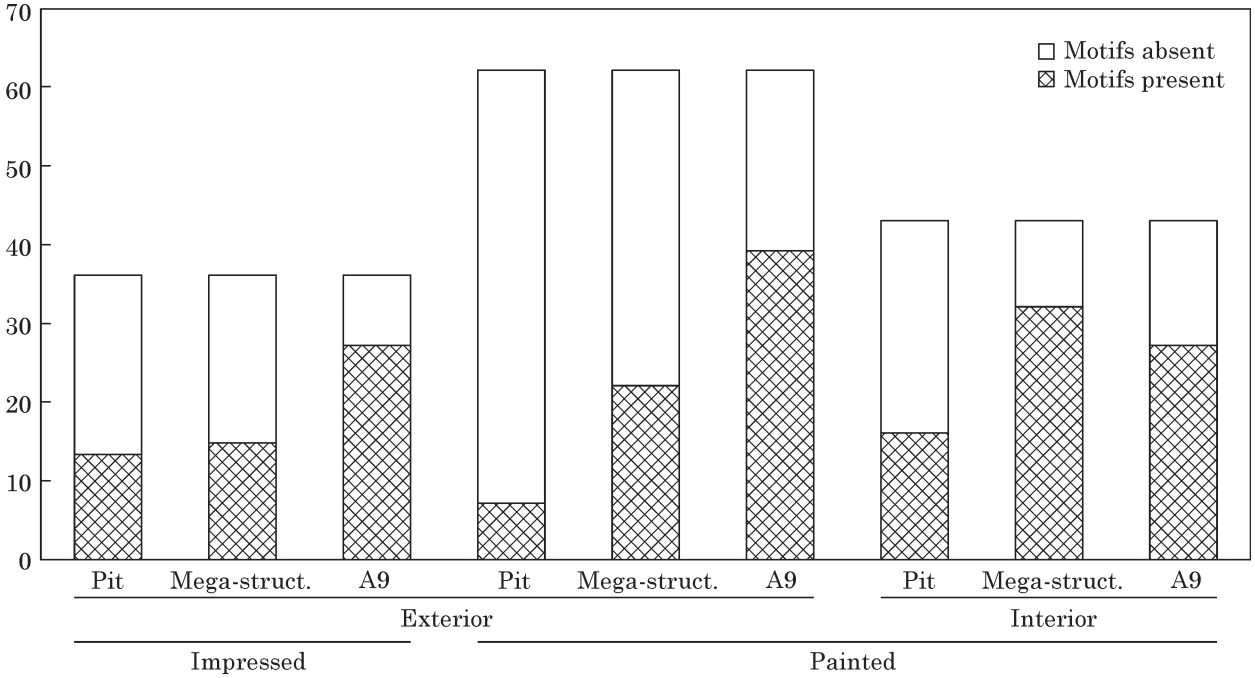

Fig. 17. Presence / absence of decorative motifs by decorative style (source: J. Chapman, E. Caswell)

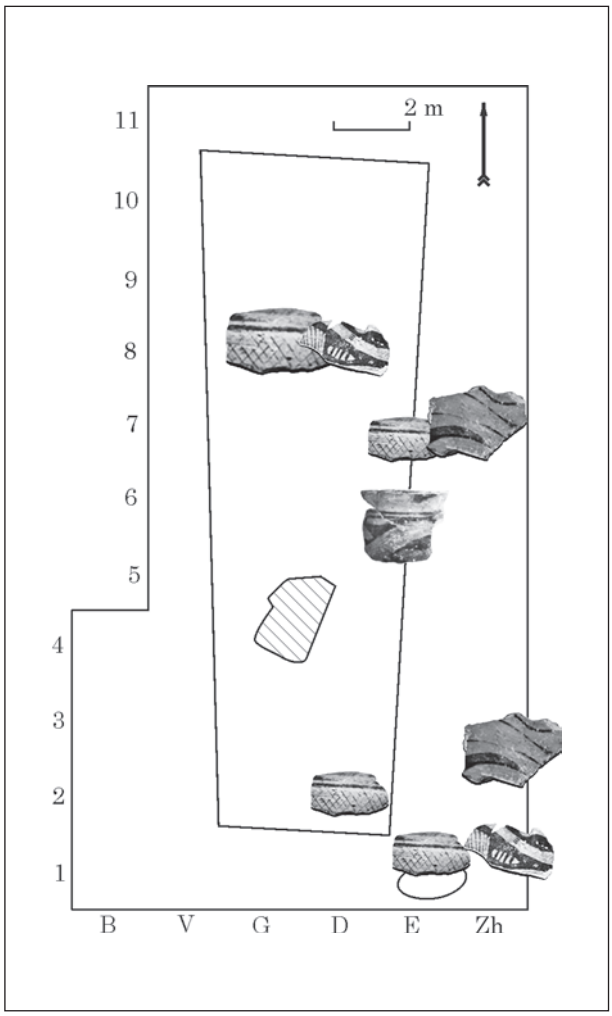

Fig. 18. Spatial clustering of decorative motifs, House A9 (source: J. Chapman, E. Caswell)

Two points that Arbeiter noticed [Arbeiter, 2013] and Chapman confirmed were the differences in the proportions of decorative motifs used in each assemblage and the variations in the motifs selected for deposition. The House assemblage revealed far more decorative motifs than were found in the mega-structure and in Pit 1, especially for Coarse ware motifs and Exterior Painted decoration, in contrast to the greater variety of Interior Painted motifs in the Mega-structure assemblage (Fig. 17). It is interesting that the lowest proportion of all available motifs was selected for deposition in the Pit. A more complex statistic showed that each assemblage selected different combinations of decorative motifs for deposition, presumably as a form of place-based identity.

Spatial analysis of decorative motifs. A spatial analysis of decorative motifs in House A9 showed the clustering of decorative motifs in four different zones inside the house (Fig. 18) without any indication of the concentration of vessel forms. This patterning was perhaps the products of different potters but it is perhaps more likely to represent a special kind of depositional association for household members with different parts of this intimate internal space.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

The Project pottery team found that the adapted «Mont Beuvray» system worked well and was broadly compatible with both the «Ryzhov» and the «Ovchinnikov» systems. The three assemblages studied in this way showed clear similarities in terms of the cumulative frequencies of sherd sizes, their breakdown of Potparts, their ratios of Fine:

Coarse wares and in their tendency to discard larger sherds which were decorated. However, there were also many differences between the three assemblages. There was a preferential discard of larger sherds in the Mega-structure in comparison with Pit 1 and House A9. Although there was an overall similarity in the colour preferences of each assemblage, with Colours 3 more frequent than Colours 2 and 4, the three assemblages comprised contrasting colour combinations; the House A9 assemblage in particular stood out from the others, suggesting that different potters were responsible for the three assemblages. Another difference was in forms: House A9 had a lot more Plates and Bowls than Pit 1 and the mega-structure, with the preference for more open shapes suggesting deposition marking more collective consumption. Moreover, there was much greater overall variability in shape and decoration in House A9, despite it being the smallest assemblage, with the probability of the discard there of feasting pottery. The House's wider range of motifs focused on Coarse ware motifs and Exterior Painted decoration. This could be contrasted with the greater variety of Interior Painted motifs in the Mega-structure assemblage. A spatial analysis of decorative motifs in House A9 showed the clustering of decorative motifs — perhaps showing discard by specific household members.

While there is a long way to go before the Project can claim that it has explained the variability in the discard of pottery at the Nebelivka mega-site, it is to be doubted that the sorts of questions that we can now raise could have been posed in the course of a traditional Ryzhov-style classification. We suggest that the combination of fabric analysis, traditional typological studies and spatial analysis provides a powerful tool for the definition of new questions which can help us all understand how and why pottery was discarded in such great quantities on Trypillia mega-sites.

* * *

The AHRC (Grant) and National Geographic Society (Grant) are warmly thanked for funding the excavations at Nebelivka. The Project is grateful to Academic P. Tolochko for support in the Project, Dr. M. Videiko for his contribution as Ukrainian co-director of the Project and Dr. A. Diachenko for his valuable comments on an early draft of this article.

Arbeiter S. Analysis of Tripillian pottery decoration from the site of Nebelivka, Ukraine: Unpub. B.A. dissertation. — Durham University, 2013. — 78 p.

Barral P., Luginbühl T. Typologie des formes de céramique régionale de Bibracte. Version 1.1. — Glux-en-Glenne, 1995. — 72 p.

Chapman J. Fragmentation in archaeology. — London, 2000. — 296 p.

Chapman J., Videiko M., Gaydarska B. et al. The Planning of the Earliest European Proto-Towns: A New Geophysical Plan of the Trypillia Mega-Site of Nebelivka, Kirovograd Domain, Ukraine // Antiquity Gallery. — 2014. — URL: http: //antiquity.ac.uk.ezphost.dur.ac.uk/projgall/chapman339/.

Chapman J., Videiko M.Yu., Hale D. et al. The second phase of the Trypillia mega-site methodological revolution — a new research agenda // European Journal of Archaeology. — 2014a. — **17/3**. — P. 369—406.

Chapman J., Videiko M.Y., Gaydarska B. et al. An Answer to Roland Fletcher's Conundrum?: Preliminary Report on the Excavation of a Trypillia Mega-Structure at Nebelivka, Ukraine // Journal of Neolithic Archaeology. — 2014b. — **16**. — P. 135—157.

Chapman J., Videiko M.Yu., Gaydarska B. et al. Nebelivka: in search of the history and meaning of a Tripillye Copper Age mega-site // Archologie in Eurasien. Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. — Bonn, 2015. — **31**. — P. 419—436.

Millard A.R., Higham T., Gaydarska B. et al. Bayesian modelling of AMS dates at the Nebelivka mega-site. (To appear in final Project monograph) // Système de déscription et de gestion du mobilier céramique. — Glux-en-Glenne, 1994. — in prep.

Paunier D., Barral P., Luginbühl T., Paratte C.-A. Système de déscription et de gestion du mobilier céramique. — Glux-en-Glenne, 1994. — 68 p.

Ryzhov S. The Tripolye BII—CI sites of the Pruth-Dniester region // Cucuteni. 120 years of research. Time to sum up. — Piatra Neamț, 2005. — P. 193—208.

Ryzhov S. Relative Chronology of the Giant-Settlement Period BII—CI // The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline. Oxford, 2012. — P. 79—115.

Videiko M.Yu., Chapman J., Gaydarska B. et al. Investigations of the mega-structure at the Trypillia Culture settlement near Nebelivka in 2012 // Tyragetia: Seria Noua. — 2013. — **VII (XXII)**, **1**. — P. 97—123.

Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. — К., 2003. — С. 8—13.

Овчинников Е.В. Керамічний посуд трипільського поселення Небелівка (за результатами розкопок 2009 р.) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2012. — С. 30—37 (АДІУ. — Вип. 8).

Рыжов С.Н. Микрохронология поселения у с. Тальянки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — К., 1990. — С. 83—90.

Е. Кесвел, С. Арбайтер,
Е. Овчинников, К. Понрой, Дж. Чепмен

ПРО ЩО МОЖУТЬ РОЗКАЗАТИ ФРАГМЕНТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Поєднання даних аналізу матеріалу (техніко-технічні характеристики), традиційних типологічних досліджень і просторового аналізу представляє потужний інструмент для постановки нових питань, відповіді на які можуть допомогти нам зрозуміти, як і чому керамічний посуд був залишений в таких великих кількостях на трипільських поселеннях.

За роки роботи проекту «Ранній урбанізм в Європі?: трипільські великі поселення України» (2009, 2012—2014 рр.) були накопичені великі колекції керамічного посуду. У статті порівнюються три комплекси з різних видів об'єктів, розкопаних на поселенні-гіганті Небелівка — найбільша громадська споруда (мега-структура), звичайний житловий будинок (площадка А9) і яма (зондаж 1).

Авторами була застосована адаптована система Mont Beuvray, поєднана з системами Рижова та Овчинникова, яка враховує максимальну кількість ознак. Додатково Софі Арбайтер побудувала власну типологію орнаментів для дуже фрагментованих виробів.

Кожен з трьох вивчених комплексів мав чітко виражені відмінності, що обумовлено, мабуть, тим, що їх виготовленням займалися різні групи гончарів. Переважання «відкритих» форм (миски, кратери) в житлі А9 може пояснюватися більшою часткою колективного споживання їжі, що цілком зрозуміло, враховуючи призначення споруди. Найбільша варіативність форм посудин і їх декору може вказувати на спільні прийоми їжі і, як наслідок, частий бій посуду. В окремих секторах споруди концентрувалися вироби з певними орнаментами. Вірогідно, це пов'язано з вибором характерних візерунків для конкретних членів родини, що проживала в будинку.

Ключові слова: Трипілля, мега-структура, Небелівка, кераміка, класифікація, система *Mont Beuvray*.

Э. Кэсвелл, С. Арбайтер,
Э. Овчинников, К. Понрой, Дж. Чэпмен

О ЧЕМ МОГУТ РАССКАЗАТЬ ФРАГМЕНТЫ ТРИПОЛЬСКОЙ КЕРАМИКИ

Сочетание данных анализа материала (технико-технические характеристики), традиционных типологических исследований и пространственного анализа представляет мощный инструмент для постановки новых вопросов, ответы на которые могут помочь нам понять, как и почему керамическая посуда была оставлена в таких больших количествах на трипольских поселениях.

За годы работы проекта «Ранний урбанизм в Европе?: трипольские крупные поселения Украины» (2009, 2012—2014 гг.) были накоплены крупные коллекции керамической посуды. В статье сравниваются три комплекса из разных видов объектов, раскопанных на поселении-гиганте Небелёвка — крупнейшая общественная постройка (мега-структура), обычный жилой дом (площадка А9) и яма (зондаж 1).

Была применена адаптированная система Mont Beuvray, совмещенная с системами Рыжова и Овчинникова, учитывающая максимальное количество признаков. Дополнительно Софи Арбайтер построила собственную типологию орнаментов для сильно фрагментированных изделий.

Каждый из трех изученных комплексов имел четко выраженные отличия, что обусловлено, по-видимому, тем, что их изготовлением занимались разные группы гончаров. Преобладание «открытых» форм (миски, кратеры) в жилище А9 может объясняться большей долей коллективного потребления пищи, что вполне понятно, учитывая предназначение постройки. Наибольшая вариативность форм сосудов и их декора может указывать на совместные приемы пищи и, как следствие, частый бой посуды. В отдельных секторах постройки концентрировались изделия с определенными орнаментами. Возможно, это было связано с отбором характерных узоров для конкретных членов семьи, проживающей в доме.

Ключевые слова: Триполье, мега-структура, Небелёвка, керамика, классификация, система *Mont Beuvray*.

Одержано 16.11.2015

To the article
E. Caswell, S. Arbeiter, E. Ovchinnikov, C. Ponroy, J. Chapman
THE SPEAKING FRAGMENTS: WHAT TRYPILLIA SHERDS CAN TELL

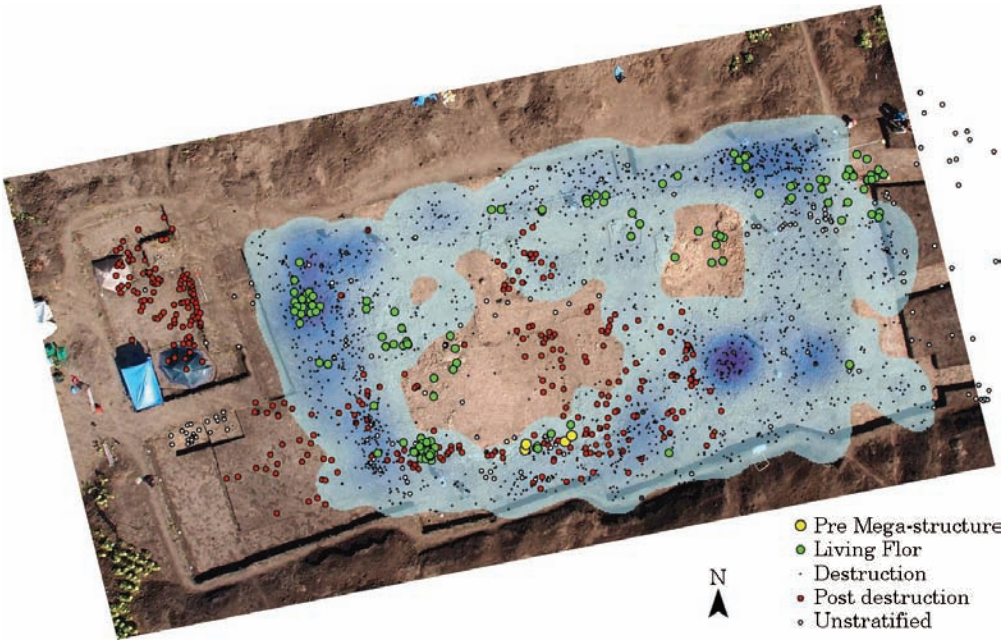

Fig. 2. Pottery discard by Phase, Mega-structure, Nebelivka (source: E. Caswell)

До статті
Н.В. Хамайко
КАМ'ЯНІ ГРАЛЬНІ ФІГУРКИ
З ШЕСТОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Рис. 1. Кам'яний пішак з шестовицького городища

Рис. 2. Кам'яний антропоморфний король з шестовицького городища

К статье
В. В. Крутилова, А. В. Буйских
НАХОДКА РАННЕЙ МОНЕТЫ КИЗИКА В ОЛЬВИИ

Кизикин архаического времени из Ольвии

До статті
К. М. Капустіна, О. Ю. Журухіної
СКЛЯНІ ВИРОБИ ГОРОДСЬКА
(за матеріалами розкопок 1940—1950 рр.)

Рис. 1. Скляні вироби з Малого Городського городища

До статті
А. С. Борисюк-Дудкіної, Т. М. Шевченко
РЕСТАВРАЦІЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОТОМИ АФРОДІТИ З ОЛЬВІЇ

Рис. 1

Рис. 2

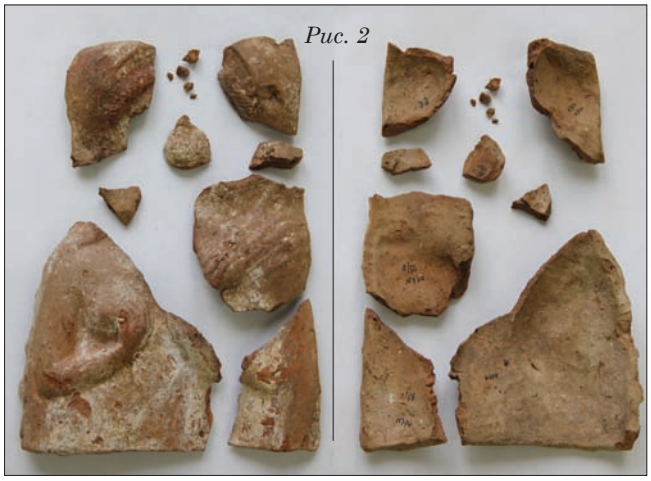

Рис. 4

Рис. 5

а

Рис. 3

б

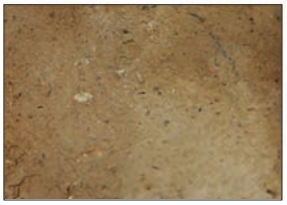

в

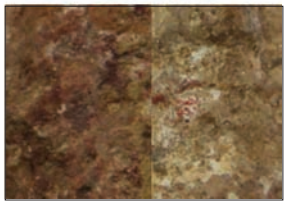

Рис. 1. Вигляд теракоти до реставрації
Рис. 2. Лицьова і зворотна сторона очищених фрагментів
Рис. 3. Протома після з'єднання та доповнення зображення
Рис. 4. Теракота після реставрації та консервації, зворот і профіль
Рис. 5. Протома Афродіти класичного періоду: *а* — фото лицьової сторони після реставрації; *б* — макрозйомка глини; *в* — макрозйомка фарби на ділянці волосся і губ

УДК: 903.22(477.73)“638”

О. В. Шелехань

ПОХОВАННЯ СКІФСЬКИХ ВОЇНІВ ІЗ СОКИРАМИ З ЛЮБИМІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА (за матеріалами Каховської експедиції)

У статті публікуються комплекси курганів скіфського часу № 6 та 28 біля с. Любимівка, де серед поховального інвентарю зафіксовано знахідки бойових сокир.

Ключові слова: скіфський час, поховання, бойові сокири.

У 1968 р. в зоні прокладення Каховської зрошувальної системи було започатковано роботи новобудовної Каховської експедиції під керівництвом О.М. Лєскова. Матеріали розкопок зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАН України. Проте донині велика частка знахідок залишається неопублікованою.

У запропонованій статті до наукового обігу вводяться воїнські поховання скіфського часу, досліджені біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл., зокрема, комплекси курганів № 6 і 28, де зафіксовано знахідки бойових сокир.

Зазначена категорія озброєння не є надто чисельною і нечасто привертає увагу спеціалістів. Вперше бойові сокири скіфського часу були докладно проаналізовані В.А. Іллінською у спеціальній статті, де дослідниця послідовно розглянула робочі, бойові та вотивні екземпляри й запропонувала їх загальну класифікацію і хронологію [Іллінська, 1961, с. 27].

У той же час до цього матеріалу звернулась А.І. Мелюкова, яка розробила більш розгалужену та структуровану класифікацію сокир. Вихідним регіоном їх поширення вона вважала Північний Кавказ [Мелюкова, 1964, с. 65]. Слід відзначити, що за основними моментами походження, соціального ранжування та функціональності, дослідниці проявили значний ступінь солідарності.

Невдовзі М.М. Погребова підсумувала питання поширення сокир скіфського типу на Закавказзі. Авторка посилила позицію їх кавказького походження, хоча й не вважала за можливе безпосередньо ототожнювати вироби з Кавказу та Середнього Подніпров’я [Погребова, 1969, с. 179].

Власне, названими роботами підсумовано перший досвід вивчення скіфських бойових сокир. Втім, у другій половині XX ст. у скіфській археології відбулись значні зрушення.

Зокрема, значно поповнилась джерельна база за рахунок надходження матеріалу із закритих, ретельно досліджених комплексів. З найбільш показових зразків з території лісостепу можна згадати сокири з пох. 2 Реп’яхуватої Могили [Ильинская, 1980, с. 42] та кургану біля с. Швайківці [Бандрівський, 2009, с. 202]. З новобудовних розкопок Степу були опубліковані знахідки з Першої Завадської Могили [Мозолевский, 1980, с. 104], курганів біля Жовтокам’янки [Мозолевский, 1982, с. 179] та Червоного Подолу [Полин, 1984, с. 112].

У той же час сокири стали предметом металографічних досліджень. Зокрема, Г.О. Вознесенська здійснила металографічний аналіз 26 залізних сокир із Тлійського могильника [Вознесенська, 1975, с. 76]. З матеріалів Середнього Придніпров’я у різні роки проведено шість аналізів [Вознесенская, Недопако, 1978, с. 25; Москаленко, Недопако, 1980, с. 66; Шрамко, 1994, рис. 3]. Це дозволило підтвердити теорію про кавказьке походження скіфських бойових сокир та простежити певні відмінності у технології кавказьких та придніпровських майстрів. Разом з тим, металографічні дослідження

© О.В. ШЕЛЕХАНЬ, 2016

вказали на принципову різницю між бойовими та робочими зразками [Шрамко, 1989, с. 150; 1990, с. 37].

Останнім часом вивчення скіфських бойових сокир було підсумовано у низці робіт. Поширення залізних бойових сокир серед поховальних старожитностей карпато-дунайських культур раннього заліза було докладно проаналізоване А. Козубовою. Авторка, погоджуючись із попередниками, також припускає північно-кавказьке походження цих знахідок. При цьому наголошує на відмінності векрзугських та чумбрудських зразків від екземплярів центрально-європейського та північно-причорноморського типів. Їх існування у Середній Європі дослідниця відносить до другої половини VII—V ст. до н. е. Крім того, вона заперечує соціальну значимість бойових сокир у похованнях ранньої залізної доби [Козубова, 2010, с. 91; Kozubova, 2010, s. 59].

Особливості розвитку бойових сокир Північного Причорномор'я проаналізовано автором [Шелехань, 2012, с. 3]. Зокрема, ми звернули увагу на відмінність між екземплярами архаїчного та класичного часів. Сокирам, датованим VII—VI ст. до н. е, притаманні масивні клиноподібні форми та грацильні вироби, переважно прямого профілю з молоточкоподібним обухом та широкою відтягнутою лопаттю. У V—IV ст. до н. е. були поширені вигнуті, менш профільовані вироби з вузькою лопаттю.

Клевці так само демонструють певну неоднорідність. Знахідки ранньоскіфського часу тяжіють до західносибірських, або кубанських зразків. У той же час, нечисленні клевці IV ст. до н. е. з більшою долею ймовірності пов'язуються з місцевим виробництвом.

З-поміж інших екземплярів враховано знахідку з кург. 6 біля с. Любимівка, котра на той час була відома лише за згадкою у звіті Каховської експедиції.

У даній роботі, не дивлячись на те, що окремі матеріали з кургану 6 вже неодноразово посідали місце у наукових розробках, цей виразний комплекс публікується повністю. Крім того, додано комплекс з кург. 28 цього ж могильника, який раніше лишався поза увагою, оскільки знайдена у ньому фрагментована сокира була атрибутована як навершя меча.

КУРГАН № 6

Досліджено під керівництвом В.І. Бідзілі. Насип висотою 0,7 м обмежено кільцевим рівчаком діаметром 20 м, шириною 0,5—0,6 м, який був заглиблений у материк на 0,3—0,4 м. У північно-західному секторі рівчака зафіксовано рештки тризни, яка складалась із фрагментів амфор та кісток тварин (рис. 1).

Згідно тексту звіту, тут виявлено уламки не менш ніж п'ятнадцяти амфор (рис. 2), які вже неодноразово привертали увагу дослідників. Так, С.Ю. Монахов згадує любимівський кург. 6 описуючи фасоські амфори розвинутої біконічної серії. Зокрема, знахідки клеймлених амфор магістрата Мегона II дослідник відносить до 60-х рр. IV ст. до н. е. Крім того, гераклейські амфори магістратів Евгетія та Кіра він датує 375—365 рр. до н. е. [Монахов, 1999, с. 291—295; 2003, с. 68, 69].

Невдовзі на цей комплекс амфор звернув увагу В.І. Кац. Дослідник запропонував звузити дату гераклейських амфор до 375—370 рр. до н. е. [Кац, 2007, с. 415].

Згодом, С.В. Поліну вдалось вирізнити вже близько двадцяти цілих, або фрагментованих амфор із тризни. Згідно пошукам автора, окрім згаданих гераклейських та фасоських зразків, тут вирізняються вироби з Синопи та Менд. В цілому, дослідник відніс комплекс амфор з тризни кург. 6 до початку другої чверті IV ст. до н. е. [Полин, 2014, с. 332, 333].

Оскільки наші пошуки не присвячені подальшій розробці хронології античного імпорту, не будемо повторювати докладний опис кожної знахідки з тризни. Адже всю інформацію з цього приводу можна знайти у зазначених роботах. Тому пропонуємо перейти до розгляду поховання.

Під насипом відкрито єдине поховання у катакомбі (рис. 1). Вхідна яма, витягнута по лінії північ — південь, мала розміри 1 × 0,6 м і глибину 2,9 м. Із заходу до неї дотична поховальна камера підпрямокутної форми, витягнута по лінії захід—схід. Її розміри 2,34 × 1 м. В заповненні простежено мулисті відкладення та дрібні фрагменти кісток. Над поховальною камерою зафіксовано грабіжницький хід, де на глибині 1,3 м знайдено фрагментоване бронзове дзеркало.

Хоча поперечне креслення катакомби не збереглось, наведеного опису достатньо, щоб віднести цю гробницю до другого типу катакомб за В.С. Ольховським. Згідно спостереженням дослідника, даний тип не мав широкого розповсюдження і значною мірою був характерним для заможних небіжчиків. Побутував він від першої половини IV ст. до н. е. і зустрічається у 17,3 % від загальної кількості врахованих дослідником катакомб [Ольховский, 1991, с. 27, 35, 37].

Скелет похованого чоловіка зафіксовано не повністю, оскільки більшість кісток було зміщено. Судячи з креслення, *in situ* збереглись лише деякі кістки грудної клітини, правої ноги та лівої ступні. За збереженими даними, тіло було покладене головою на захід, ногами до вхідної ями. У південно-західному кутку могили виявлено деталі кінської вузди: залізні вудила, пряжка та пара псаліїв, дві бронзові збруйні бляшки. Біля південної стінки, за головою похованого, зафіксовано рештки поминальної трапези — кістки невизначеної тварини з уламком кістяної ручки ножа. По центру поховання, по-

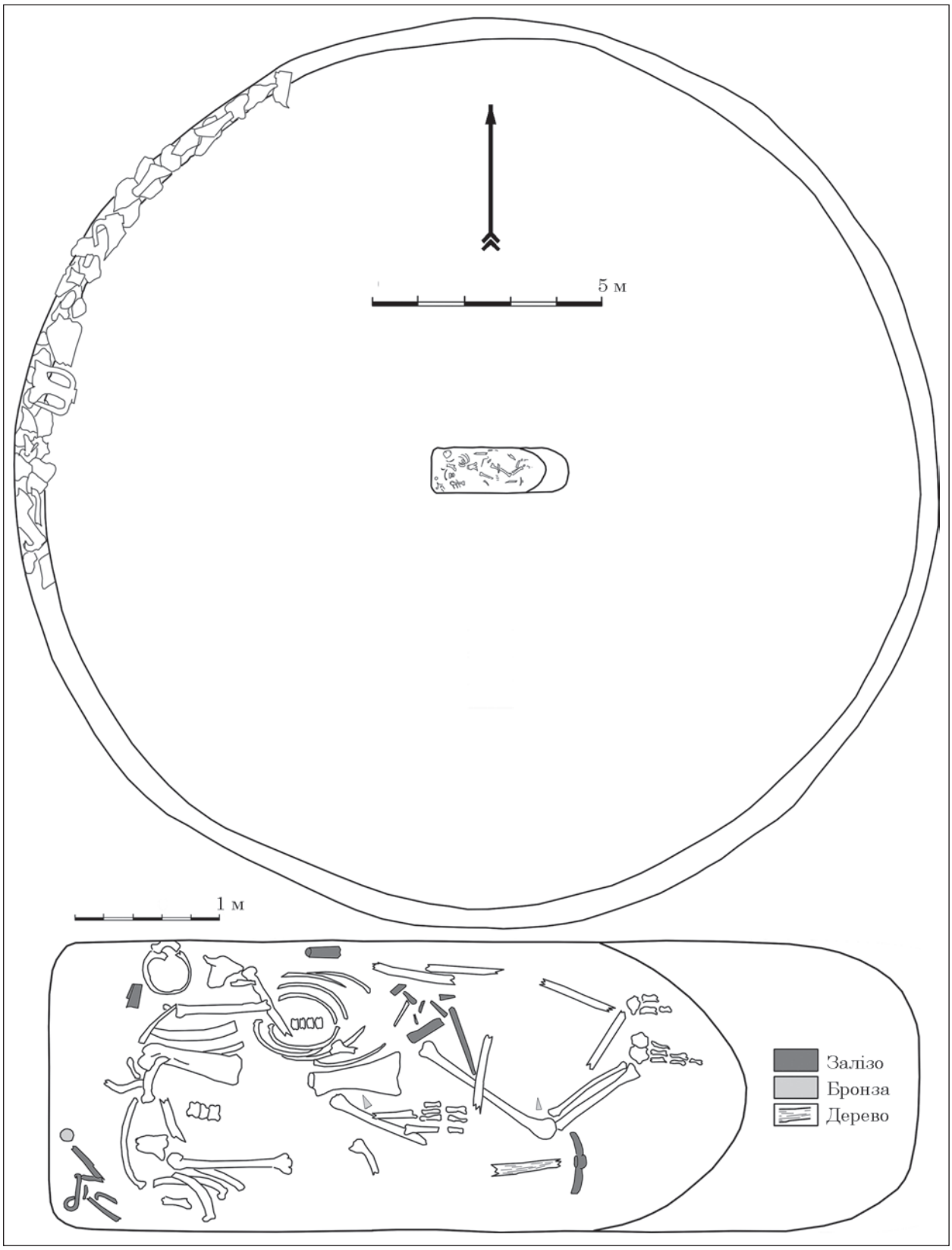

Рис. 1. Курган 6. План кургану та поховання

між кістками чоловіка містились у підвішеному стані фрагментовані втулка списа, вток дротика та уламок ліпного горщика. У південно-східному секторі могили, біля правого коліна кістяка, зафіксовано залізну провушну сокиру, що лежала руків'ям до правої руки. Залишки руків'я довжиною близько 30 см були частково простежені у вигляді деревного тліну.

Окрім того, згадуються у щоденнику В.І. Бідзілі та зафіксовані на кресленні два наконеч-

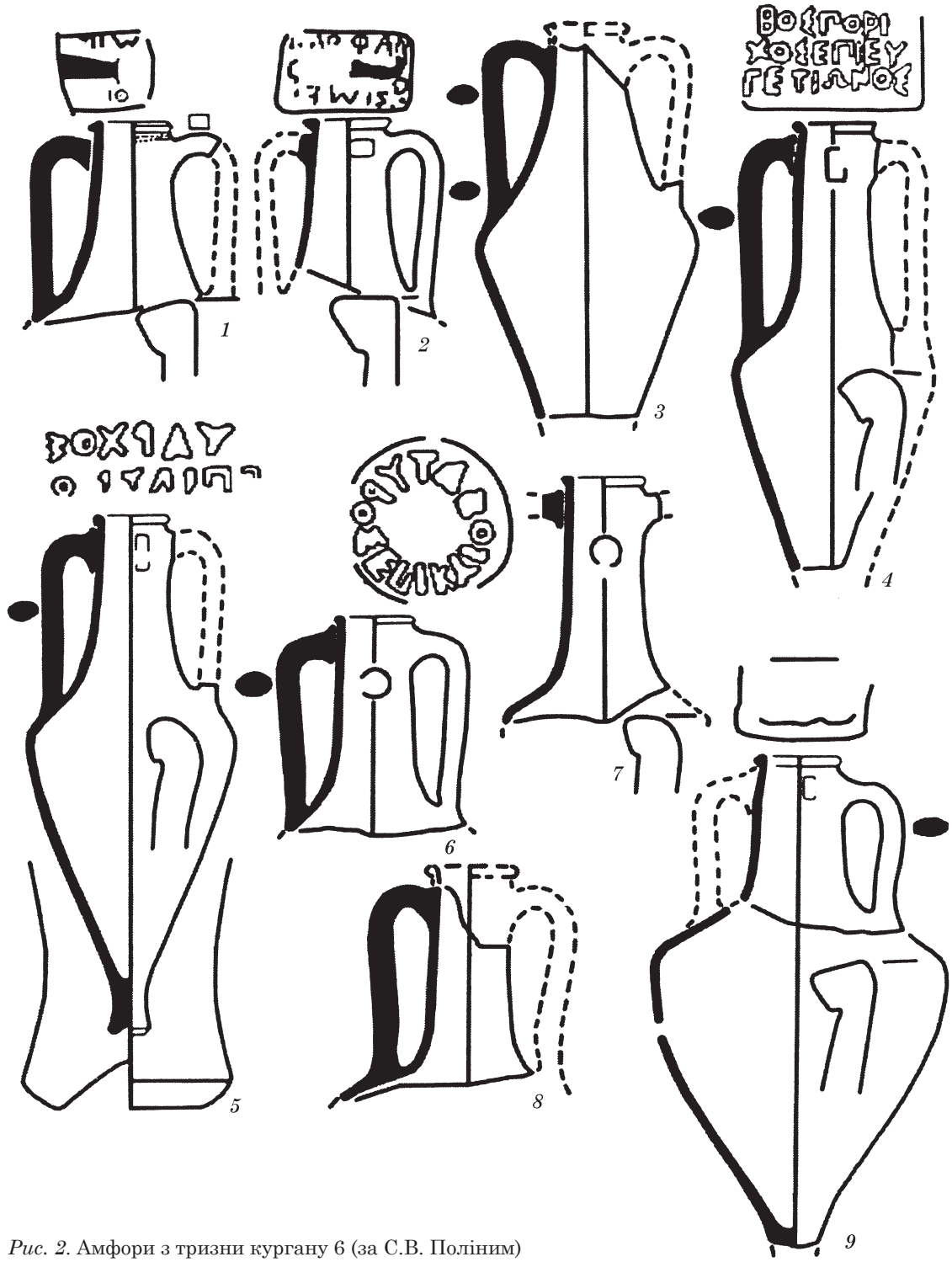

Рис. 2. Амфори з тризни кургану 6 (за С.В. Поліним)

ники стріл, що лежали поміж кісток похованого, які, втім, не збереглись. Ані у польовому описі, ані у звіті про них відсутні будь які згадки, їх зовнішній вигляд лишився невизначеним. Така ж доля спіткала і залізний підток, який лежав поперек тазових кісток, але розсипався при розчистці [Лесков, 1968/15, арк. 28].

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Залізна провушна односічна сокира вигнутого профілю (рис. 3, *1*). Довжина виробу — 17 см, ширина в центральній частині — 4 см, діаметр втулки — близько 2 см.

Аналогічні вироби відомі зі степових поховань. Передусім варто згадати знахідку з

Червоного Подолу, кург. 2, пох. 1. Сокира вигнутого профілю, з вузьким коротким лезом та широким, відносно масивним, обухом. Містилась обабіч від похованого воїна, над щитом та захисними обладунками. Дослідник цього непересічного поховання датував його за знахідками гераклейських клеймованих амфор та чорнолакового канфара другою — третьою чвертю IV ст. до н. е. [Полин, 1984, с. 118]. Згодом, на підставі подальшого дослідження амфорних клейм спорудження гробниці було віднесено автором до часу близько 380 р. до н. е. [Полин, 2014, с. 252].

З кург. 108, пох. 3 могильника Мамай-Гора походить сокира, що має форму вигнутого прямокутника, з лезом та обухом однакової ширини. Провух ромбічний з круглою втулкою, крім того у провусі простежено конусоподібний дерев'яний клин для фіксації древка [Андрух, 2001, с. 167]. Судячи з одиничних знахідок стріл, дане поховання теж відноситься до IV ст. до н. е.

Ще одна подібна знахідка відома з кург. 62 курганної групи Широке II. Виявлена тут грацильна сокира має вигнутий профіль. У провусі зафіксовано залізний фіксуючий клин. Разом

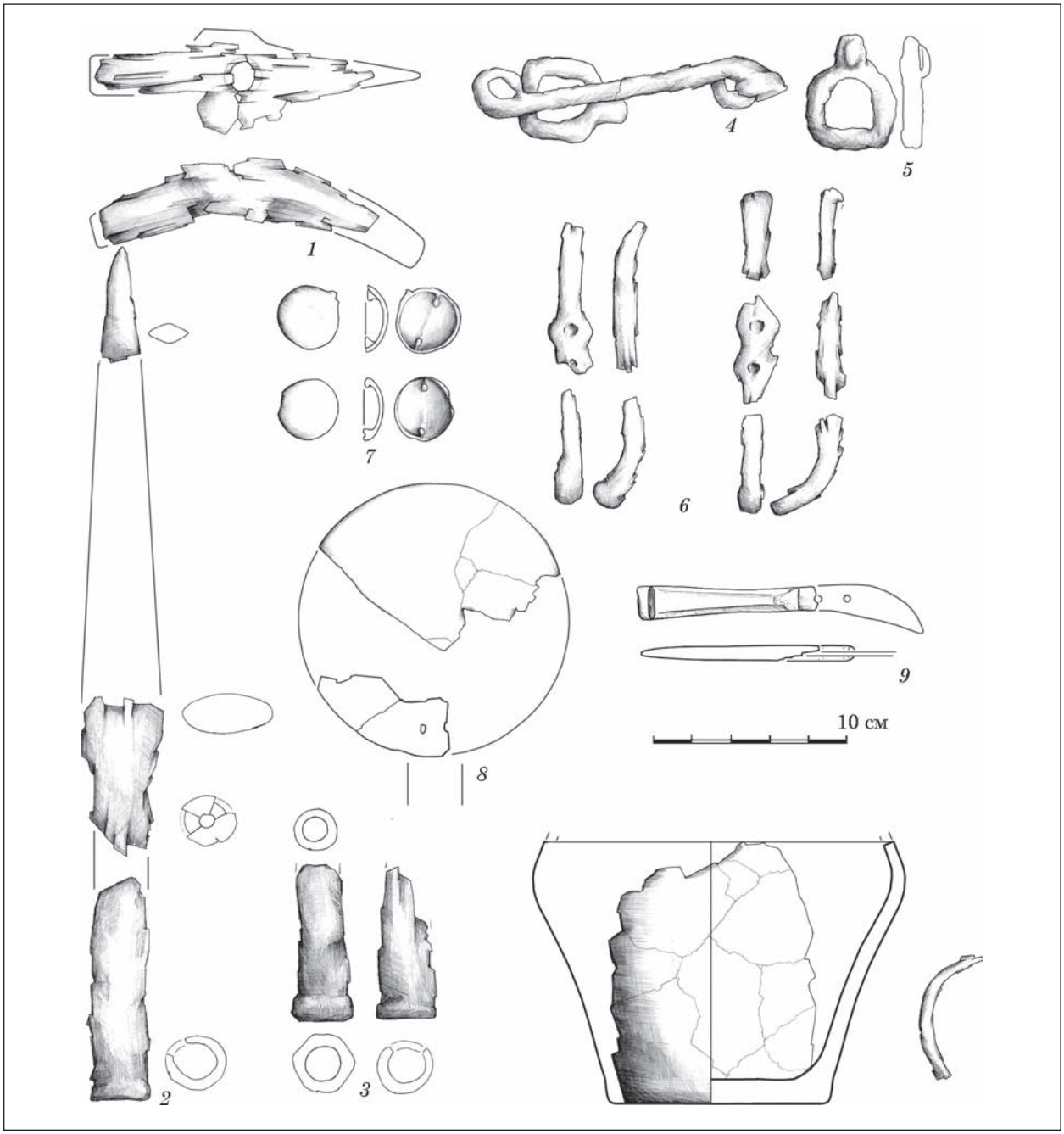

Рис. 3. Матеріали з кургану 6, поховання 1: *1* — сокира; *2* — наконечник списа; *3* — втоки; *4* — фрагмент вудил; *5* — пряжка; *6* — фрагменти псалій; *7* — бляшки; *8* — фрагменти дзеркала; *9* — ніж; *10* — фрагменти горщика; *11* — залізна дужка

із сокирою знайдено меч з овальним навершям та 17 тригранних наконечників стріл, які вказують на час поховання у межах IV ст. до н. е. [Черненко, Бунятян, 1977, с. 80].

Подібний слабо вигнутий клевець (?) знайдено у пох. 13 могильника Скельки, яке, судячи зі складу сагайдачного набору, де переважали тригранні наконечники стріл, датується IV ст. до н. е. [Попандопуло, 2011, с. 36].

Схожа сокира походить з ґрунтового пох. 3 некрополю Калос Лімен. Хоча автор вважає її двосічною, з огляду на стан збереженості вона цілком вірогідно може мати форму, аналогічну до вищезгаданих зразків [Кутайсов, 2011, с. 38]. На жаль, супутнього, надійно датуючого, матеріалу не виявлено.

Залізний наконечник списа зафіксовано в уламках (рис. 3, *2*). Збереглись фрагменти вістря та втулки. Довжина вістря — 6 см, втулки — 11,5 см. Судячи за ними, спис мав гостролистну форму витягнутого трикутника, ромбічного в перетині. Втулка із розімкнутим повздовжнім швом, з валиком по нижньому краю. Подібні вироби є досить типовими і притаманні похованням V—IV ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, с. 40—42; Савченко, 2004, с. 167—169].

Крім уламків списа, у похованні зафіксовано ще дві подібні фрагментовані втулки з валиком на усті, котрі, ймовірно, лишились від наконечників дротиків (рис. 3, *3*). Висота їх збереженої частини відповідно 8 та 7,5 см, діаметр основи — 3 см.

Вудила петельчасті зафіксовано у південно-західному куті могили, праворуч від голови похованого. Виготовлені з прямого, круглого у перетині стержня із загнутими у петлю кінцями (рис. 3, *4*). Діаметр петель становить близько 2 см, довжина кожної ланки — 9 см. Дані вироби мали найширше поширення протягом усього середньо- та пізньоскіфського часу [Могилов, 2008, с. 120 і далі].

Так само широко датується *пара залізних псаліїв*, вигляд яких реконструюється досить умовно (рис. 3, *6*). Судячи за збереженими уламками, вони мають S-подібну форму з двома отворами та потовщеннями на кінцях, що дозволяє також віднести їх до V—IV ст. до н. е. [Могилов, 2008, с. 37].

Пару *бронзових круглих напівсферичних бляшок* діаметром 3,3 та 3,4 см знайдено неподалік вудил. На внутрішній стороні виробів фіксуються рештки від втрачених литих петель (рис. 3, *7*). Дані предмети також є типовими екземплярами, широко розповсюдженими у V—IV ст. до н. е. [Могилов, 2008, с. 41].

Разом з вудилами зафіксовано *підпружну залізну пряжку*, яка «прикипіла» до стрижня (рис. 3, *5*). Пряжка прямокутної форми з виступом-фіксатором, який слугував для кріплення ременів. На тлі численних функціонально схожих кільцеподібних виробів, коло аналогій для цього екземпляру є більш вузьким, ніж для інших деталей вузди. Подібні пряжки зустрінуті у досить обмеженій кількості [Могилов, 2008, с. 62, 63].

Аналогії цьому виробу можна умовно поділити на дві групи. Напевно, найбільш ранні аналогічні пряжки відомі з лісостепу. Зокрема, з кург. 7, пох. 1 Перещепинського могильника походить пряжка, формою подібна до трапеції з увігнутими кутами. Згідно особливостям оздоблення золотої платівки, коплекс відноситься до останньої чверті V — першої чверті IV ст. до н. е. Інший виразний комплекс з цього могильника — кург. 12, який за набором вузди датовано першою половиною IV ст. до н. е. [Махортых, 2012, с. 153, 154].

Ще одне лісостепове воїнське поховання, де зафіксовано прямокутну пряжку — кург. 2 біля с. Мала Рогозянка, який, згідно античного імпорту, датовано початком IV ст. до н. е. [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 73].

Інша група підпрямокутних пряжок відноситься до другої половини IV ст. до н. е. і фіксується в аристократичних степових курганах. Передусім треба згадати Товсту Могилу. Пряжки були зустрінуті у кінській могилі № 2 і їх дата, як і решти пересічного інвентаря, вкладається у рамки середини — третьої чверті IV ст. до н. е. [Мозолевський, 1979, с. 40, 228, 229].

Інша аналогія відома з кінської могили Мелітопольського кургану, вуздечного набору коня № 1. Даний комплекс також відноситься до третьої чверті IV ст. до н. е., хоча автори вважають його дещо пізнішим за Товсту Могилу [Тереножкин, Мозолевський, 1988, с. 137, 149].

Кінське поховання Водяної Могили, де два коня були поховані разом з конюхом, також містило аналогічну прямокутну пряжку з виступом. Так само за античною керамікою цей комплекс віднесено до третьої чверті IV ст. до н. е. [Мозолевский, Полин, 2005, с. 90, 356, 357].

У кург. 487 біля с. Капитанівка комплект вузди в цілому датовано кінцем IV ст. до н. е. за характерними особливостями нахрапника [Фіалко, 1996, с. 96]. Уточнює позицію знахідка гераклейської амфори, яка належить цьому ж часу [Монахов, 1999, с. 434—438]. Тож дослідники і відносять дане поховання до кінця IV ст. до н. е. [Алексеев, 2006, с. 50].

Запропоновані аналогії деталей кінської вузди, а також їх датування узгоджуються із хронологічною позицією амфорного матеріалу з тризни.

Бронзове дископодібне дзеркало (рис. 3, *8*), знайдене у грабіжницькому лазі, теж безперечно належало цьому похованому. Згідно збереженим фрагментам, його діаметр становить 14 см. На одному з фрагментів простежується пара отворів для кріплення руків'я. Аналогічні вироби зустрічаємо серед багатьох поховань пізньоскіфського часу. Серед них можна назва-

ти кург. 8 курганної групи Рясні Могили [Болтрик, Фиалко, с. 150], кург. 69, пох. 1 могильника Широке II [Черненко, Бунятян, с. 85].

Кістяне цільне руків'я ножа (рис. 3, *9*) довжиною 9 см. Має пласку форму, шестикутне в перетині. З однієї сторони зберігся паз для кріплення клинка. Подібні ножі широко розповсюджені у пізньоскіфських пам'ятках. Зокрема, вони були зустрінуті у вже згадуваних похованнях Товстої Могили, Водяної Могили та Мамай-Гори.

Ліпний горщик (рис. 3, *10*). Зберігся лише фрагмент тулуба чорного кольору, слабообпаленого, з підлощеною поверхнею та виділеним плічком. Висота — 13 см, діаметр дна — 10 см. З оглядом на фрагментарність посудини, можна припускати, що вона належить до першого типу ліпних горщиків за Н.А. Гаврилюк і знаходить аналогії у кург. 3, пох. 3 біля Пересадівки [Гаврилюк, 1980, с. 19].

У похованні зафіксовано також кілька *залізних предметів невідомого призначення*: фрагмент залізної дужки з круглого в перетині дроту діаметром 0,7 см (рис. 3, *11*) та невизначений залізний виріб (північно-західний кут могили), який, судячи із зображення на кресленні, мав форму зігнутої навпіл платівки розміром близько 5 × 8 см.

КУРГАН № 28

Діаметром 14 м (рис. 4) досліджено під керівництвом Я.І. Болдіна. На момент роботи був майже повністю розораний і фіксувався на місцевості лише за материковим викидом та виораними уламками вапняку із закладу поховань. Під ним розчищено два поховання скіфського часу.

ПОХОВАННЯ 1 (рис. 5)

Споруджено у центральній частині кургану. На глибині 0,6 м зафіксовано заклад, складений з уламків ракушняка різного розміру. Скупчення каміння мало овальну форму, витягнуту по лінії захід—схід розміром 2,6 × 1,9 м. У південному секторі відкрито завалену камінням вхідну яму катакомби. Яма підпрямокутної форми, витягнута по лінії південний захід—північний схід, розмірами 2,94 × 0,5—0,6 м. На глибині двох метрів знаходилась сходинка висотою 0,3 м, тож загальна глибина вхідної ями становила 2,3 м.

Поховальна камера дотична до вхідної ями з північно-західного боку. Овальної форми, витягнута по лінії захід — схід, розмірами 2,8 × 1,5 м. Від вхідної ями камера була відгороджена кам'яним закладом, який складався із кам'яних брил, поставлених на ребро і прихилених до устя камери.

Дана гробниця відноситься до першого типу катакомб за В.С. Ольховським. Це найбільш поширений тип, який включає майже половину від загального числа класифікованих катакомб VI—IV ст. до н. е. [Ольховский, 1991, с. 27, 35, 37].

У могилі зафіксоване одиночне поховання чоловіка, що лежав вздовж північної стінки головою на південний захід. Біля голови, у південно-західному кутку стояв горщик, у північно-західному — кістки барана, серед яких лежав залізний ніж.

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Залізна провушна сокира вигнутого профілю (рис. 6, *1*) розташовувалась поблизу правої гомілки похованого, внутрішньою частиною до його правої руки. Довжина збереженої частини виробу — 7,7, ширина в центральній частині — 3,5, діаметр втулки — біля 1,5 см.

Раніше цей виріб лишався поза увагою дослідників через те, що у тексті звіту його було названо навершям меча [Лесков та ін., 1968/15, с. 61]. Очевидно це трапилось тому, що від нього збереглась лише незначна частина. Втім, у польовому описі (кург. 28, № 173) та польовому щоденнику Я.І. Болдіна [Лесков та ін., 1968/15, арк. 63] даний екземпляр однозначно названо сокирою. На це вказують також сліди деревного тліну у провусі, що виключає можливість інтерпретувати цей виріб як деталь меча.

З оглядом на фрагментарність описаного екземпляра, можна лише зазначити, що збережений уламок демонструє вигнутий профіль, аналогічний профілю попередньої розглянутої сокири. Тому його коло аналогій також лежить серед пам'яток V—IV ст. до н. е. типу сокири з Червоного Подолу.

Наконечники стріл (рис. 6, *2*). За даними звіту, сагайдачний набір з поховання нараховував 53 наконечника згідно польового опису (кург. 28, № 174), або 48 наконечників згідно текстовій частині звіту [Лесков та ін., 1968/15, с. 61]. Донині збереглось 45 екземплярів, причому типологічно вони досить різноманітні, на чому докладно не зупинялись автори звіту.

Сумарно із наявних наконечників стріл вдається виділити п'ять типів.

А) Трилопатеві з прихованою втулкою та опущеними лопатями (11 екз), II відділ, 6 тип [1]. Можливо, три найбільш широкі екземпляри є більш ранніми з поміж представників цього типу. Такі вироби з'являються вже наприкінці VI ст. до н. е., широке розповсюдження їх припадає на другу половину V — початок IV ст. до н. е. Втім, більш грацильний абрис переважної кількості наконечників цього типу спонукає відносити їх суто до другої половини V — початку IV ст. до н. е. Вони були зафіксовані у таких пам'ятках, як Стеблів, кург. 12 [Скорый,

1. Тут і далі типи подано за класифікацією А.І. Мелюкової [1964, табл. V].

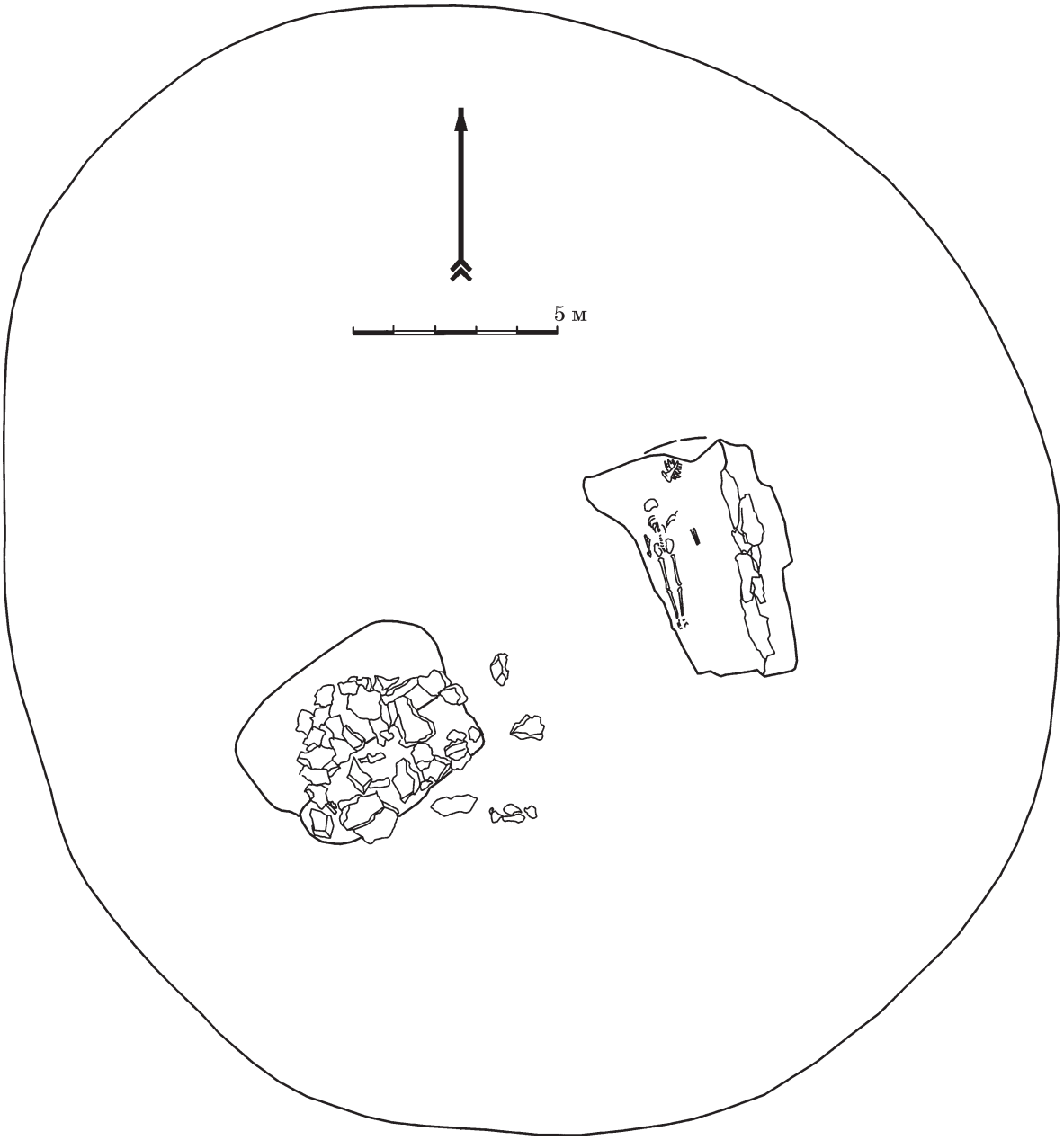

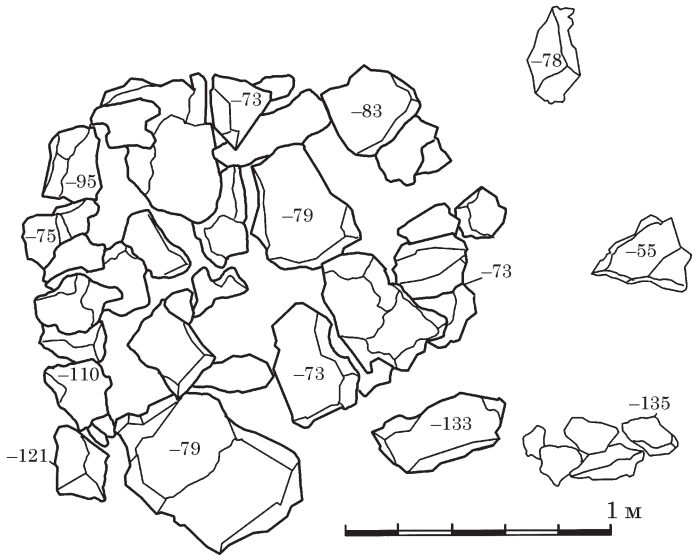

Рис. 4. План кургану 28

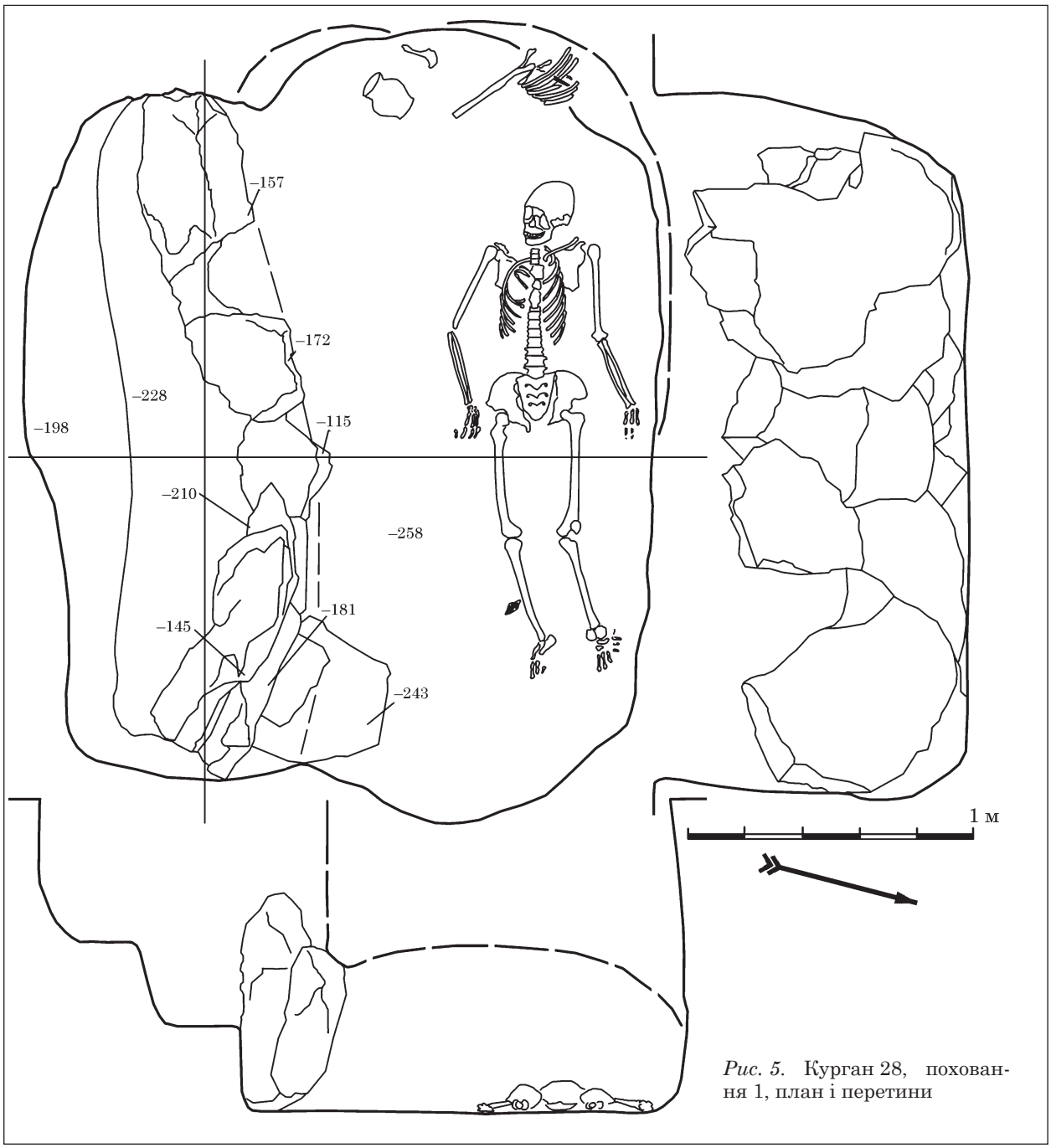

Рис. 5. Курган 28, поховання 1, план і перетини

1997, с. 87], Медвин, кург. 18 [Левченко, 2012, с. 173], Гришківка, кург. 25, пох. 2 [Гречко, Шелехань, с. 70].

Б) Трилопатеві з виділеною втулкою та опущеними лопатями (23 екз.), II відділ, 8 тип. Трикутний пірамідальний контур даних екземплярів зустрічається нечасто, оскільки зазвичай зазначені характеристики втулки та лопатей притаманні виробам більш плавного арочного контуру. Подібні наконечники були зустрінуті у таких комплексах, як Осняги, кург. 4 [Ковпаненко, 1967, с. 106], Стеблів, кург. 12 [Скорый, 1997, с. 87], Медвин, кург. 18 [Левченко, 2012, с. 173], Гладківщина, кург. 2 [Григорьев, 1994, с. 75], Стайкин Верх, кург. 3 [Ильинская, 1968, табл. VII], що вказує на можливий час їх існування у межах другої половини V ст. до н. е.

В) Трилопатеві опорно-втулчастої форми з виділеною втулкою та лопатями, зрізаними під гострим кутом (5 екз., два з яких віднесено умовно, оскільки мають досить сильно сточену голівку), II відділ, 7 тип. Досить подібні до описаних вище, тому можна лиш зазначити, що вони відносяться до того ж горизонту.

Г) Трилопатеві з баштоподібною голівкою та виділеною втулкою, оздобленою Х-подібними литими мітками (2 екз.). Відносяться до 10 типу. Зустрічаються у похованнях V ст. до н. е.: Перещепино, кург. 3/2002 [Махортых, 2012, с. 150], Бересняги, кург. 4 [Полин, 1987, с. 31].

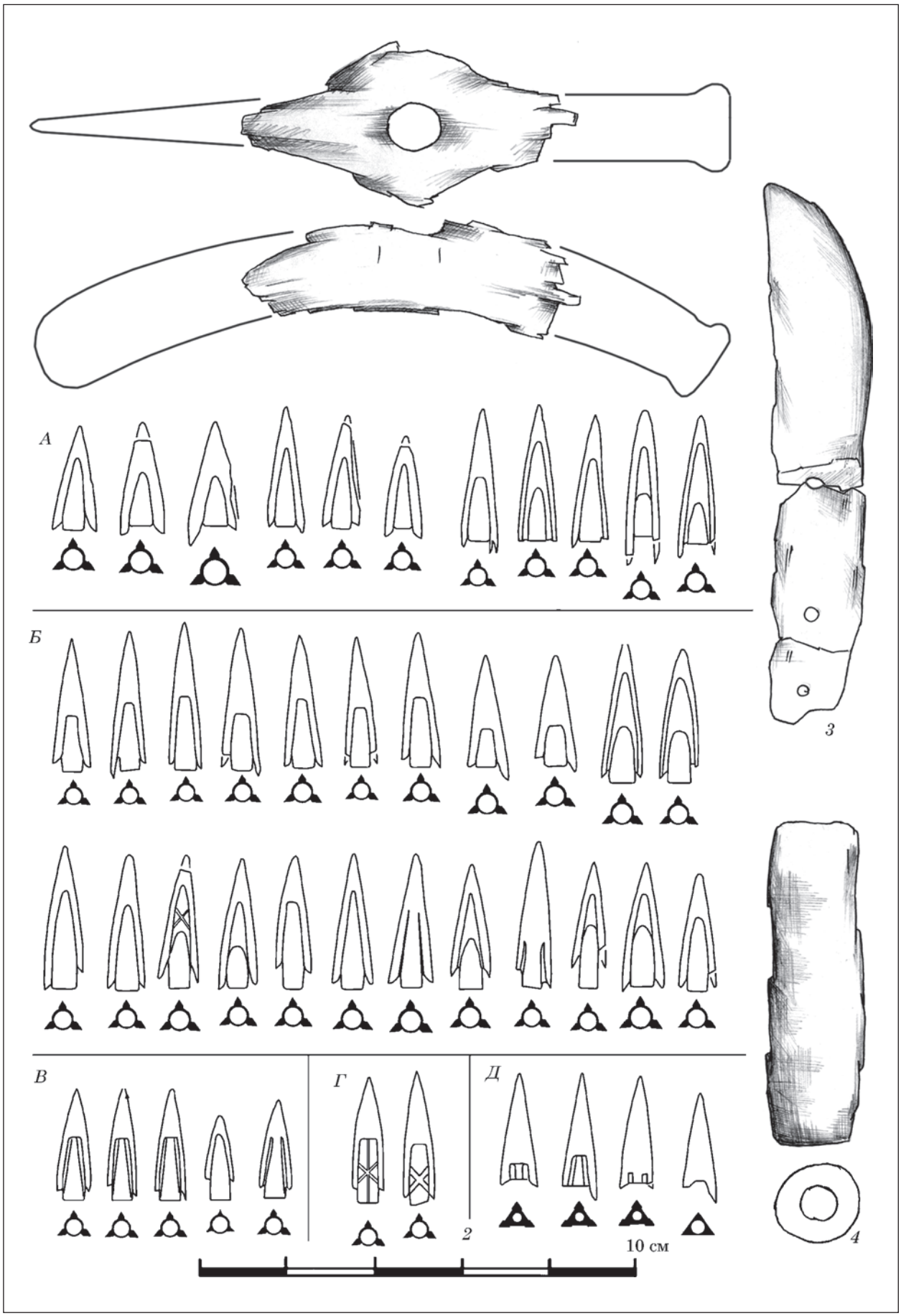

Рис. 6. Матеріали з кургану 28, поховання 1: *1* — сокира; *2* — наконечники стріл; *3* — ніж; *4* — вток

Д) Тригранні пірамідальної форми з ложками та опущеними жалами (4 екз.). Відносяться до різних варіантів відділу III типу 8. Зустрічаються у комплексах другої половини V—IV ст. до н. е. Зокрема, найбільш ранніми є Осняги, кург. 4 [Ковпаненко, 1967, с. 106] та Гладківщина, кург. 2 [Григорьев, 1994, с. 75].

Сумарно, абсолютна більшість екземплярів трилопатеві, лише чотири наконечники мають тригранну форму. При цьому переважне число знахідок є досить грацильними. Лише три екземпляри демонструють широкий обрис із пропорцією ширини до довжини 1 : 2,5, інші ж стрункішої пропорції 1 : 3,5. Тож в цілому розглянутий сагайдачний набір може бути датованим у межах V ст. до н. е. Одиничні знахідки широких трилопатевих та тригранних наконечників стріл вказують на те, що час його комплектації можна обмежити часом існування домінуючого, восьмого типу, що визначає дату у межах другої половини (можливо, третьої чверті) V ст. до н. е.

Крім того, у похованні було знайдено ще кілька речей, котрі можуть бути датовані досить широко, втім, узгоджуючись із датою сагайдачного набору. Маємо на увазі *залізний ніж* з горбатою спинкою (рис. 6, *3*) та *вток наконечника списа* (рис. 6, *4*).

Горщик, зафіксований поруч із жертовною їжею у західному секторі поховання, на жаль, не зберігся до наших днів. Уявлення про його форму можна скласти з польового опису та малюнку на кресленні. Це посудина із прямими вінцями, відігнутими назовні, округлим тулубом з максимальним розширенням у середній частині та рантиком по дну. Про наявність орнаментації даних немає. На денці простежено відбитки тканини. Розміри горщика: висота — 12,5, діаметр вінець — 9,5, діаметр денця — 7,8 см. Таким чином, дану посудину можна віднести до другого типу ліпних горщиків за Б.М. Граковим [1964, с. 70], або другого типу, першого варіанту за Н.А. Гаврилюк, характерного для пізньоскіфських поховань [Гаврилюк, 1980, с. 20—22]. Положення горщика за головою похованого, поряд із напутньою їжею, є традиційним для скіфських поховань [Гаврилюк, 1980, с. 18].

ПОХОВАННЯ 2 (рис. 7, *1*)

Синхронне першому, споруджене у двох метрах на північний захід від поховання 1. Пляма вхідної ями зафіксована на глибині 1,4 м. Вона прямокутної форми, досить вузька, витягнута по лінії північний захід—південний схід, її розміри — 2,7 × 0,5, глибина — 1,9 м.

Поховальна камера трапецієподібної форми споруджена під західною стінкою вхідної ями. Вхід до камери перекрито вертикально поставленими брилами вапняку. Довжина закладу — 2,4, висота — 0,6 м. Товщина брил сягала 0,2—0,4 м. Довжина поховальної камери 2,7, ширина у західній частині — 1,1, східній — 0,73 м.

Вздовж західної стінки могили, головою на північ — північний захід лежав скелет чоловіка у витягнутому положенні на спині. Кістки грудної клітини розкидані, череп перекинуто, що вказує на пограбування поховання. У північно-західному секторі могили зафіксовано рештки заупокійної їжі — ребра та лопатка худоби, можливо барана.

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Представлено лише *наконечниками стріл*, хоча й у цьому випадку їх число точно не встановлюється. У щоденнику дослідника зазначено, що біля лівого стегна знайдено «кілька наконечників стріл» і ще один екземпляр зафіксовано під черепом похованого [Лесков та ін., 1968/15, арк. 59]. У польовому описі вказано загальну кількість 7 екземплярів (кург. 28, № 176). У тексті звіту зазначено, що між входом у підбій та лівим стегном похованого знайдено 6 наконечників [Лесков та ін., 1968/15, с. 61]. Наразі в колекції зберігається 6 наконечників з цього комплексу. Вони демонструють певну однорідність зі знахідками з пох. 1, оскільки представлені тут типи (рис. 7, *2*) повністю збігаються з типами, виділеними вище. Тому напевно доцільним буде вважати обидва поховання синхронними і датувати їх другою половиною V ст. до н. е.

Отже, описані комплекси із бойовими сокирами демонструють певну однорідність. Зокрема, поховання з кург. 6 відноситься до першої половини IV ст. до н. е. за амфорним матеріалом з тризни. Не суперечать цьому і характерні деталі кінської вузди. Пох. 1 під кург. 6 можна датувати другою половиною V ст. до н. е. за складом сагайдачного набору. Тож, можливо розглянуті комплекси належали представникам двох поколінь однієї спорідненої групи населення.

Привертає увагу положення сокир, простежене у розглянутих похованнях. В обох випадках зброя розташовувалась, будучи звернутою древком до правої руки. Судячи з цього, можливо учасники ритуалу вдались до покладення зброї у «робочому» положенні.

Слід також згадати у якому положенні були зафіксовані сокири у споріднених комплексах. Найбільш повним та збереженим комплексом є пох. 1 кург. 2 б біля с. Червоний Поділ. Зафіксована тут сокира розміщувалась на віддалі від тіла. У той час як похований лежав на розісланому лускатому панцирі, сокира була покладена на другому комплекті захисного обладунку, розміщеному в куті могили [Полин, 1984, с. 108].

У пох. 43 могильника Миколаївка залізна сокира була зафіксована біля ліктя правої руки встромленою у дно могили [Мелюкова, 1975, с. 91].

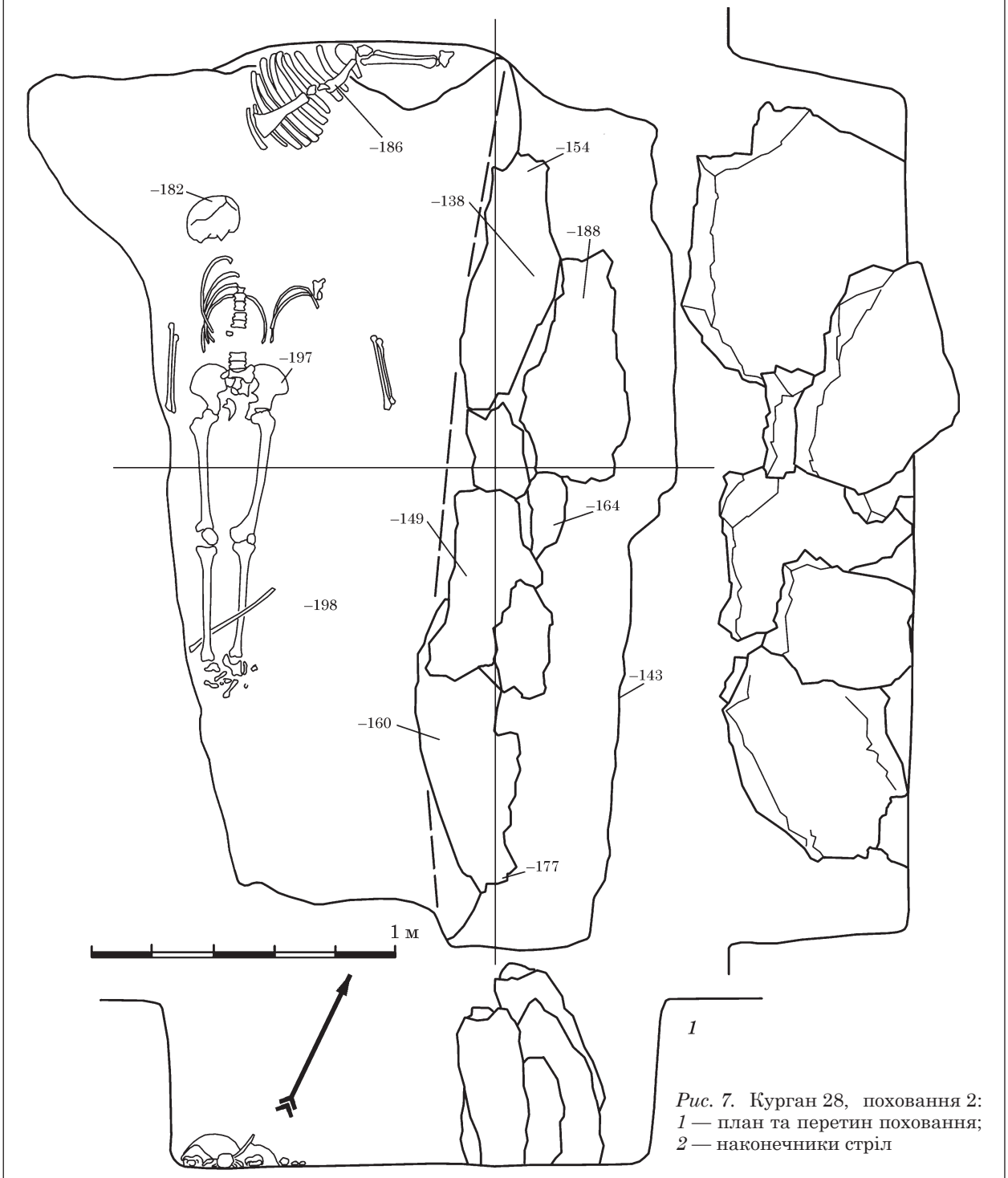

Рис. 7. Курган 28, поховання 2: *1* — план та перетин поховання; *2* — наконечники стріл

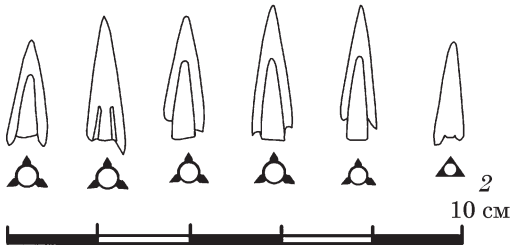

Сокира з Мамай-Гори, пох. 108 лежала поперек правого передпліччя. Хоча важко зрозуміти, що мав автор на увазі — тільки залізну робочу частину, чи весь виріб разом з древком [Андрух, 2000, с. 165].

В кург. 4, пох. 2 групи Страшної Могили сокира іншого типу, ніж опубліковані у даній статті, лежала дещо на віддалі від похованого, на рівні його правого ліктя, паралельно тілу, руків'ям донизу. Причому її було покладено на

древко довгого списа, котрий лежав навскіс поховальної камери [Тереножкин, 1973, с. 142].

Подібним чином зафіксовано сокиру з кург. 62 могильника Широке, хоча у цьому випадку вона лежала впритул до правого плеча похованого [Черненко, Бунятян, 1977, с. 80].

У пох. 13 могильника Скельки зброя, що належала чоловіку (сокира та дротик), зафіксована в куті катакомби під поминальною їжею. Автор досліджень пов'язує це з тим, що похованого та його інвентар було зсунуто при підзахороненні жінки [Попандопуло, 2011, с. 36]. Втім, оскільки скелет чоловіка зсунуто під південну стінку камери, а зброя зафіксована у західній частині, можна припускати, що первинно вона була покладена біля голови першого похованого.

У Першій Завадській Могилі, хоча вона й була досить сильно пограбована, автор приблизно реконструює розміщення тіла та інвентаря. Згідно цьому, знайдений тут клевець розміщено праворуч від тіла, без уточнень щодо його положення [Мозолевский, 1980, с. 99].

Тож ми бачимо, що спільною рисою для більшості комплексів є покладення сокири праворуч від тіла. Але на відміну від мечів та кинджалів, котрі часто фіксуються на поясі похованих [Ольховский, 1991, с. 59, 69, 88, 109], бойові сокири в переважній більшості покладені обабіч тіла. Якщо ж поглянути на зображення сокир в антропоморфній скульптурі, можна відмітити, що у всіх випадках вони зображені в комплексі з воїнським обладунком, передаючи існуючу систему кріплення зброї на поясі воїна [Шелехань, 2010, с. 36]. Невідповідність зображень сокир з їх місцем у поховальному інвентарі може пояснюватись вторинністю цього різновиду зброї у скіфській паноплії.

У соціальному вимірі розглянуті поховання любимівського могильника також знаходяться в одній площині. Це підкурганні поховання із західною орієнтацією, здійснені у катакомбі із кам'яним закладом. Наведені риси є одними з найбільш стійких та поширених деталей поховальної обрядності степової Скіфії IV ст. до н. е. [Ольховский 1991, с. 102]. Судячи з особливостей поховального обряду та комплектації поховального інвентаря, вони належать воїнам одного прошарку, ймовірно, представникам верстви вільних общинників. У цьому відношенні чоловіки, поховані під кург. 6 та 28, стоять в одному ряду з воїнами з Мамай-Гори [пох. 108], Широке [кург. 62] та Скельки [пох. 13].

Таким чином, опубліковані матеріали ще раз ілюструють процес генезису бойових сокир. Зокрема, додатково підтверджується поширення у V—IV ст. до н. е. виробів вигнутого профілю. Причому їх відмінність від ранньоскіфських зразків простежується не тільки у морфології. Якщо за часів архаїки бойові сокири зустрічаються передусім у аристократичних та дружинних похованнях, то у пізньоскіфський час вони поширюються у тому числі й у середовищі рядових воїнів.

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2001. — Кн. II. — 238 с.

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора в Нижнем Поднепровье // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 110—119.

Бандрівський М. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. на пошану Л.І. Крушельницької. — К., 2009. — С. 202—235.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.Б. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000. — 244 с.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Курганы среднего течения р. Тащенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ) // Stratum plus. — 2011. — №. 3 — С. 127—174.

Вознесенская Г.А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—116.

Вознесенская Г.А, Недопако Д.П. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища // Использование методов естественных наук в археологии — К., 1978. — С. 21—27.

Гаврилюк Н.А. Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 1980. — № 34. — С. 17—30.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1964. — 239 с. (МИА. — № 36).

Гречко Д.С., Шелехань А.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине. — К., 2012. — 196 с.

Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. — К., 1994. — С. 63—79.

Елагина Н.Г., Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В. Погребальный обряд могильника у поселка Днепрорудный // Kimmerowie, Scytowie. Sarmaci. — Krakyw, 2004. — С. 133—147.

Іллінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — **XII**. — С. 27—52.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968. — 268 с.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 188 с.

Козубова А. О некоторых типах железных боевых топоров из могильников раннего железного века Карпато-Дунайского региона и их кавказских параллелях // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. — 2010. — Вып. 11. — С. 74—109.

Кутайсов В.А. Курганный некрополь Калос Лимена. — К., 2011. — 240 с.

Левченко Б.М. Исследование первой курганной группы у с. Медвин на Богуславщине (раскопки 1982 г., 1984—1985 гг.) // Гречко Д.С., Шелехань А.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине. — К., 2012. — С. 139—176.

Лесков А.М., Черненко Е.В., Болтрик Ю.В., Болдин Я.И., Зарайская Н.П., Отрощенко В.В. Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 году / НА ІА НАН України. — 1968/15.

Махортых С.В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 145—160.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964. — 259 с. (САИ. — Вып. Д1-4).
Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — 259 с.
Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 251 с.
Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.
Мозолевский Б.Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 179—222.
Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса (Бабина, Водяна и Соболева могилы). — К., 2005. — 599 с.
Москаленко Н.П., Недопако Д.П. Исследование металлических изделий из Репяховатой Могилы // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 64—79.
Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.
Погребова М.Н. Железные топоры скифского типа в Закавказье // СА. — 1969. — № 2. — С. 179—187.
Полин С.В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 103—119.
Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 17—36.
Попандопуло З.Х. Скифский грунтовый могильник «Скельки». — Запорожье, 2011. — 115 с.
Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1977. — 173 с.
Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — 264 с.
Черненко Е.В., Бунятян Е.П. Курганная группа Широкое II // Курганы Южной Херсонщины. — К., 1977. — С. 45—96.
Шелехань О.В. Зображення бойових сокир на антропоморфних стелах скіфського часу // Проблеми історії та археології України: Тези доп. VII Міжнар. наук. конф. — Харків, 2010. — С. 36—37.
Шелехань О.В. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 3—13.
Шрамко И.Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 149, 150.
Шрамко И.Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона і дослідження пам'яток Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 137—139.
Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности. — 1994. — Вып. 1. — С. 43—57.
Kozuboviá A. Hroby so železnými sekerkami na pohrebiskách zo staršej doby železnej v Karpatsko-Dunajskom priestore // Zborník Slovenského národného múzea. — Archeológia. — 2010. —**CIV**. — S. 45—65.

А. В. Шелехань

ПОГРЕБЕНИЯ СКИФСКИХ ВОИНОВ С ТОПОРАМИ ИЗ ЛЮБИМОВСКОГО МОГИЛЬНИКА
(по материалам Каховской экспедиции)

В статье опубликованы погребения под курганами скифского времени № 6 и 28 у с. Любимовка Каховского р-на Херсонской обл. Указанные комплексы примечательны находками боевых топоров, которые являются далеко не самой распространенной категорией скифского оружия.

Рассмотренные погребения датируются IV в. до н. э. по находкам античной посуды, конской упряжи и стрелкового вооружения. Судя по особенностям погребального обряда и инвентаря, погребенные относились к одной социальной прослойке простых воинов либо свободных общинников. В этом отношении они стоят в одном ряду с «секироносцами», зафиксированными в погр. 108 Мамай-Горы, кург. 62 Широкое и погр. 13 Скельки.

Опубликованные материалы подтверждают предположение о различии боевых топоров раннего и позднего скифского времени. Причем несходство проявляется не только в морфологии. В то время как первые встречаются, прежде всего, в аристократических и дружинных погребениях, вторые употребляются в том числе и рядовыми воинами.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифское время, погребения, боевые топоры.

O. Shelekhan

BURIALS OF SCYTHIAN WARRIORS WITH BATTLE AXES FROM LIUBYMIVKA BURIAL GROUND
(based on the materials of Kakhovka expedition)

In the article, Scythian burials under mounds N 6 and 28 are published. They are disposed near Liubymivka Village of Kakhovka Region in Kherson Oblast. These burials are notable for the finds of battle-axes, which are far from a widespread category of Scythian armament.

The analyzed burials are dated by the 5—4th century BC according to the characteristics of Ancient Greek pottery, horse bridle, and arrowheads. Due to the features of the burial ceremony and grave goods, buried men belonged to a single social group of ordinary warriors or free commoners. They are similar to the allied «axemen» buried at the burial 108 in Mamay-Hora, the barrow 62 in Shyroke, and the burial 13 in Skelky.

The published materials confirm the author's hypothesis about the difference between battle-axes of the Early and the Late Scythian time. In addition, the difference appears not only in the morphology. While the further samples are found first of all in the tombs of aristocracy and bodyguards, the latter specimens are used also by ordinary warriors

K e y w o r d s: Scythian time, burials, battle axes.

Одержано 9.11.2015

УДК: 904.23(477.73)“652”

А.В. Буйских

ИОНИЙСКИЕ КИЛИКИ ИЗ БОРИСФЕНА

В статье рассмотрены ионийские килики, поступавшие в Борисфен в позднеархаическое время. Предпринята классификация сосудов, на основании которой выделены их основные типы; определены датировки и возможные центры-поставщики из Восточного Средиземноморья; поставлен вопрос о местных имитациях.

Ключевые слова: ионийские килики, Борисфен, Иония, хронология, местное керамическое производство.

В обширной керамической коллекции, происходящей из раскопок Борисфена, выделяется компактная группа сосудов — так называемые ионийские килики. Она насчитывает порядка 130 целых и фрагментированных сосудов [1]. Это, как правило, небольшие (при наличии нескольких исключений) двуручные чаши с невысоким, выделенным в рельефе, краем, на полых ножках разной высоты или профилированных кольцевых поддонах. Декор был простым, состоял из полос лака и полос, оставленных в цвете глины, интерьер часто полностью покрывался лаком, иногда использовались накладные краски — пурпур, редко — белая. Определенные группы сосудов имели устойчивый декор, для некоторых характерно отсутствие какой-либо системы.

История изучения этих сосудов насчитывает уже не одно десятилетие, поскольку их находки на разных памятниках Средиземноморья исчисляются тысячами экземпляров. Поэтому и попытки их хронологической классификации предпринимались неоднократно, в результате чего морфология их форм в целом хорошо известна. Первая типология на основании находок целых форм из некрополя Мегары Гиблеи разработана М. Вилларом и Г. Валле [Villard, Vallet, 1955]. Затем, в процессе исследования памятников в разных районах Средиземноморья, были предложены локальные классификации ионийских киликов из Токры [Hayes, 1966], Телль-Сукас [Ploug, 1973], Самоса [Isler, 1978; Furtwängler, 1980], Кипра [Thalmann, 1977], Ассоса [Utili, 1999]. Современная типология ионийских киликов, основанная на этих работах и существенно уточненная по материалам стратифицированных комплексов, раскопанных в Милете, разработана У. Шлотцхауэром (с подробным анализом предшествующих типологий см.: [Schlotzhauer, 2001]). Опираясь на эти разработки, и, прежде всего, на типологию У. Шлотцхауэра, представляется необходимым ввести в научный оборот и дать современную атрибуцию киевской части коллекции березанских киликов [2]. Эта работа актуальна еще и в силу того, что на целом ряде памят-

1. Речь идет о части коллекции, происходящей из раскопок Борисфена (поселение на о. Березань), которая хранится в Киеве (Научные фонды и Археологический музей ИА НАН Украины) — раскопки В.Ф. Болтенко, 1946 г.; В.В. Лапина, 1960—1980 гг. (коллекция № 1446); С.Н. Мазарати, 1982—1984 гг. (коллекции № 998, 999). Благодарю Н.А. Сон и Л.В. Кулаковскую за содействие в работе с коллекциями.

© А.В. БУЙСКИХ, 2016

2. Исходя из того, что в фундаментальном исследовании У. Шлотцхауэра приведен подробнейший свод находок киликов из раскопанных в течение последних ста лет памятников Средиземноморского ареала, в данной работе во избежание повторов считаю необходимым ограничиться аналогиями по материалам, происходящим из памятников Северного Причерноморья, во многом оставшихся за пределами этой работы.

ников Северного Причерноморья (в городских центрах и на поселениях их сельских округ) остатки ионийских киликов часто являются одними из наиболее ранних среди найденных керамических фрагментов. А учитывая тот факт, что, помимо прибрежных античных центров, эти сосуды, хоть и редко, но обнаружены на варварских памятниках Лесостепи, они традиционно являются важными аргументами в дискуссии о греческой колонизации Северного Причерноморья. Исходя из этого, вопросам типологии и хронологии сосудов в данной статье уделено первостепенное внимание.

Наиболее ранними в коллекции являются сосуды, для которых характерна стандартная морфология формы и практически неизменный декор (рис. 1). Несмотря на то, что ни один из них не сохранился полностью, очевидно, что все они имели отогнутый и слегка заостренный невысокий край, несколько округлый по внешней образующей и глубокое вместилище. Диаметры их устьев находятся в диапазонах 13—16 и 19—26 см, при этом первые размеры наиболее типичны. Все сосуды покрыты блестящим черным или черно-коричневым лаком, изготовлены из глины с обильными мелкими золотистыми частицами и небольшим количеством мелких частичек извести. Глина преимущественно коричневых, реже — красно-желтых оттенков (7.5YR 6/4—10YR 7/4, 5YR—7.5YR 6/6). Декоративная схема состояла из полностью покрытого лаком вместилища с тонкой резервной полосой под краем; пяти, реже — двух — трех тонких полос по внешнему краю, тонкой полосы лака по плечам, резервной полосы разной толщины в зоне ручек; нижняя часть тулова покрыта лаком.

Эти килики имеют точные аналогии среди сосудов, обнаруженных в Милете и Самосе и атрибутированных как имеющие милетское (возможно шире — южноионийское) происхождение. Большая их часть (рис. 1, *1—7*) принадлежит типу 5, вариант формы 5,3.B по классификации У. Шлотцхауэра [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 110—112]. Согласно стратифицированным находкам из Южной Ионии, они датируются в пределах 640/30—600/590 гг. до н. э. В Причерноморье находки таких сосудов редки, поскольку они связаны с наиболее ранним этапом освоения греками этого региона. В Северо-Западном Причерноморье подобные сосуды известны пока только в Истрии [Lambrino, 1938, fig. 50; Alexandrescu, 2005, Cat. N C172, fig. 49]. В Северо-Восточном — они происходят пока только из сборов Таганрогского поселения [Копылов, Литвиченко, 2006, рис. 2, *1—4*].

Варианту 5,4.B (по Шлотцхауэру) принадлежит фрагмент одного сосуда (рис. 1, *8*). Его характеризуют небольшие размеры (диаметр 13 см) и наличие множественных тонких полос лака с внешней стороны края. По материалам Милета килики такого варианта датируются 620/10—600/590 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 115]. В Ольвии подобные сосуды были неизвестны вплоть до сезона 2014 г. (О—2014/Р—25/159), медленно, но уверенно пополняя собрание наиболее ранней керамики времени основания полиса. И, наконец, фрагмент с одной широкой полосой лака по краю и полосой ниже зоны ручек (рис. 1, *9*) ближе к типу 7 (варианты формы 7,1.B и 7,2.B) [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 136, 137]. Этот фрагмент является наиболее поздним из найденных в Борисфене южноионийских киликов с полосами по внешнему краю.

Значительный интерес представляет факт находки на Немировском городище в Днепровской Правобережной Лесостепи фрагмента килика этого типа. На нем полосы сочетались с неровным зигзагом под краем [Вахтина, 2000, табл. III, *6*]. Он также принадлежит варианту 5,3.B по У. Шлотцхауэру [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 101—103]. Эта, редчайшая для варварских памятников лесостепного региона, находка хорошо вписывается в общий контекст археологических свидетельств их ранних контактов с милетскими апойкиями Северо-Западного Понта.

Следующая большая группа сосудов принадлежит типу 9 по У. Шлотцхауэру. По материалам Милета это наиболее распространенный тип киликов для всего VI в. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, S. 330]. Выделяется несколько вариантов сосудов, различимых по декору и отличных в хронологическом отношении. Все они в равной степени присутствуют в березанской коллекции, однако в силу фрагментарности не всегда можно точно определить все варианты формы. Наиболее раннюю группу (рис. 2) характеризуют очень небольшие размеры (преимущественно от 10,5 до 13 см, высота целых форм до 7 см), наличие стандартной профилировки с невысоким отогнутым краем, горизонтальными или слегка приподнятыми над плечами ручками, невысокой, расширяющейся книзу конической ножкой и округлым или слегка сплюснутым в разрезе туловом. Глина имеет разные визуальные характеристики, в отдельных фрагментах присутствуют обильные мелкие включения золотистых частиц, в других их мало, в некоторых же вообще нет, тон глины в основном желто-коричневый, 5—7.5YR 6/4—6/6. Скорее всего, сосуды могли быть изготовлены в разных центрах Ионии, включая южноионийские. Декор же у всех сосудов стандартен — интерьер полностью залит черным блестящим лаком с тонкой резервной полосой под краем (в одном случае эта полоса отсутствовала), по внешней стенке край акцентировала лишь тонкая полоса лака, еще одна тонкая или неширокая полоса проведена по плечам, узкая зона ручек в месте перегиба плечей или чуть ниже оставлена в цвете глины, нижняя часть тулова и ножка полностью покрыты лаком.

Рис. 1. Ионийские килики: *1* — АБ/76—1076; *2* — АБ/67—178; *3* — АБ/67—383; *4* — АБ/66—492; *5* — Б/60—785; *6* — АБ/78—227, АБ/79—660; *7* — АБ/78—30, АБ/79—660; *8* — Б. 1946, № стерт; *9* — АБ/79—514

Большая часть таких сосудов по форме (по крайней мере, те, что сохранились до придонной части) принадлежит варианту 9,1.В с датой 600/590—550/540 (рис. 2, *1—4, 6, 7, 12, 14*) [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 171—174]. С вариантом 9,1.С уверенно соотносятся три фрагмента (рис. 2, *5, 9, 11*) с датой 590/80—550/40 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 175—178]. Степень сохранности еще нескольких фрагментов (рис. 2, *8, 10, 13*) не позволяет уверенно

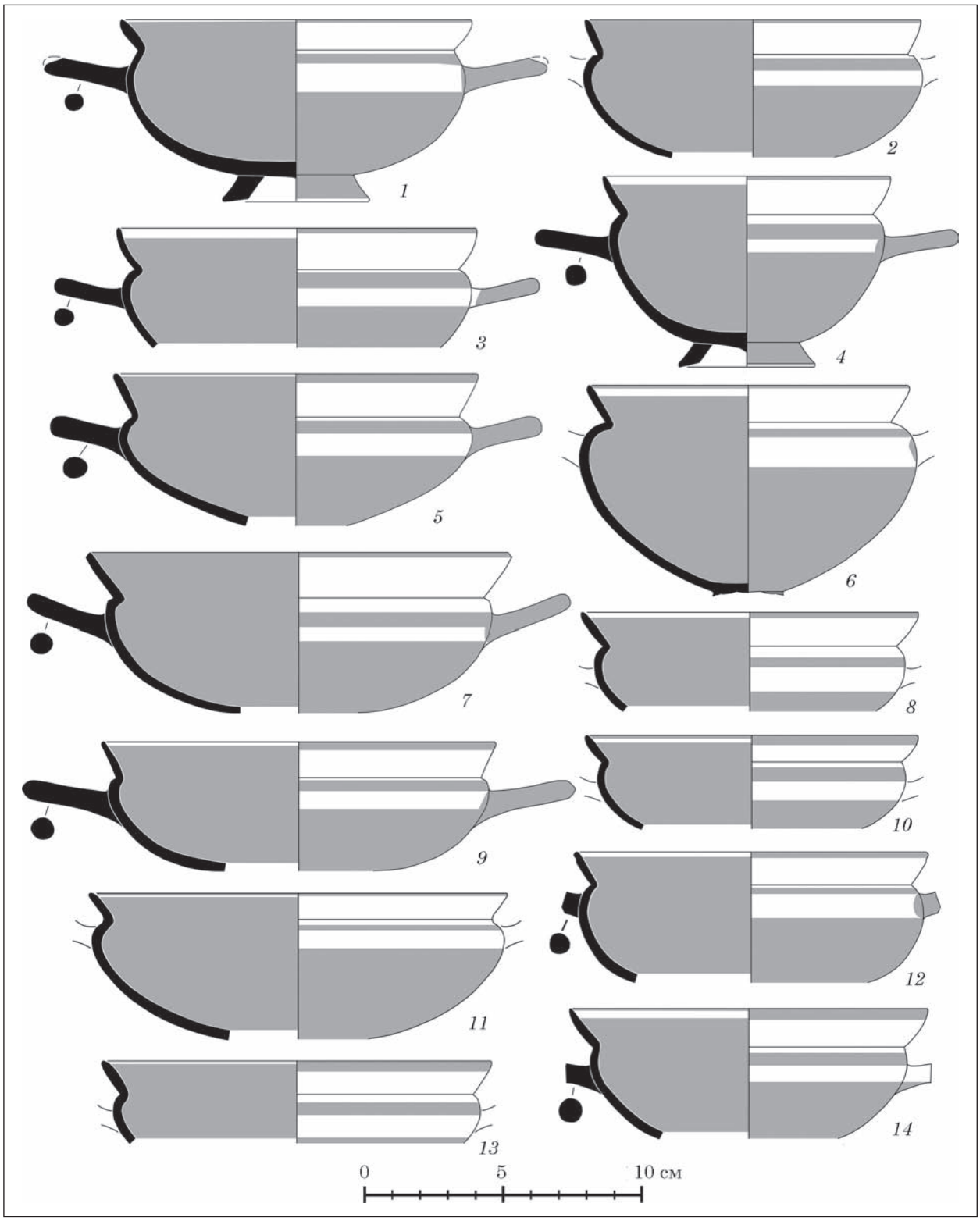

Рис. 2. Ионийские килики: *1* — АБ/61—707; *2* — АБ/67—296; *3* — АБ/82—34; *4* — АБ/1977—1980—1; *5* — АБ/61—88; *6* — АБ/70—621; *7* — АБ/69—226; *8* — Б/60—687; *9* — АБ/67—87; *10* — АБ/1977—1980—б/№; *11* — АБ/64—б/№; *12* — Б/60—б/№; *13* — АБ/67—248; *14* — АБ/76—249

выделить конкретный вариант. Разница между ними небольшая — сосуды варианта 9,1.B более глубоки, нежели сосуды варианта 9,1.C, декоративная схема у них идентична. Исходя из визуальных характеристик глины, морфологии формы и надежных аналогий, происходящих из Милета, большую часть киликов этой группы можно соотнести с милетским импортом. Кроме того, часть сосудов этого типа не имеет надежно локализованного ареала производства, согласно недавних археометрических исследований аналогичных березанских кили-

ков, хранящихся в Государственном Эрмитаже (СПб.) [Posamentir, Solovyov, 2007, Abb. 9, *1— 3*].

В отличие от киликов типа 5, килики указанных вариантов типа 9 в Северном Причерноморье найдены в большем количестве и, прежде всего, в его северо-западном регионе. Они происходят также из современных исследований Борисфена, причем сразу нескольких практически синхронных вариантов, нижней границей существования которых является середина VI в. до н. э. [Чистов, 2006, рис. 17, *48*; 31, *2*; Ильина, Чистов, 2012, с. 26, табл. 17, *2*; с. 31, табл. 25, *2—3*; табл. 26, *2*; с. 34, табл. 38, *2, 3*]. Найдены они также в Истрии [Lambrino, 1938, fig. 51]. Интересно, что среди истрийских материалов имеется закрытый комплекс ботроса с сосудом варианта 9,1.B, который автор публикации отнесла к наиболее раннему на памятнике, датированному концом VII в. до н. э. [Domăneanțu, 2006, pl. III, *7*]. Немногочисленные сосуды вариантов 9,1.B и 9,1.C известны и в Ольвии [Буйских, 2013, кат. № 5.1; 5. 58], также, будучи одними из наиболее ранних в ее керамической коллекции. В значительно большем количестве они обнаружены на Ягорлыцком поселении [Рубан, 1980, с. 110, 111, рис. 3; 1983, с. 288, 289, рис. 3, *1, 3*], расположенном в непосредственной близости от Борисфена.

Попутно следует также отметить, что в киевской части березанской коллекции отсутствуют килики типа 8, покрытые лаком по внешней стороне отогнутого венчика в сочетании с тонкими полосами пурпура снаружи и внутри. Между тем, такие сосуды известны в Истрии [Alexandrescu, 2005, cat. N C 163] и уже найдены в Борисфене [Ильина, Чистов, 2012, с. 31, табл. 25, *1*], а также на Ягорлыцком поселении [Рубан, 1983, с. 288, 289, рис. 3, *2*]. Современная датировка таких форм (вариант 8,2.B) охватывает 660/50—600/590 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 170].

Следует отметить, что килики вариантов 8,2. B, 9,1.B и 9,1.C (по Шлотцхауэру) послужили в свое время важным аргументом для определения времени основания Ягорлыцкого поселения последней третью VII в. до н. э. [Рубан, 1983, с. 289]. Эта работа, в свою очередь, придала новый виток дискуссии о «березанской хоре» и ее появлении ранее самой Ольвии, равно как и ее хоры. Однако проведенный недавно анализ импортной керамики с поселений хоры позволил предположить, что поселения между Борисфеном и Ольвией возникли вместе с появлением обоих центров в первой четверти VI в. до н. э. и поэтому связаны только с хорой Ольвии, которая и была центром полиса [Буйских С., Буйских А., 2010, с. 27]. Кроме того, анализ массового импорта восточногреческой керамики, найденной за сто лет раскопок в Ольвии, позволил уточнить время ее основания рамками 620/610—590 гг. до н. э. и синхронизировать это событие с возникновением постоянного поселения в Борисфене и формированием хоры Ольвии [Буйских, 2013, с. 223]. А уточненная датировка киликов указанных вариантов, найденных в Борисфене и на Ягорлыке, как видно, подтверждает этот вывод.

Помимо северо-западного региона, килики указанного типа известны и по находкам на Боспоре, однако они, за редкими исключениями, практически не введены в оборот. Скорее всего, сосуд варианта 9,1.C найден в некрополе Гермонассы [Гайдукевич, 1959, рис. 16]. Фрагменты киликов варианта 9,1.B и / или 9,1.C происходят из Кеп [Кузнецов, 1991, рис. 7, *1—2*]. Кроме того, такой сосуд найден в курганном погребении в Днепровской Лесостепи [Онайко, 1966, с. 25, табл. VI, *8*].

Следующая группа киликов (рис. 3) является массовой, на разных памятниках они представлены многочисленными находками. Эти сосуды характеризуют стандартные размеры — диаметр устьев 14—16 см, высота целого экземпляра — 8,5 см. Среди них выделяется фрагмент крупного сосуда (рис. 3, *9*) с диаметром устья до 30 см, по размерам более напоминающий кратер. Исходя из визуальных характеристик глины, содержавшей мелкую известь и едва заметные иные включения, эти килики были изготовлены в разных центрах, скорее всего, Северной Ионии. Только один фрагмент (рис. 3, *5*) содержит большое количество мелких золотистых частиц, характерных для южноионийского круга. Глина этих киликов имеет желтые тона, преимущественно в диапазоне 5—7.5YR 6/6.

Эти сосуды принадлежат тому же типу 9 по У. Шлотцхауэру, исходя из устойчивой морфологии формы. Килики (под окрашенным венцом имеется неширокая резервная зона с полосой лака, большая часть вместилища по-прежнему залита лаком, а по центру дна проведено несколько окружностей (рис. 3, *1—4*)) также относятся к варианту 9,1.C [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 183, 184]. К несколько более позднему варианту 9,2.C следует отнести сосуды с той же схемой декора, однако более тонкими полосами в интерьере, более широкой резервной полосой в зоне ручек по внешней стенке. Наблюдаются также изменения профиля: плечи становятся более покатыми (рис. 3, *5—8*). Сосуды варианта 9,2.C по материалам Милета датируются 580/70—530/20 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 187, 188]. Скорее всего, к этому варианту следует относить и крупный килик (рис. 3, *9*). Следует отметить, что группа сосудов больших размеров (диаметром до 30 см и более) по материалам Милета также известна и выделена в отдельный вариант — 12, практически с теми же временными рамками, 580/70—500—490 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, S. 265, 266].

Килики вариантов 9,1.C и 9,2.C уже известны по массовым находкам в Ольвии [Буйских,

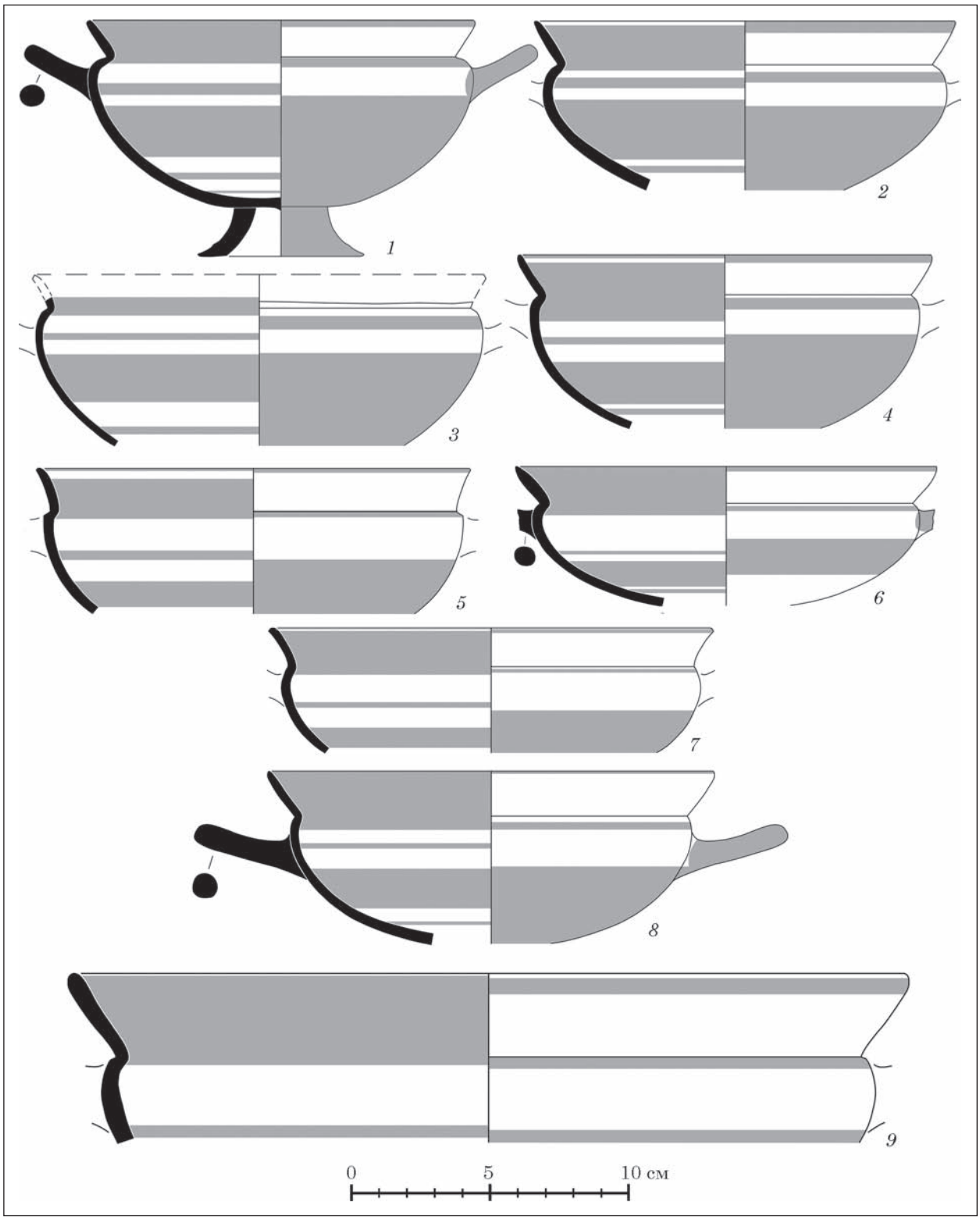

Рис. 3. Ионийские килики: *1* — АБ/74—639; *2* — Б/60—1036; *3* — АБ/70—б/№; *4* — АБ/75—1034; *5* — Б/60—22; *6* — Б/60—1035; *7* — АБ/77—80, б/№; *8* — АБ/76—589; *9* — АБ/76—256

2013, кат. № 5.3—5.22, 5.24, 5.26—5.35] и на поселениях ее хоры [Буйских С., Буйских А., 2010, рис. 2, *7—11*; 5, *1—2, 8—10, 24, 26—28*; 7, *20, 21, 23*; 8, *4—6*; 16, *1, 4*; 18, *2, 3*; 24, *8*], а также современным исследованиям в Борисфене [Борисфен — Березань, кат. № 22; Чистов, 2006, рис. 4, *13, 14*; 9, *27*; 14, *15*; Ильина, Чистов, 2012, табл. 41, *6, 7*]. Помимо Ольвийского полиса, они массово ввозились и в Истрию [Lambrino, 1938, fig. 534; Alexandrescu, 2005, cat. N C 167]. Следует отметить, что датировки, установленные по материалам Милета, полностью подтвердились для Ольвии. Такие сосуды не встречаются в закрытых комплексах Ольвии

последних десятилетий VI в. до н. э., нет их и в комплексах предместья, которое возникает не ранее 500 г. до н. э. Килики указанных вариантов получили широкое распространение и в Северо-Восточном регионе. Они хорошо известны в раннем керамическом комплексе городов Европейского Боспора, прежде всего, в Пантикапее [Сидорова, 1962, с. 145, 146, рис. 21, *3*; 1992, рис. 17; 18, *Б, В;* CVARussia XVIII, VIII, pl. 37, *1*, *2*]. Подобные килики представляют собой массовый материал и в Тиритаке [Шмидт, 1952, рис. 8, *1*; Буйских, 2014, рис. 52, *1*; 53, *1—7*; 54, *1—3, 6*]. Среди памятников Азиатского Боспора они найдены в Кепах [Кузнецов, 1991, рис. 7, *3—6*], а целая форма происходит из некрополя Гермонассы [Гайдукевич, 1959, с. 161, рис. 6].

К варианту 9,2.С У. Шлотцхауэр относит также килики с высокими отогнутыми краями, покрытыми по внутренней стенке множественными тонкими полосами лака [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 193, 194]. Скорее всего, этому варианту соответствует несколько березанских сосудов (рис. 4, *1—3*). К варианту 9,3.С, обладающему той же схемой декора, но с более отогнутым краем [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 195—200], можно отнести березанские фрагменты с полосами пурпура (рис. 4, *4, 5*) между двумя полосами лака (рис. 4, *6*). Время их производства охватывает вторую четверть — вторую половину VI в. до н. э. Существует мнение о самосском происхождении таких сосудов [Walter-Karydi, 1973, S. 23, Taf. 44; 1982, Kat. N 61—71]. Еще один фрагмент (рис. 4, *7*) относится к варианту 9,4.С [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 203, 204], который, исходя из формы, известен также как «тип Сиана». Два последних варианта соответствуют типу X по Дж. Хейсу [Hayes, 1966, p. 115, cat. N 1277—1289]. Время выпуска сосудов варианта 9,4.С охватывает преимущественно вторую — третью четверти VI в. до н. э. или вторую четверть этого столетия по Дж. Хейсу. 560—540-ми гг. до н. э. они датированы по материалам некрополя Ассоса [Utili, 1999, cat. N 100—110]. Такой вариант киликов, помимо высокого отогнутого края с выраженным ребром по внутренней стенке, характеризует также высокая полая ножка на широком основании. Как правило, интерьеры таких сосудов залиты лаком. По подсчетам Р. Позаментира, проведенным по материалам березанской коллекции, хранящейся в Эрмитаже, ионийские килики «типа Сиана» в комплексе чаш VI в. до н. э. составляют 13 % [Posamentir, 2006, fig. 11; см. также: Борисфен — Березань, кат. № 23]. По материалам Кипра эти килики тоже выделены в отдельную группу (J) с датой в пределах третьей четверти VI в. до н. э. [Thalmann, 1977, p. 71, cat. N 78, 79]. Е. Вальтер-Кариди полагала, что такие сосуды могли также производиться на Самосе [Walter-Karydi, 1973, S. 22, 23, Kat. N 377—381].

Из Борисфена происходит целый килик того же типа с расписным медальоном по центру дна. Рисунок (рис. 5), изображающий голову бородатого Силена в профиль с поднятыми в танце кистями рук, выполнен гравировкой. В наличии расписного медальона можно усматривать аттическое влияние. Аналогии этому сосуду (имеется в виду, прежде всего, наличие медальона) отсутствуют, он уникален. Кроме того, этот килик хорошо показывает сложность определения прямых или опосредованных влияний форм и декора восточногреческих и аттических киликов в указанное время [Hayes, 1966, p. 119, 120; на примере чаш с комастами: Brijder, 1983, p. 100].

Следует отметить, что именно Борисфен пока дает наибольшее количество киликов вариантов 9,2.С—9,3.С. Помимо него, находки таких киликов в очень небольшом количестве известны в Ольвии [Буйских, 2013, кат. № 5.7—5.8] и в Истрии [Alexandrescu, 2005,cat. N 170, 171]. Ольвийский килик (кат. № 5.8), имеющий округлое плечо, найден в закрытом комплексе второй четверти VI в. до н. э., что позволяет уточнить датировку сосудов такой формы. На Боспоре такие килики известны по находкам в Пантикапее [Сидорова, 1992, рис. 18, *А*] и в Тиритаке [Буйских, 2014, рис. 54, *4*], однако также в единичных экземплярах. Килики варианта 9,4.С найдены в Истрии [Alexandrescu, 2005, cat. N 173] и в Кепах [Кузнецов, 1991, рис. 7, *7*], один такой килик известен среди материалов Тузлинского некрополя [Сорокина, 1957, рис. 2, *3*].

К варианту 9,3.С (по Шлотцхауэру), скорее всего, следует относить и фрагменты отогнутых венцов сосудов, по внешней стенке которых нанесены гирлянды мирты или плюща с белыми точками по стеблю (рис. 4, *8—10*). Они неизвестны в коллекции Милета (по крайней мере, не введены в оборот), однако представлены в материалах Токры, где выделены в отдельный тип — XI. Согласно наблюдениям Дж. Хейса, они миниатюрны, имеют родосское происхождение, по форме повторяют тип X и датируются в пределах второй четверти VI в. до н. э. [Hayes, 1966, p. 115, cat. N 1292]. Существует также распространенная точка зрения о самосском происхождении этих киликов, учитывая массовость их находок [Walter-Karydi, 1973, S. 26, Taf. 45; см. также: Thalmann, 1977, p. 70, 71, cat. N 76]. Оба эти типа имеют высокую полую ножку и отогнутый край как основную морфологическую особенность, соответствуя, таким образом, варианту 9,3.С по У. Шлотцхауэру. Видимо в Понтийский регион они ввозились в небольшом количестве. В Ольвии известен пока только один килик этого же типа с плющевой гирляндой по краю [Буйских, 2013, кат. № 5.23], один экземпляр с гирляндой из мирты найден на поселении ольвийской хоры Большая Черноморка-II [Буйских С., Буйских А., 2010, рис. 5, *13*]. Фрагмент

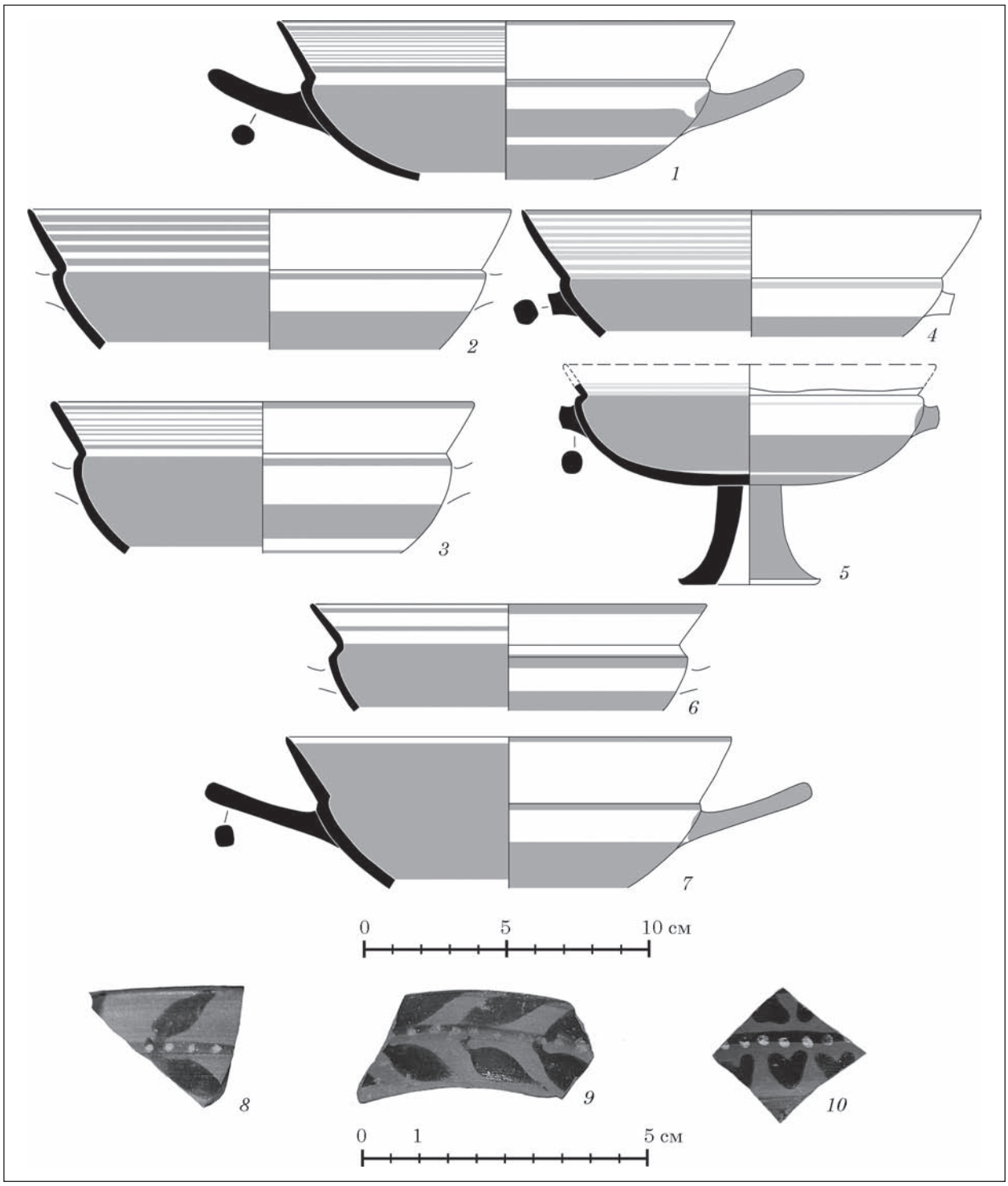

Рис. 4. Ионийские килики: *1* — АБ/64—725; *2* — АБ/63—851; *3* — АБ/80—330; *4* — АБ/77—80 — 4; *5* — АБ/75—754; *6* — АБ/77—460; *7* — АБ/77—80 — 2, 6; *8* — АБ/64—802; *9* — АБ/77—465; *10* — Б/60—238

идентичного килика известен также в Истрии [Lambrino, 1938, fig. 56, 57].

Значительная группа киликов из Борисфена относится к типу 10. Они обладают иной, чем тип 9, морфологией формы — имеют глубокое вместилище, маленький, резко отогнутый край, округлые плечи, приподнятые над плечами ручки и широкий, очень невысокий кольцевой поддон. По внутренней, а часто и по внешней, стенке на лак нанесены тонкие полосы пурпура в разном сочетании. Несколько наиболее ранних березанских фрагментов соотносятся с вариантом 10,1.С с датой в пределах 610/00—580/70 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 219—221]. Их отличают залитые лаком венчик и плечи и тонкая резервная полоса в зоне ручек, опущенная ниже перегиба плечей (рис. 6, *1, 2, 5*). По материалам Милета килики варианта 10,1.С отнесены к южноионийскому производству. Значительная часть киликов

Рис. 5. Ионийский килик: АБ/70—624 (АМ 3014/8624)

типа 10 из березанской коллекции представлена более поздними вариантами. Сосуды идентичной формы, но с более широкой резервной зоной (рис. 6, *3, 4, 6*) или широкой полосой лака и нижней частью в цвете глины (рис. 6, *8*; 7, *9*) следует соотнести с вариантом 10,2.В. У. Шлотцхауэр датирует этот вариант киликов широким диапазоном 620/10—550 гг. до н. э. и также относит его к южноионийскому производству [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 222—228]. Находки киликов варианта 10,2.В происходят и из современных раскопок Борисфена и характерны для его наиболее раннего строительного периода [Ильина, Чистов, 2012, табл. 38, *3*], что подтверждает их хронологию, установленную по материалам Милета.

Типологически к варианту 10,2.В можно отнести также сосуд больших размеров (рис. 6, *7*).

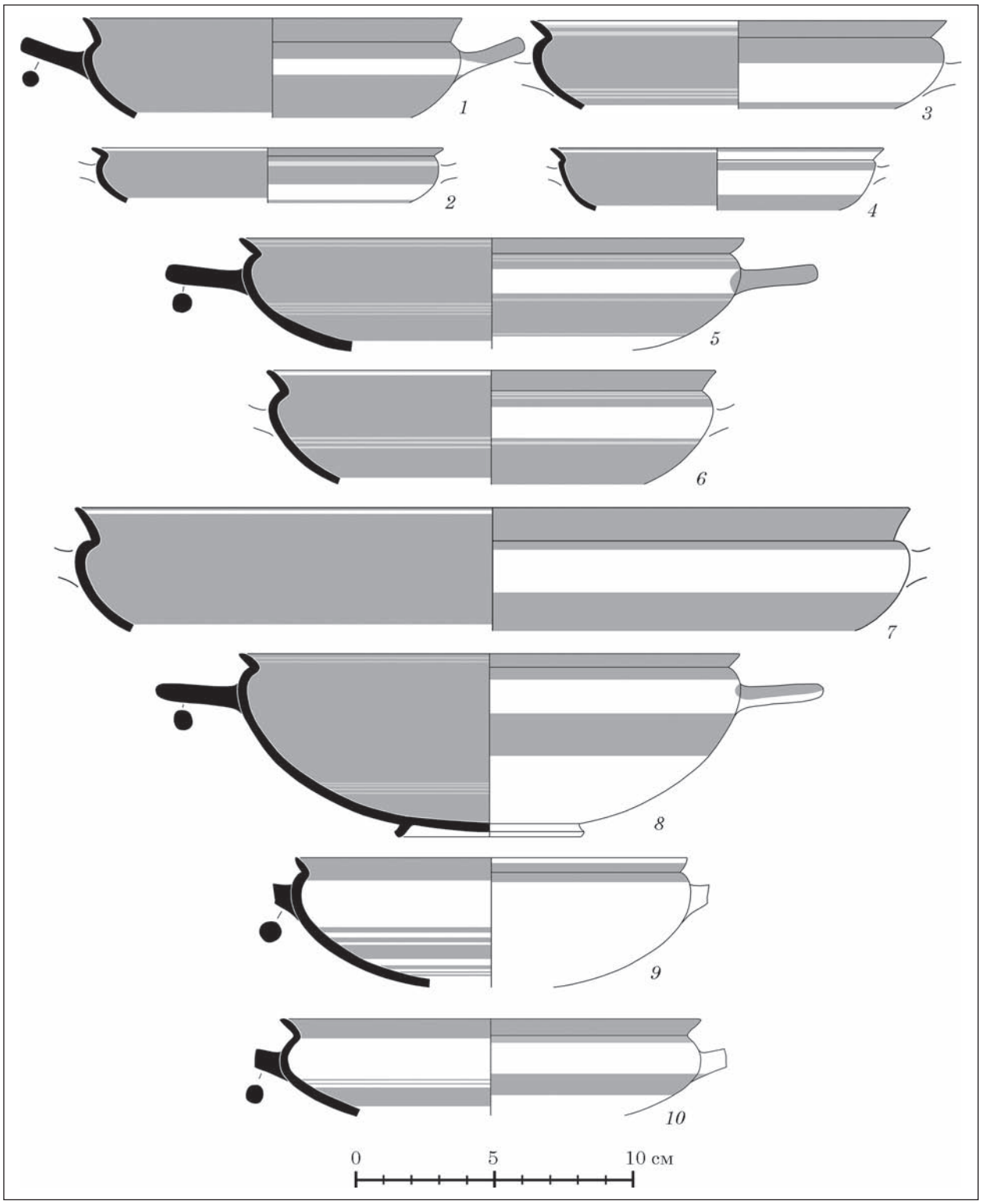

Рис. 6. Ионийские килики: *1* — Б/60—163; *2* — Б/60—79; *3* — АБ/77—80 — б/№; *4* — Б/60—183; *5* — АБ/77—803; *6* — АБ/75—б/№; *7* — АБ/67—295; *8* — АБ/69—658; *9* — АБ/75—б№; *10* — АБ/61—690

Крупногабаритные килики выделены в отдельный тип, 12-й, однако среди имеющихся в милетской коллекции сосудов отсутствуют экземпляры с подобным профилем (см.: [Schlotzhauer, 2001, S. 265, 266]). К варианту 10,5.С принадлежит группа сосудов с окрашенным венцом и полосой в придонной части, залитой лаком внутренней стенке, иногда с резервной полоской под краем и тонкими полосами пурпура по центру или в придонной части (рис. 7, *1—8*). В Милете такие сосуды относятся к южноионийскому производству и датируются 610/00 — ок. 550 гг. до н. э. [Schlotzhauer, 2001, S. 532 f., Kat. N 255, 256, 258]. Значительно более поздними представляются килики с коротким венцом (как у типа 10) и с полосами в интерьере

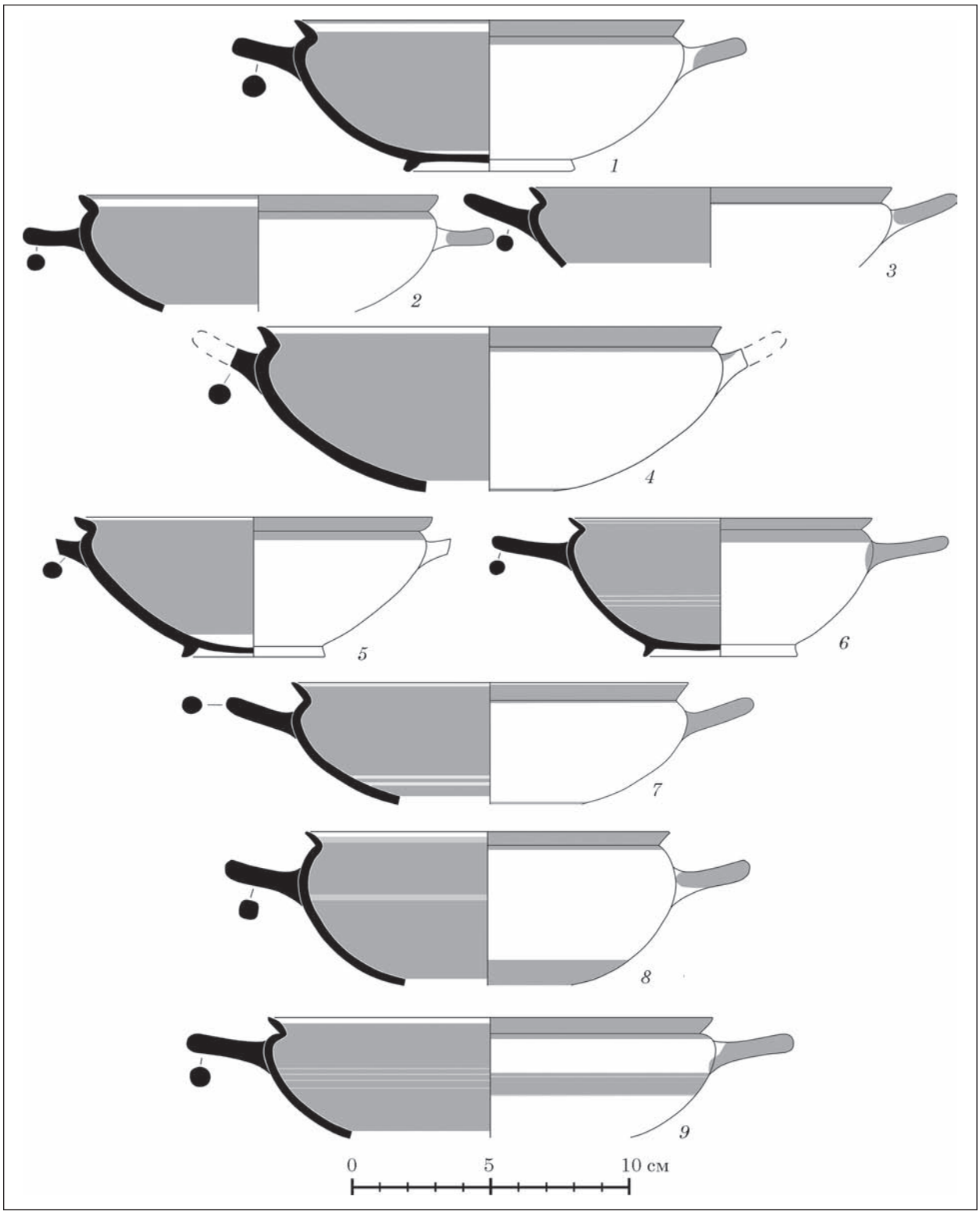

Рис. 7. Ионийские килики: *1* — АБ/78—158; *2* — АБ/63—469; *3* — АБ/67—313; *4* — АБ/64—1168; *5* — АБ/66—463; *6* — АБ/66—375; *7* — АБ/61—92; *8* — 1946. 54/23; *9* — АБ/67—244

(рис. 6, *9—10*), которые можно соотнести с типом 12, вариантом 12,2.B [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 382]. Время их производства охватывает весь VI, вплоть до начала V в. до н. э.

Следует отметить, что килики типа 10 известны в керамической коллекции Ольвии, они близки варианту 10,5.C, но окрашены лаком по внешней стенке ниже зоны ручек. Наличие характерных мелких золотистых примесей в тесте сближает их с южноионийским производством [Буйских, 2013, кат. № 5.46—5.51]. Они встречаются и на поселениях ольвийской хоры [Буйских С., Буйских А., 2010, рис. 2, *7*; 3, *1*; 7, *22*]. Известны килики типа 10 и по находкам

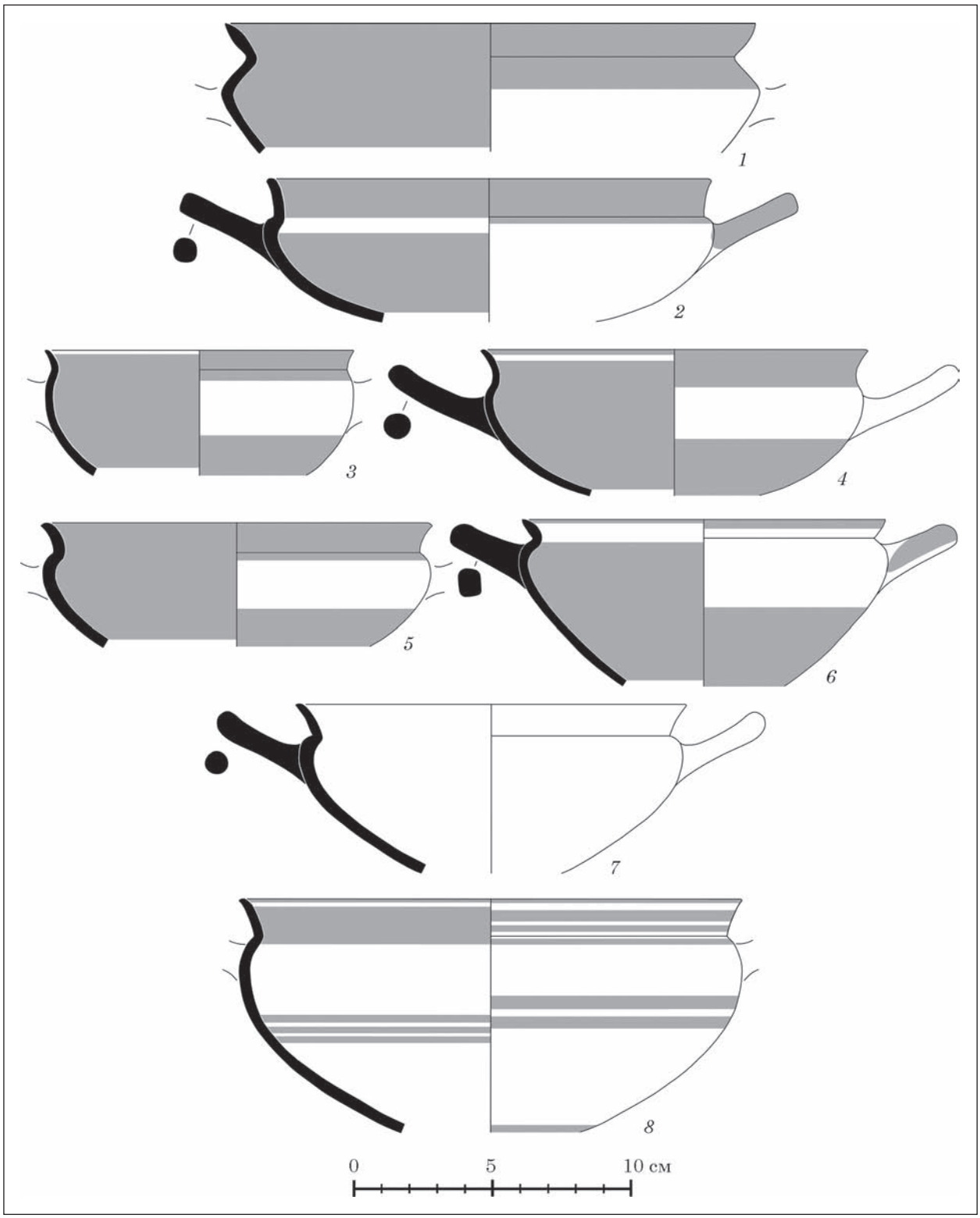

Рис. 8. Ионийские килики: *1* — АБ/70—528; *2* — АБ/78—230; *3* — Б/60—94; *4* — АБ/74—73; *5* — АБ/70—б/№; *6* — АБ/70—411; *7* — АБ/62—166; *8* — Б/60—802

в Истрии [Lambrino, 1938, fig. 49; Alexandrescu, 2005, cat. N C164, 165]. В Истрии такие сосуды происходят из комплекса раннего ботроса, отнесенного к концу VII в. до н. э. [Domăneanțu, 2006, pl. IV, *1, 3*]. Найдены они также на Боспоре, причем наиболее ранние варианты происходят из сборов Таганрогского поселения [Копылов, Литвиченко, 2006, рис. 2, *5—7*]. Известны они в поселенческих комплексах Европейского Боспора [Шмидт, 1952, рис. 8, *3*].

Меньшую в количественном отношении, однако, не менее интересную группу сосудов составляют килики, которые следует считать колониальными имитациями известных ио-

нийских типов. Среди них выделяется крупный фрагмент килика (рис. 8, *1*) из светло-коричневой глины, с мелкими включениями темных частиц и редким кварцем, 10YR 7/3. Его отличает нетипичное для таких сосудов острое ребро в месте перегиба плечей. Сосуд подобной профилировки происходит из заполнения печи борисфенитского керамика, датирован серединой VI в. до н. э. [Крутілов, 2015, рис. 8, *7*; Крутилов, Бондаренко, 2015, с. 212, рис. 8, *7*]. Это значит, что ионийские килики входили в перечень сосудов, спрос на которые в Борисфене превышал возможности их импорта. Остальные килики (рис. 8, *2—6*) вполне могут быть привезенными из других центров, часть из них можно соотнести с имитациями ионийских киликов типов 10 и, возможно, 11 по У. Шлотцхауэру [Schlotzhauer, 2001, Kat. N 332f]. Однако их отличает более грубая проработка профилей — поднятых над плечами ручек и кольцевых поддонов. То же можно сказать и о сосудах, копирующих тип 9 по У. Шлотцхауэру. Они могут вообще не иметь лакового покрытия (рис. 8, *7*) или имеют полосы по внешней стенке и в интерьере (рис. 8, *8*). Последние два сосуда можно соотносить с местным, борисфенитским или, не исключено, с ольвийским производством, поскольку много киликов с подобными морфологическими и декоративными характеристиками уже известно среди материалов Ольвии [Буйских, 2013, кат. № 5.56, 5.63—5.65]. Причем в Ольвии подобные сосуды обнаружены в закрытых комплексах последней трети VI в. до н. э.

Как видно, наиболее важным результатом анализа коллекции ионийских киликов из Борисфена явилась их современная типологическая и хронологическая атрибуция, согласованная с разработками по аналогичным материалам из Милета — базового памятника для исследования многочисленных вопросов колонизации Северо-Западного Причерноморья. Уже понятно, что временная «вилка» наиболее ранних киликов — это не только первое десятилетие существования эмпория Борисфен в 40—30-х гг. VII в. до н. э., но и время основания там постоянного поселения городского типа в конце VII — начале VI в. до н. э. При сравнении березанской коллекции киликов с милетской, понятно, что килики практически всех основных типов, начиная от второй половины — конца VII в. и в течение всего VI в. до н. э., являлись предметом регулярного и интенсивного импорта в этот регион Понта. Местные имитации таких сосудов появились в Борисфене не ранее середины VI в. до н. э. Массовый импорт этих сосудов для питья был направлен из Ионии именно в Северо-Западный регион Понтийского бассейна. Но и на фоне других памятников этого региона Борисфен выделяется количеством таких находок. Поэтому современная типология ионийских киликов из Борисфена и связанная с ней хронологическая шкала дает возможность коррелировать хронологию других массовых находок раннего периода существования Борисфена. Кроме того, березанские килики разных типов, особенно датируемые рубежом VII—VI в. до н. э., имеют аналогии среди наиболее ранних ольвийских материалов и материалов из памятников ольвийской хоры, подтверждая, тем самым, время появления Ольвии и организации Ольвийского полиса.

Борисфен — Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань: Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня — 11 сентября 2005 г. — СПб., 2005. — 152 с.

Буйских А.В. Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская, имитации). —К., 2013. — 456 с.

Буйских А.В. Амфоры и столовая посуда // Зинько В.Н. Тиритака. Раскоп XXVI. —Т. II.: Археологические комплексы VI—V вв. до н. э. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 318—445.

Буйских С.Б., Буйских А.В. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской // БИ. — 2010. — Вып. 24. — С. 3—64.

Вахтина М.Ю. Греческая столовая керамика VI в. до н. э. из раскопок Немировского городища в Побужье // Συσσιτια: Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 209—217.

Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х годов) // МИА. —№ 69. —1959. —С. 154—238.

Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. Ранний период (конец VII — первая половина VI в.). Находки // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — Т. 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг. — СПб., 2012. —С. 8—41.

Копылов В.П., Литвиченко Л.В. Расписные килики из Таганрогского поселения // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время: Сб. статей по материалам XI Междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 2006. —С. 14—19.

Крутілов В.В. Керамічні печі з Борисфена середини VI ст. до н. е. // Археологія. — 2015. — № 2. — С. 116—124.

Крутилов В.В., Бондаренко Д.В. Керамические обжигательные печи Борисфена серединыVI в. до н. э. (по материалам раскопок 2011—2013 гг.) // Olbio: In memoriam V.V. Krapivina. — 2015. — С. 205—216 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).

Кузнецов В.Д. Кепы: ионийская керамика // СА. — 1991. — № 4. — С. 36—52.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. — М., 1966. — 123 с. (САИ. —Д1-27).

Рубан В.В. О датировке Ягорлыцкого поселения // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 104—114.

Рубан В.В. Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонского музея // СА. — № 1. — 1983. — С. 285—291.

Сидорова Н.А. Керамика архаического периода из раскопок Пантикапея 1965—1985 гг. (кроме аттической чернофигурной) // СГМИИ. — 1992. — Вып. 10. — С. 131—172.

Сорокина Н.П. Тузлинский некрополь. — М., 1957. — 64 с.
Чистов Д.Е. Работы на острове Березань археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 2004 г. // Доманский Я.В. и др. Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — СПб., 2006. — Т. 1. — С. 57—112.
Шмидт Р.В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — Вып. 25. — 1952. — С. 224—248.
Alexandrescu P. La céramique // La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915—1989). — Bucureşti, 2005. — P. 329—411 (Histria. — **VII**).
Brijder H.A.G. Siana Cups I and Comast Cups. — Amsterdam, 1983. — 316 p.
Domăneanţu C. Două complexe arheologice din epoca arhaică redescoperite la Histria // Pontica. — 2006. — **39**. — P. 75—93.
Furtwängler A.S. Heraion von Samos: Grabungen im Südtemenos 1977, I: Schicht- und Baubefund, Keramik // AM. — 1980. — Bd. 95. — S. 149—224.
Hayes J. Black-Glazed Cups // Boardman J., Hayes J. Excavations at Tocra 1963—1965. The Archaic Deposits (Tocra I). — Oxford, 1966 — P. 111—134.
Isler H.P. Das archaische Nordtor und seine Umgebung im Heraion von Samos (Samos IV). — Bonn, 1978.
Lambrino M.F. Les vases archaïques d'Histria. — Bucureşti, 1938. — 144 p.
*Ploug G.*The Aegean, Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas (Sūkās II). — Kobenhavn, 1973. — 124 p.
Posamentir R. The Greeks in Berezan and Naukratis: A Similar Story? // Naukratis: Greek Diversity in Egypt. — London, 2006. — P. 159—167.
Posamentir R., Solovyov S. Zur Herkunftsbestimmung archaisch-ionischer Keramik: die Funde aus Berezan in der Eremitage von St. Petersburg II // IstMitt. — 57. — 2007. — S. 179—207.
Schlotzhauer U. Die Südionischen Knickrandschalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet: Diss. Ruhr-Universitдt Bochum 2001). — URL: http: //www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/SchlotzhauerUdo/diss.pdf.
Thalmann J.P. Céramique trouvée à Amathonte // Greek Geometric and Archaic Pottery Found in Cyprus. — Stockholm, 1977. — P. 65—86.
Utili F. Die archaische Nekropole von Assos. — Bonn, 1999. — 368 S. (Asia Minor Studien. — Bd. 31).
Villard M.F., Vallet G. Megara Hyblaea. V // MEFRA. — 1955. — 67. — P. 7—34.
Walter-Karydi E. Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr. (Samos VI 1). — Bonn, 1973. — 160 S.
Walter-Karydi E. Ostgriechische Keramik // Alt-Ägina. — Mainz, 1982. — Bd. II, **1**. — S. 9—18.

А. В. Буйських

ІОНІЙСЬКІ КІЛІКИ З БОРИСФЕНА

Стаття присвячена аналізу колекції іонійських кіліків, знайдених в Борисфені експедиціями під керівництвом В.В. Лапіна, С.М. Мазараті та, частково, М.Ф. Болтенка. Спираючись на сучасні фундаментальні типологічні та хронологічні розробки, здійснені У. Шлотцхауером на підставі вивчення матеріалів з розкопок Мілету, здається можливим здійснити класифікацію відповідних березанських знахідок. Вони репрезентовані основними типами, поширеними в Мілеті від 640/630 по 500/490 рр. до н. е. — типи 5, 9, 10, 12. Серед них переважають кіліки мілетського або ширше — південноіонійського походження, до яких пізніше приєднуються інші, не встановлені остаточно, центри. Наразі очевидно, що масовий імпорт цих посудин для пиття був спрямований з Іонії саме до Північно-Західного регіону Понтійського басейну. Проте, навіть серед відомих пам'яток цього регіону, Борисфен виділяється кількістю знахідок. Виділено кіліки, що відносяться до місцевого керамічного виробництва. Сучасна ж хронологічна шкала, створена для іонійських кіліків, дає змогу корелювати хронологію інших масових знахідок найранішого часу існування Борисфену. Крім того, наявність аналогічних посудин, які зараз надійно датуються рубежем VII—VI ст. до н. е., серед найраніших ольвійських матеріалів, підтверджує дату заснування Ольвії та створення Ольвійського поліса.

Ключові слова: іонійські кіліки, Борисфен, Іонія, хронологія, місцеве керамічне виробництво.

A. V. Buiskykh

IONIAN CUPS FROM BORYSTHENES

The article is devoted to the analysis of the Ionian cups collection found in Borysthenes by the Expeditions headed by V.V. Lapin, S.N. Mazarati, and partly by M.F. Boltenko. According to the modern fundamental typological and chronological recearches, made by U. Schlotzhauer based on the study of materials from the excavations at Miletos, it appears to be possible to classify the corresponding findings from Borysthenes. They are represented mainly by the types common in Miletos since 640/630 till 500/490 BC, namely, types 5, 9, 10, and 12. Among them, cups of Milesian, or wider, of South Ionian origin, prevail, to which other ones, of conclusively not defined centres of origin, join later. It is now evident that mass import of these drinking vessels was directed from Ionia to the very North-West Pontic region. However, Borysthenes is peculiar by the number of findings even among the outstanding sites of this region. Some cups are referred to the local ceramic production. A modern chronological scale developed for Ionian cups allows the author to correlate the chronology of other mass findings of the earliest period of Borysthenes' existence. Besides, the presence of analogical vessels, which are reliably dated now by the end 7th and the beginning of the 6th centuries BC, among the earliest Olbian materials, confirm the date of the foundation of Olbia and of the creation of Olbian polis.

Keywords: Ionian cups, Borysthenes, Ionia, chronology, local ceramic production.

Одержано 11.07.2015

УДК: 904.23(477.73)“652”

Т. М. Шевченко

ЕЛЛІНІСТИЧНІ ГЛИНЯНІ ПІВФІГУРИ З ОЛЬВІЇ

Публікуються півфігурні теракотові зображення жіночих персонажів з колекції розкопок Л.М. Славіна, які зберігаються в НФ ІА НАН України, аналізується їх атрибуція, причини поширення в елліністичний період і способи використання в культовій практиці.

Ключові слова: теракоти, півфігурні зображення, антична релігія, елліністичний період, Ольвія.

Півфігурні зображення жіночих персонажів набувають значного поширення в елліністичний період. Передусім це стосується регіонів, де коропластика в цей час набуває своєрідних рис і небаченого перед тим розмаху, зокрема Італії та Малої Азії. Це також стає очевидним на прикладі північнопричорноморських центрів. Боспорські оголені богині з багатоярусними діадемами на головах, херсонеські богині з конічними головними уборами і артикульованими ліпними руками зображалися до рівня талії. Причому, мова йде про оригінальні зразки місцевого виготовлення, а у випадку Боспору — про зображення в такому вигляді найбільш вшановуваної богині регіону — Афродіти.

У кількісному співвідношенні півфігури не є найчисленнішими серед теракот, однак це не значить, що вони були рідкісними або поширеними лише на обмежених територіях. Ольвійські півфігури вже розглядалися окремо [Русяева, 1982, с. 55—61]. Та за минулі роки відбулися певні зміни в інтерпретації, зокрема, окремим типом теракот слід розглядати погруддя з фіміатеріями на голові, а також, завдяки віднайденим фрагментам, з’явилася можливість віднести до півфігур зображення, які раніше не вважалися такими. Тож публікація доповнених новими фрагментами теракот зі своєрідними атрибутами дасть змогу по-новому поглянути на ольвійські півфігури.

© Т.М. ШЕВЧЕНКО, 2016

Цікавою є думка, яку висловила А.С. Русяєва, про те, що півфігури зображають Кору-Персефону, яка наполовину виходить з землі [Русяева, 1979, с. 54; 1982, с. 56]. Дослідниця трактувала такі теракоти як анодос Кори-Персефони з підземного світу. З цим було пов’язано їх знахідки в засипах підвалів або в шарах, не пов’язаних з культовим місцем. Вважається, що в будинках їм поклонялись як охоронницям домашнього вогнища, а півфігури на дні зернових ям пов’язують з ритуалом зберігання зерна для посіву. Цю думку було підтримано, через що півфігури з Херсонеса отримали таку саму атрибуцію [Шевченко А., Костромичева, 1986, с. 77, 80, 81]. Однак, тоді своєрідність херсонеських богинь з конічними головними уборами виявляється неврахованою, що можна сказати і про деякі оригінальні ольвійські зразки.

Закрадається сумнів, чи всі півфігурні зображення слід пов’язувати з Персефоною лише через формальну ознаку, а саме — зображення, фактично, без ніг. У Причорномор’ї елліністичного періоду відомі й інші богині представлені у формі півфігур, з властивими їм особливостями зображення або атрибутами. Найближчий приклад — боспорські Афродіти, оголені та з високими складними головними уборами, що відхиляють усі сумніви в атрибуції [Денисова, 1981, табл. II, *л—п*]. Відоме також зображення Афродіти у вигляді півфігури з еротами на плечах [Breitenstein, 1941, N 721, p. 76, pl. 87], причому, як і ольвійські півфігури, в безрукавому хітоні, і як і погруддя-фіміатерії, зі стефаною на голові.

У статті розглянуто теракоти з Ольвії, що містять половину фігури зображених персона-

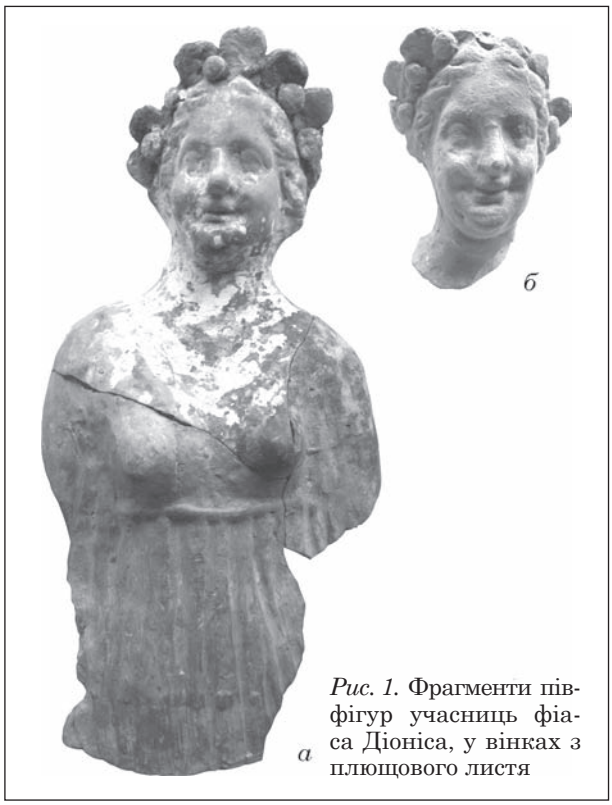

Рис. 1. Фрагменти півфігур учасниць фіаса Діоніса, у вінках з плющового листя

Рис. 2. Фрагменти півфігур учасниць фіаса Діоніса, профіль і зворот

жів, тобто об'ємні зображення, зазвичай, до рівня талії. Вони використовувалися як вотиви, на відміну зображень до грудей або по плечі, зі спеціально виготовленими чашами на головах, що виконували функцію фіміатеріїв (докл. див.: [Шевченко Т., 2015 з літ.]). Ці теракоти зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАН України в колекції з розкопок Л.М. Славіна. Аналізуватимуться, як вже відоме зображення богині в хітоні IV—III ст. до н. е., так і фрагмент його аналога; публікується фрагмент аналогічної до найбільшої в Ольвії і найкраще вцілілої півфігури [Русяєва, Мазараті, 1978], а також два аналогічні зображення богині у вінку, які, завдяки віднайденим неопублікованим раніше фрагментам, також слід відносити до півфігур.

1. Фрагментована півфігура Кори-Персефони в вінку з листя та плодів (О-63/1447+1179) (рис. 1, *а*; 2, *а*).

Публікувалася лише верхня частина з різною атрибуцією: «Афродіта (?)» у звітній документації; «дівчина у вінку» [Леви, Славин, 1970, с. 41, № 26, табл. 14, *3*]; «Деметра» в подальших публікаціях фотографії [Русяева, 1979, с. 53, рис. 29, *2*; 2005, рис. на с. 362; Крыжицкий и др., 1999, рис. 174].

Фрагменти знайдено на ділянці Е6-7, кв. 598, 608, верхню частину — на глибині 2,35—3,0 м, разом з чоловічим торсом з піщаника, Матір'ю богів на троні з мармуру; нижню частину на глибині 2,0—2,9 м, разом з привізною мушлею, маленькими мідними монетами і монетами-дельфінами.

Висота — 21,3, ширина — 10,5, глибина рельєфу — до 7 см.

Глина місцева, коричнева, поверхня перепалена до сірого кольору, з дрібними домішками вапняку, слюди. Є сліди білої обмазки, білої фарби на одязі, червоною розфарбовано губи та сережки, намальоване намисто під шиєю і позначено край хітона навколо шиї. Широку смугу червоної фарби нанесено також на внутрішню сторону теракоти на рівні зображення переходу від тулуба до шиї.

Фігура знайдена у трьох фрагментах: повністю вціліла лицьова частина, оббиті руки, наліпні елементи вінка і зворот на рівні зображення спини, на поверхні тріщини. Виготовлялася у кількох формах, голова окремо від тулуба. Обидві деталі порожні всередині, технічний отвір майже трикутної форми є на потилиці, від подібного отвору нижньої частини вцілів верхній горизонтальний край (довжина 5,5 см). Зворот недеталізований, поверхня на ньому нерівна. Для з'єднання голови і тулуба зсередини на шов було наліплено і пригладжено невелику прямокутну латку. На лицьовій стороні, після виготовлення у формі, доліплювалися зроблені вручну округлі листки вінка і кулясті плоди між ними. Нижній край, на який встановлювалася півфігура, загладжений (товщина 0,8 см).

Півфігура доволі велика, масивна. Зображено жінку в вінку з листя та плодів. Голову обрамляли 9 листків (вціліло 6) і 5 плодів. Найбільш

виразним є обличчя. Воно має видовжену форму, яку підкреслюють пасма волосся, загорненого вниз і на потилицю. Зачіска показана в низькому рельєфі, так само ледь помітні сережки у вухах. Зображення виготовлене в дуже стертій формі, що видно і за обрисами очей. Повіки розмиті, товсті, їх складно розрізнити. Привертають увагу випнуті щоки і підборіддя. Нижня частина обличчя втратила гармонійність, очевидно, форма перероблялася й вдосконалювалася через певний час. Опуклі щоки показані різкими лініями. Ще більш випнутий потовщений на кінчику ніс. Найбільш випирає з рельєфу масивне підборіддя. Воно має квадратні обриси, зокрема, й у профіль. Його ще більш підкреслюють заглиблення навколо рота, особливо в кутиках губ. Губи розімкнуті, верхня значно більша, ніж нижня. Рельєфно пророблена нижня губа. У порівнянні з аналогічним зображенням (кат. № 2, О-59/1923), обриси нижньої частини обличчя виглядають значно огрубленими. Вочевидь, форма дещо дороблялася після виготовлення попередньої фігурки. Та навіть для виготовлення попередньої використовувалася вже спрацьована форма, і, для отримання більш чіткого зображення, на ділянку обличчя спочатку вкладали тонкий шар якіснішої глини. Зображення півфігури недбале, пропорції тіла неприродні. Плечі і руки надто широкі, груди мають вигляд майже гострих виступів, неоднакові за розмірами і висотою. Стрічка, якою хітон був підв'язаний під грудьми, зроблена у вигляді нерівного валика. Складки, що спадають від неї, показані грубо, глибокими ровиками. Подібним способом передано складки одягу і груди на півфігурі великих розмірів зі стефаною та стрічками на голові, що зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ (О-93/Р-25/2918; Treasures 1998, p. 72] і датується другою половиною III ст. до н. е. Очевидно, в цей період ольвійським коропластам притаманно було недбале ставлення до передачі одягу і прискіпливе — до обличчя та прикрас.

2. Голова богині в вінку з листя і плодів, відбита від фігурки (О-59/1923) (рис. 1, *б*; 2, *б*).

Фото опубліковане А.С. Русяєвою [1979, с. 53, рис. 29, *4*].

Фігуру знайдено на ділянці Е7, кв. 558з, на глибині 2,50—3,00 м, разом з фрагментом фарбованого черепичного виробу, вугіллям, фігуркою Матері богів з Гермесом і Корою по боках від трону (№ 1922), іншими фрагментованими зображеннями Матері богів на троні (№ 1926—1928, 1930), фрагментом великої півфігури з накладними прикрасами (№ 1924), фрагментами жіночих зображень (№ 1925 і 1929: не в колекції № 29 НФ ІА НАНУ, тому не вдалося поточнити атрибуцію).

Висота — 8, ширина — 6,2, глибина рельєфу — 4,6 см.

Глина коричнева, на правій частині фрагмента перепалена до чорного кольору. В домішці кварц і слюда. На поверхні незначні сліди білої обмазки, на крайньому лівому листку вінка — салатової фарби.

Вціліла голова до низу шиї, оббита верхня частина вінка з ліпними одним центральним плодом і трьома листками. Теракота порожня всередині, зворот не пророблений, на звороті на рівні потилиці технічний отвір. Представлено молоду повновиду жінку з волоссям, зачесаним окремими пасмами на потилицю. Голову прикрашав вінок з листя і кулястих плодів, доліплених вручну після виготовлення фігурки в формі. Лоб високий трикутний. Повіки зроблені товстими. Щоки і підборіддя акцентовані, переходи дуже рельєфні, чим подібні обличчя близькі до дитячих зображень. Ніс невеликий, легкими ямками показані ніздрі. Рот доволі близько від носа. Губи великі, рельєфні, розділені, верхня губа ширша, ніж нижня, пластично модельована лише нижня, що найбільш властивим стає у II ст. до н. е. Рот відділений заглибленнями не лише в кутиках, а й по всьому периметру, щоки плавними навскісними ровиками відділені від носа і губ. У профіль підборіддя теж акцентоване. Датується другою половиною III ст. до н. е. — початком II ст. н. е.

Голова аналогічна голові попередньо розглянутої півфігури, виготовлена у тій самій формі. Причому, першою була виготовлена півфігура кат. № 1 (О-63/1447), про що свідчать такі особливості, як зміни в чіткості зображення, в розмірах ідентичних деталей. Зважаючи на те, що перша з цих голів є частиною півфігури, оскільки серед матеріалів колекції Л.М. Славіна знайдено раніше неопубліковану її нижню частину, є всі підстави припускати, що розглядувана голова також була частиною півфігурного зображення. Хоча не можна виключати, що голова могла кріпитися і до іншого типу теракоти, оскільки виготовлялася окремо від тулуба. Також, зважаючи на трактування деталей вінка як листя і плодів плюща, обидва зображення слід розглядати як діонісійські персонажі або учасниць фіаса (про що йтиметься далі).

3. В тому ж контексті, що й голова від півфігури О-59/1923 (кат. № 2), на ділянці біля агори знайдено фрагмент великої півфігури О-59/1924 (рис. 3).

Фото подано у звітній документації: Альбом 1959, л. 18а.

Висота сягає 11, ширина — 6,4 см.

Глина бежева, з домішками білого і чорного кольору. Поверхня обгоріла до чорного кольору на рівні зображення обличчя, на рівні зображення волосся — темно-червоний колір.

Теракота була порожня всередині, поверхня звороту необроблена. Зображення, виготовлене у формі, доволі чітке, на рівні до зламу видно виразні лінії рельєфу вилиць, щік, очних впадин, лоба, добре пророблено також пасма волосся. Після формування на фігурку було наліплено окремо виготовлену високу стефану, стрічку перед нею, звислу стрічку з прикрасою і сережки. Ці деталі накладалися, поки глина основи ще не застигла. Так, стефану кріпили, стягуючи пальцями глину з тильної поверхні голови. Значної уваги надано

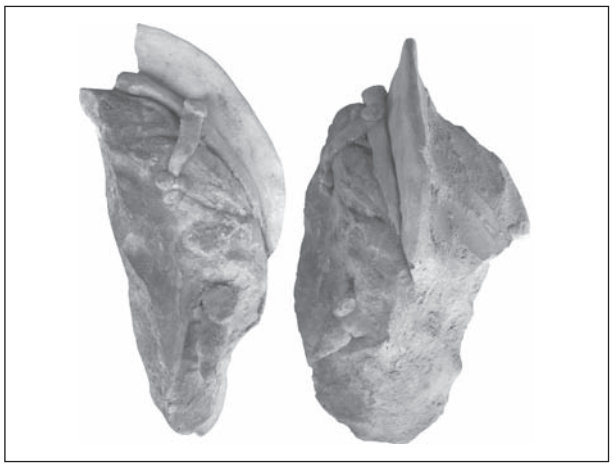

Рис. 3. Фрагмент зображення богині з ліпними стефаною, підвісками та сережками

оформленню звислої стрічки. Вона складається з п'яти деталей: смужки (довжиною 2,1 см), трьох кульок (до 0,4 см діаметром), якими утворено квітку на кінці стрічки, а також дещо більшого круглого наліпа (0,6 см діаметром), яким показане кріплення цієї прикраси до стрічки. Сережки утворені круглою деталлю вгорі (0,9 см діаметром) і конусоподібною під нею (1,4 см довжиною). Більш детально пророблені сережки такої конструкції на теракотах з Тараса першої половини IV ст. до н. е. [Higgings, 1954, pl. 183, *1329, 1330*; 189, *1354, 1356, 1360*]. Ліпні деталі на лобі повторюють форму банта, як на виготовлених у формі зображеннях бантів на протомах з Херсонеса кінця V — початку IV ст. до н. е. [Шевченко А., 1998, с. 58, табл. III. *3, 4*]. Також у формі виготовлені звислі прикраси на бюсті Афродіти з Міріни II ст. до н. е. [Jeammet, 2010, N 208]. Аналогічні наліпні підвіски прикрашають діадему на голові фігурки III ст. до н. е., знайденої на західній частині агори Ольвії [Леви, Славин, 1970, табл. 14, *1*, № 27, с. 41, О-57/929], а також стефани великих півфігур з ділянок північно-західної та Р-25 [Русяева, Мазараті, 1978; Treasures, 1998, p. 72]. Існує думка, що підвіски, що звисають з діадем на теракотах кінця III ст. до н. е., імітують золоті прикраси [Thompson, 1963, p. 47]. Подібні підвіски з кульками на кінцях доліплені на півфігурі з зачіскою «мелон» з Італії [Zevi, Jodice, 1994]. Півфігура початку III ст. до н. е., на ній, як і на ольвійській повністю вцілілій, виразно і більш мистецьки намальовані фарбою очі та вії. Не виключено, що як і менші за розмірами серійні фіміатерії, півфігура з Ольвії була навіяна подібними цьому італійськими елліністичними зразками.

Найбільшу схожість виявляє повністю вціліла півфігура першої половини III ст. до н. е. (рис. 4), що зберігається в Археологічному музеї ІА НАН України [Русяєва, Мазараті, 1978; Русяева, 1979, с. 56, рис. 32; 1992, рис. 39; Крыжицкий и др., 1999, рис. 134]. Про це вказувалося в описі півфігури [Русяева, 1982, с. 58]. Ліпні прикраси точно повторюються на обох теракотах: тонка

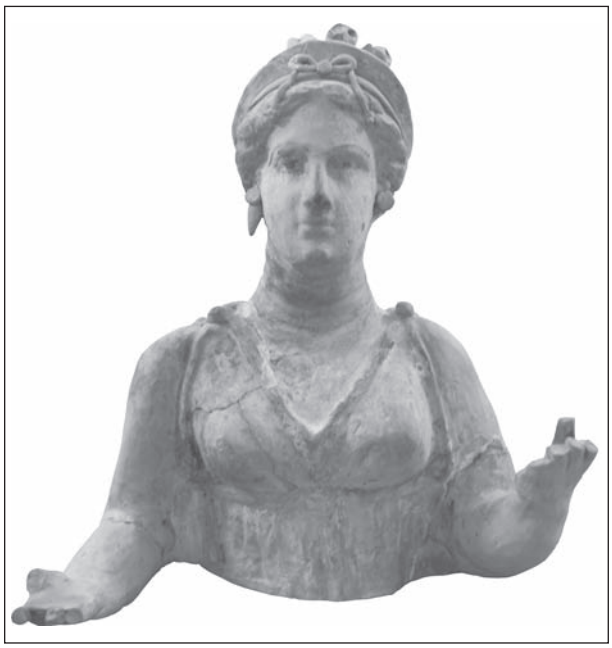

Рис. 4. Півфігура з ліпними стефаною, підвісками та сережками, за А.С. Русяєвою і С.М. Мазараті

діадема перед стефаною, на якій на коротких стрічках прикріплені по три кульки і сережки, що складаються з диска і конусоподібної підвіски під ним. Стрічки з кульками, зав'язані у вигляді банта, є і на пізнішій ольвійській півфігурі [Treasures, 1998, p. 72], однак вони майже повністю закриті товстим шаром обмазки. Сережки тут мають дещо простішу конструкцію.

Зачіска, стефана і характер їх виконання близькі до трохи менших за розмірами півфігур-фіміатеріїв. Не виключено, що теракота, від якої вцілів фрагмент О-59/1924 (рис. 3), була фіміатерієм: на тімені є оббитий увігнутий край, що окреслює місце, де могла кріпитися ліпна чаша. Її повністю вцілілий аналог (рис. 4) має майже вертикальний великий отвір на голові. Над ним трьома ліпними виступами показано зачіску. Порівняння цих півфігур з погруддями-фіміатеріями дає змогу розглядати їхню конструкцію в контексті функціонального використання при відправленні культів. Цікаво, що фіміатерії в домашніх святилищах нерідко знаходять разом з зображеннями Матері богів, а також діонісійських персонажів, що нагадує і контекст цієї знахідки.

4. Фрагментована півфігура богині в хітоні (О-47/2198) (рис. 5, *а*) знайдена на ділянці И, кв. 303, при розчистці підлоги, на глибині 2,65 м.

Теракота опублікована [Скуднова, Славин, Клейман, 1970, № 44, с. 53, табл. 32, *6*; Русяева, 1979, рис. 31, *2*, с. 54; 1982, с. 56].

Висота — 5,8, ширина — 5,2, глибина рельєфу — 1,9 см.

Глина світло-коричнева, з дрібними домішками кварцу, численними — слюди. На поверхні сліди білої обмазки, рожевої фарби. Знайдена в житловому кварталі при розчистці підлоги.

Склеєна з двох фрагментів. Не вціліла голова, ліва рука, зворот теракоти. Півфігура порожня всередині, нижній край затертий (товщиною від 0,3 до 1,1 см). Богиня була зображена до пояса. Хітон підв'язаний під грудьми, вгорі зчеплений на плечах, утворюючи дуже широкий трикутний виріз. На шиї його край ледь помітний, тоді як над руками він виділений глибокими лініями, прокресленими після виготовлення у формі. Від грудей вниз показано виразні горизонтальні складки. Дата: IV—III ст. до н. е.

В Каллатісі відома форма для виготовлення півфігур аналогічного типу [Канараке, 1969, с. 48, 49, рис. 9], про це писала А.С. Русяєва, вказуючи, що такий тип був поширений в багатьох античних центрах [Русяева, 1982, с. 56]. Форма з Каллатіса значно більших розмірів (висотою 22 см), близьке в ній простота і стриманість у трактуванні одягу, а також невідділеність рук від тулуба. На вцілілій голові — зачіска мелон, що разом з рисами обличчя дозволяє відносити форму до IV ст. до н. е. З такою ж зачіскою зображено ще одну півфігуру IV ст. до н. е. з Пріени, знайдену в Пантікапеї [Силантьева, 1974, с. 22, № 66, табл. 14, *3*]. В Пріені також відомі подібні півфігури з іншими зачісками цього часу [Winter, 1903, S. 255, *1, 2*], зокрема знайдена в Херсонесі [Белов, 1930, с. 236, № 30, рис. 1, 4]. В тому ж столітті на Боспорі такі зображення набувають рис Афродіти, одне з найближчих, також в хітоні — півфігура з браслетами над ліктями [Кобылина, 1974, табл. 23, *2*, № 40, с. 25]. З Македонії походить півфігура Афродіти з подібним одягом, а також із браслетами на руках і в вінку, прикрашеному доліпними розетами [Veličković, 1957, pl. IX, N 18]. Поряд з оголеними півфігурами Афродіти, поясні зображення богині в хітоні та без прикрас використовуються в цьому регіоні до кінця елліністичного періоду [Николаева, 1974, табл. 10, *5*, № 31, с. 15]. Напрошується висновок, що Афродіта фігурує в таких образах частіше, ніж Кора-Персефона.

5. Нижня частина аналогічної півфігури в хітоні (О-47/640) (рис. 5, *б*).

Ділянка А, кв. 120з, 121с, 122, 123, шт. 7, глибина 0,87 м, разом з фрагментом маски сатира № 639, 7 астрагалами.

Висота — 4,3, ширина — 2,8 см.

Глина світло-коричнева, місцева, з домішками вапняку, незначними — слюди. На поверхні сліди білої обмазки і червоної фарби.

Зберігся невеликий фрагмент з зображенням правої частини грудей і драпіровок хітона, підперезаного під грудьми. Теракота була порожня всередині. Нижній край, на який встановлювалася теракота, затертий, тонкий. Драпіровки показані майже паралельними глибокими лініями. Елліністичний період, пізніша, ніж краще вцілілий аналог, недбаліше виконано зображення одягу, але так само стримано, просто.

Цікавою є знахідка астрагалів разом з цією теракотою. Гра в астрагали не раз була сюжетом багатофігурних композицій в коропластиці елліністичного періоду. Суто культове значення має зображення хлопчика, що сидить на олтарі, з маскою в руці та торбинкою з астрагалами, на теракоті з Беотії [Jeammet, 2010, N 121].

6. Фрагмент півфігури в пеплосі (О-52/3260) (рис. 5, *в*).

Ділянка Е-північ, східна прирізка, глибина 0,40—0,80 м, разом з фрагментом мармурового карниза, прикрашеного овами, чорнолаковим посудом.

Висота — 3,8, ширина — 3,8 см.

Глина місцева, світло-коричнева, з дрібними домішками вапняку і невеликою кількістю слюди. На поверхні незначні сліди білої обмазки.

Вцілів незначний фрагмент лицьової частини на рівні зображення живота. Богиня була представлена до пояса, нижній край добре загладжений, широкий (0,8 см). Одягнена в пеплос, підв'язаний на поясі і приспущений над ним. Складки показано гармонійно, плавними лініями, на рівні пояса — дрібним паралельними рядами. Півфігурні зображення жінок в пеплосах набули свого розвитку в Афінах класичного періоду [Higgings, 1954, pl. 89, N 678, 679, 682, p. 181, 182]. Подібна аттична фігурка знайдена в Пантікапеї [Силантьева, 1974, с. 18, № 30, табл. 6]. Ці півфігури співіснували з аналогічними зображеннями в повен зріст [Winter, 1903, S. 63; Higgings, 1954, pl. 89], що ще раз підтверджує припущення, що півфігури походять від цілих фігурок, а не від протом, як припускалося [Шевченко А., Костромичева, 1986, с. 77]. Внизу півфігур класичного періоду

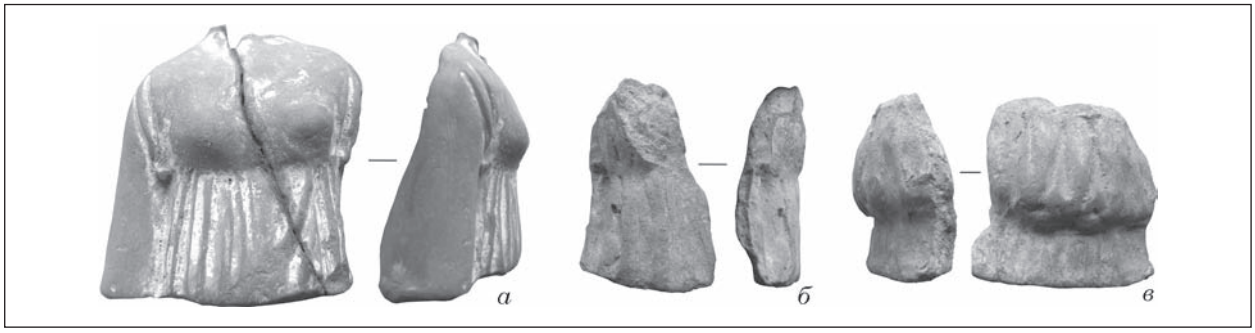

Рис. 5. Фрагменти нижніх частин півфігур

робили отвори для кріплення на штирі нижньої частини, з чого б вона не була виготовлена [Vafopoulou-Richardson, 1981, N 15; 1991, N 20]. Одяг цих богинь детально пророблений, виглядає витончено і святково. Ольвійська теракота, якій належав розглядуваний фрагмент, може походити від цього типу зображень, однак відрізняється від них і способом передачі одягу, і невеликими розмірами. За технікою зображення її можна датувати другою половиною IV — першою половиною III ст. до н. е.

Усі розглянуті теракоти поєднує, перш за все, формальна ознака: зображення жіночої фігурки не повністю, а до талії. Що ж до атрибуції, не варто поспішати з висновком про те, що вони зображали одне божество. І справа не лише у відмінності прикрас, головних уборів, трактуванні зачіски й одягу. Фактично майже у всіх них відсутні будь-які атрибути.

Виняток становлять лише зображення у вінку, в якому можна вбачати вінок учасниці діонісійського фіасу (рис. 1). Трикутним в теракоті зображали листя плюща, яке зазвичай поєднували з круглими плодами, що в літературі називають ягодами, фруктами або плодами плюща [Thompson, 1963, p. 44]. Такі пишні вінки на теракотах з'являються в IV ст. до н. е. і поширюються по всій Греції, особливо в Афінах, Александрії. У II ст. до н. е. — в малоазійських Пріені, Тарсосі, де вінок більшає і складається з більшої кількості листя, деякі з важких вінків, ліпних або виготовлених у формі, доживають до I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Thompson, 1963, p. 44, 45; Leyenaar-Plaisier, 1979, N 470—509; Jeammet, 2010, N 117]. Перед тим листя розташовували за вухами, а над лобом розміщували маленькі плоди.

Листя плюща, розташовані по три з кожної сторони, і його округлі плоди — таке оформлення вінка залишалося традиційним протягом усього елліністичного періоду для зображення діонісійських персонажів. З таким вінком зображали Діоніса [Zoltán, 1930, p. 63, 70, 89 [1]; Leyenaar-Plaisier, 1979, N 470—509; Hauch …, 1996, S. 134, N 162], силенів [Töpperwein, 1976, N 392, 397] і Афродіту-Аріадну, теж пов'язану з Діонісом [Mollard-Besques, 1963, pl. 197e; Leyenaar-Plaisier, 1979, p. 162, fig. 61, N 368, 819; Schmidt, 1994, Taf. 69g, N 372; Jeammet, 2010, N 82], зокрема, у вигляді погруддя [Winter, 1903, p. 253, *5*], рідше — Еротів [Mollard-Besques, 1963, p. 160, pl. 194, *g, h*; Jeammet, 2010, N 121]. Щоб надати персонажам «діонісійського забарвлення», ліпні вінки з листя і плодів плюща додавали навіть до традиційних фігурок жінок стоячи танагрського типу, як на, власне, виробах з Танагри, так і на їхніх імітаціях з Греції, Італії, Малої Азії, Західного та Північного Причорномор'я [Белов, 1930, с. 225, № 13, рис. 8; Breitenstein, 1941, N 747, pl. 89; Thompson, 1963, N 208, 260—262, 272; Mollard-Besques, 1972, pl. 106, *a, c*, N D486, D487; Канараке, 1969; Vafopoulou-Richardson, 1981, N 36 *a*; 1991, N 50, p. 45; Τσακαλου-Τσαναβαρη, 2002, Πiv. 31, N 114, 133]. Деяким з них прикріплювали до рук також окремо виготовлені тімпани [Jeammet, 2010, N 117]. Тобто ми можемо продовжувати називати ольвійські зображення (рис. 1; 2) Деметрою, за усталеним в літературі трактуванням [Русяева, 1979, с. 53], однак необхідно при цьому якось пов'язувати її з діонісійським культом. Не виключено, що в коропластиці могли виявлятися спільні риси елевсинського та діонісійського культів. Наприклад, відоме зображення танагрського типу II ст. до н. е. жінки з гранатом у руці і вінком з листя і концентрацією плодів у вигляді коримба [Rohde, 1969 N 48].

Цікаво, що аналогічні до традиційно ототожнюваної з Корою-Персефоною (рис. 5) фігурки з Александрії кінця IV — початку III ст. до н. е., в хітоні з коротким рукавом і з зачіскою «мелон» (пор.: [Канараке, 1969, № 9, с. 48, 49]), також прикрашено вінком з листя і 8 плодів [Besques, 1994, N 25]. Такий самий одяг на римських півфігурах, увінчаних листям, плодами і виноградними гронами, із Західного Причорномор'я [Cholakov, 2008, fig. 6, 7, N 14—19]. Їхні руки також не відділені від тулуба, хітон, підв'язаний під грудьми, має трикутний виріз навколо шиї, хоча вже з грубо виділеними краями, властивими для свого часу, а голову, крім вінка, прикрашає стефана. Тож ольвійські зразки з не вцілілими головами також тільки умовно можна називати зображеннями Кори-Персефони, адже сам лише хітон нічого не додає до атрибуції. Оформлення одягу, зачіски і головного убору, зокрема зображень Афродіти з типовими браслетами чи птахом в руці, може бути найрізноманітнішим [Veličković, 1957, pl. IX; Bell, 1981, p. 51—63, pl. 40—47].

Та навіть при цьому слід зауважити, що елементи вінка виготовлені окремо, вручну, і приєднані по сирій глині після виготовлення основи у формі. Тобто первинне зображення також не мало атрибутів. Те саме стосується трьох великих півфігур, фрагмент однієї з яких публікується (рис. 3): стефана і сережки тут також доліплювалися окремо. До того ж, сама лише стефана не вказує на те, що представлена богиня є Корою-Персефоною. В Міріні відомий елліністичний бюст оголеної богині, однозначно атрибутований як зображення Афродіти, єдиною прикрасою якої є стефана та краплеподібні сережки [Mollard-Besques, 1963, p. 33, pl. 38]. З архаїчного періоду відмінною ознакою Персефони був гранатовий плід або порося в руці [Robinson, 1952, pl. 18, N 27; Bell, 1981, N 48—50]. Тут же, виготовлені окремо руки повністю вцілілої великої пів фігури, — порожні (рис. 4) [Русяева, Мазараті, 1978], руки іншої півфігури вціліли лише в основі ліктів [Treasures, 1998, p. 72]. Крім цих зразків, руки всіх інших півфігур просто опущені.

Якщо не брати до уваги доліплені та домальовані фарбами деталі, зображення, які мали от-

1.Помилково інтерпретовано як зображення Аполлона.

римати з форми — це жінка в хітоні (в одному випадку в пеплосі) з пригладженим і зібраним ззаду волоссям. Жодного натяку на будь-яку богиню. І це стосується не лише Ольвії, півфігурні зображення з Малої Азії, Сицилії, де вони набувають надзвичайно великих розмірів (понад 50 см заввишки), також здебільшого неатрибутовані [Bell, 1981, p. 51—63; Colonna, Buisson, 2014]. Я не прихильник теорії про використання теракот суто для прикраси жител. Проти цього свідчить і контекст знахідок ольвійських півфігур, пов'язаний, здебільшого, з родинними (домашніми) культами. Скоріш за все, мінімалізм в оформленні зображень богинь або учасниць культу був пов'язаний з різноманіттям «пантеону» культів родинного кола. Тобто, оскільки богинь, яких вшановували вдома, було багато і власні особливості культу могли існувати не лише в кожному полісі, а й у кожній окремій родині, майстрам простіше було серійно виготовляти, так би мовити, «бланкові зображення», яким потім надавати рис найбільш вшановуваних богинь, або в яких потім шанувальники могли впізнавати «своїх» богинь. Близькими були очевидно богині, потреба в допомозі яких існувала в окремо взятий момент в окремо взятій родині. Це могли бути і богині врожаїв — Деметра та Кора-Персефона, і богиня кохання і всього, що з ним пов'язано, Афродіта, і богині материнства Іліфія чи Лето, і ще численні божества зі своїми вузькими функціями. З іншого боку, в цих теракотах могли зображатись і учасниці їхніх культів, чи культу Діоніса, що також вшановувався чи не в кожному домі. Тобто півфігури використовувалися як вотиви в різних культах, зокрема й діонісійських.

Що ж до питання, чому цих богинь чи їхніх адоранток зображали саме у вигляді півфігур, тут слід виходити з точки зору практичності. На мою думку, причина виготовлення лише половини фігурки полягала більше в функціональності та зручності використання. Протягом елліністичного періоду місцеві теракоти збільшуються в розмірах, стають менш витонченими і старанно проробленими, більш важкими та грубими. При цьому все більша увага приділяється прикрасам та іншим деталям, рисам обличчя і, навіть, його виразу. Очевидно, з цих причин, аби детально показати обличчя, голову та її оздоблення, фігурки стають більшими за розмірами. Це впливає на збільшення товщини стінок, а також ваги теракоти. Навіть самі декоративні елементи, що доліплюються окремо, мають свою масу. Внаслідок цього, зображення людини на повен зріст стало надто важким тягарем для нижньої частини статуетки і вимагало більш високої майстерності від коропласта. Якщо основним призначенням теракотового зображення було принесення його в дар божеству і встановлення в домашньому чи громадському святилищі, важливо було, щоб вотив не втратив свого вигляду при встановленні на горизонтальну поверхню. Адже нестійкий вотив, принесений до святилища, або використовуваний в родинному культі, який може легко впасти і розбитися у будь-який момент, не був би дуже приємним для користувача. Таким чином, півфігури з більшим зображенням обличчя і атрибутів і, в той же час, не надто великі, щоб бути нестійкими, були набагато зручнішими для встановлення їх на жертовний стіл або іншу горизонтальну поверхню. Стінки півфігур внизу найтовстіші, рівно зрізані для цих потреб. Якщо в невеликих за розмірами зразках вони дорівнюють від 0,5 см, то в найбільших сягають 1,2 см. Виготовляючи півфігурні зображення богинь, відомих і в повнофігурних зображеннях, коропласти задовольняли і естетичні, і споживчі потреби шанувальників.

Белов Г.Д. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. // ХСб. — Вып. III. — 1930. — С. 219—245.

Денисова В.И. Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). — Л., 1981. — 172 с.

Канараке В. Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса. Мангалия. — Констанца: Констанцкий археологический музей,1969. — 190 с.

Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А., Русяева А.С. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — 182 с.

Леви Е.И., Славин Л.М. Описание терракот ольвийской агоры // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — Ч. I. — С. 38—42.

Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. —170 с.

Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982. — 166 с.

Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005. — 558 с.

Русяєва А.С., Мазараті С.М. Ольвійська теракота Кори-Персефони // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 61—68.

Силантьева П.Ф. Терракоты Пантикапея // САИ. — 1974. — Вып. Г1-11. — Ч. III. — С. 5—37.

Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя) // САИ. — 1970 — Вып. Г1-11. — Ч. I. — С. 49—56.

Шевченко А.В. Культовые терракоты раннего Херсонеса (V — первая половина IV в. до н. э.) // ВДИ. — М., 1998. — № 3 (226). — С. 53—68.

Шевченко А.В., Костромичева Т.И. Деметра и Кора-Персефона в коропластике Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986. — С. 77—86.

Шевченко Т.М. Ольвійські погруддя-фіміатерії // Античный мир и Средние века: Чтения памяти професора В.И. Кадеева. Материалы. — Харьков, 2015. — С. 54—58 (Laurea. — **I**).

Bell M. The Terracottas (Morgantina Studies: Results of the Princeton University Archaeological Expedition in Sicily). — Princeton; New Jersey, 1981. — Vol. I. — 152 p.

Besques S. Figurines et reliefs grecs enterre cuite. — Paris, 1994. — 110 p.

Breitenstein N. Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman. — Copenhagen, 1941. — 106 p.

Cholakov I.D. A Roman Production Centre for Terracottas in Heraclea Sintica (Southwest Bulgaria) // Archaeologia Bulgarica. — 2008. — **XII**, **1**. — P. 55—76.

Colonna C., Buisson N. La redécouverte d'un buste antique sicilien enterre cuite de la collection Janzé é // Revue archéologique. — 2014. — Fasc. 2. — P. 227—242.
Hauch des Prometheus. Meisterwerke in Ton / Herausgegeben von F.W. Hamdorf. — München, 1996. — 216 S.
Higgings R.A. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum. — London, 1954. — Vol. I. — 208 p.
Jeammet V. Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre's Collection of Greek Figurines: Exhibition Catalogue. — Valencia, 2010. —300 p.
La coroplastica di Spina. Immaginidiculto: Catalogo dellamostra. — Ferrara, 1987. —78 p.
Leyenaar-Plaisier P.G. Le sterres cuites grecques et romaines. — T. I: Catalogue de la collection du Musee national de santiquesa Leiden. — Leiden, 1979. — Vol. III. — 214 p.
Mollard-Besques S. Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, ètrusques et romains. — **I**: Époques prèhellènique, gèomètrique, archaïque et classique. — Paris, 1954. —108 p.
Mollard-Besques S. Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains. — **II**: Myrina. — Paris, 1963. — 140 p.
Mollard-Besques S. Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, ètrusques et romains. — **III**: Époques hellènistique et romaine. Gréce et Asie Mineure. — Paris, 1972. — 410 p.
Rohde E. Griechische Terrakotten. — Leipzig, 1969. — 52 S.
Schmidt E. Katalog der antiken Terracotten. — T. I: Die figurlichen Terrakotten. — Mainz, 1994. — 244 S.
Thompson D.B. Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. — Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938. — Princeton, 1963. — 160 p. (Monograph. — Supplementary. — **3**).
Töpperwein E. Terrakotten von Pergamon. — Berlin, 1976. — 264 S. (Pergamenische Forschungen. — B. 3).
Treasures from the Ukrainian Steppes: Souvenir of an Exhibition. Pointe-à-Callière. Montreal Museum of Archaeology and History. — Quebec, 1998.
Τσακαλου-Τσαναβαρηκ. Πηλιva eiδωλια απο τη βεροια. Ταψικα συνολα τησ ελληνιστικησ εποχησ. — Αθηνα, 2002. — а це що?
Vafopoulou-Richardson C.E. Greek Terracottas. — Oxford, 1981. — 45 p.
*Vafopoulou-Richardson C.E.*Ancient Greek Terracottas. — Oxford, 1991. — 56 p.
Veličković M. Katalg grčkih i rimskih terakota. — Beograd, 1957. — 119 p. (Antika. — **III**).
Zevi F., Jodice M. Neapolis. — Napoli, 1994. — 300 p.
Zoltán O. Antik terrakotta güyteményének Katalógusa. — Budapest, 1930. — 124 s.

Т. М. Шевченко

ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЕ ГЛИНЯНЫЕ ПОЛУФИГУРЫ ИЗ ОЛЬВИИ

В статье публикуются полуфигурные терракотовые изображения женских персонажей эллинистического периода из коллекции Л.М. Славина, хранящейся в Научных фондах Института археологии НАНУ. Дается краткое описание, место находки и датировка. Рассматриваются как известное в литературе изображение богини в хитоне, так и подобные ему фрагменты, а также два аналогичных изображения богини в венке, которые, благодаря найденным неопубликованным ранее фрагментам, также следует относить к полуфигурам. Ввиду новых исследований, уточняется атрибуция. На терракотовых изображениях до талии не обязательно показана Кора-Персефона. Различные лепные детали головных уборов и украшений, прикрепленные после изготовления в форме, соответствовали образам многих богинь, связанных с семейными культами, в том числе, образам участниц дионисийского культа.

Изображение богинь только до талии следует связывать с функциональностью и удобством в использовании. На протяжении эллинистического периода местные терракоты увеличиваются в размерах, становятся менее утонченными, к тому же внимание уделяется изображению лица и украшений. Более тяжелые и громоздкие статуэтки требовали небывалого мастерства коропласта, чтобы сделать их устойчивыми и удобными в использовании в качестве вотивов. Полуфигуры были решением этой задачи. С более крупным изображением лица и декора и, в то же время, не слишком большие, чтобы быть неустойчивыми, с широкой нижней частью и толстым, ровно срезанным краем, они легко устанавливались на жертвенный стол или другую горизонтальную поверхность.

Ключевые слова: терракоты, полуфигурные изображения, античная религия, эллинистический период, Ольвия.

T. M. Shevchenko

HELLENISTIC CLAY HALF-FIGURES FROM OLBIA

Published here are half-figured terracotta female depictions of the Hellenistic period from the collection of excavations by L.M. Slavin kept in the Scientific Funds of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine. Brief descriptions, the places of find, and the dates are presented. Discussed both known in the literature depiction of a goddess in chiton, and similar fragments, as well as two analogous depictions of a goddess with a wreath, which owing to its recently found fragments unpublished before, should be also referred to half-figures. Taking into account the new research, the attribution is specified. Not all the half of the figure depictions represent Kore-Persephone. Various handmade details on headdresses and decorations, attached after moulding in cast, correspond to the images of many goddesses related to the family cults, including the images of Dionysus cult participants.

The impetus for creating only half of a figure was more of an issue of function and convenience in usage. During the Hellenistic period, locally made terracottas increase in size and loose in elegance, and at the same time the attention is paid to the face and decorations. More heavy and bulky statuettes required unprecedented skills from the coroplast to make them steady and convenient in their usage as votives. Half-figures were the solution of this task. With larger faces and decorations, and at the same time, not too big to be unsteady, with the wide lower part and thick smoothly cut edge, they were easily placed on the offering table or other horizontal surface.

Keywords: terracotas, half-figure depictions, Ancient Greek religion, Hellenistic period, Olbia.

Одержано 7.12.2015

УДК: 904.26(477.51)“653”

Н. В. Хамайко

КАМ’ЯНІ ГРАЛЬНІ ФІГУРКИ З ШЕСТОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Статтю присвячено атрибуції двох кам’яних фігурок, виявлених під час досліджень шестовицького городища Коровель, як пішака і антропоморфного короля для гри hnefatafl (давньоруська тавлея). Фігурки могли належати до одного набору і пов’язані зі скандинавським впливом на Русі.

Ключові слова: гральна фігурка, hnefatafl, пішак, король, давньоруський, Шестовиця.

Серед старожитностей Шестовиці відомі набори скляних гральних фігурок, що походять з підкурганних поховань могильника [Бліфельд, 1977, с. 123, 124, 127; Станкевич, 1962, с. 24, 25], атрибутовані як набори для гри типу скандинавської *hnefatafl* [Хамайко, 2012а]. Проте на городищі Шестовицького поселення, розташованому на мисі Коровель, знайдені також дві фігурки, виготовлені з каменю.

Перша походить з розкопок Я.В. Станкевич 1946 р. — це округла фігурка з пласкою основою і сплощеним, злегка похилим на один бік верхом, трохи більшим за низ [Станкевич, 1962, с. 12, рис. 2, *13*]. Діаметр фігурки 2,8 см, висота 1,8 см (рис. 1, див. вклейку). Я.В. Станкевич визначила, що вона виготовлена з «добре відмученої і обпаленої глини». Матеріал не визначався спеціально, втім, навіть візуальний огляд дозволяє говорити, що фігурка виготовлена з м’якого сіруватого з жовтим відтінком каменю. На жаль, знахідка належить до розряду підйомного матеріалу, що означає відсутність певного археологічного контексту. На городищі присутні горизонт слов’янського часу, визначений авторами розкопок як «волинцевсько-сахнівський» [Коваленко, Ситий, Скороход, 2010, с. 320], тобто волинцевської культури, хронологія якої обмежується VIII — початком IX ст. [Комар, Сухобоков, 2004, с. 166—170; Комар, 2012, с. 140—148], а також давньоруський двох етапів: X ст. та XII — початок XIII ст. [Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 60—65].

© Н.В. ХАМАЙКО, 2016

На тому ж городищі роботами 2000 р. Чернігівської археологічної експедиції під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка у розкопі 5 було виявлено ще одну фігурку, початково опубліковану з атрибуцією «кам’яний божок» [Коваленко, Моця, Сытый, 2003, рис. 15, *2*]. Фігурка належить до типу антропоморфних і несе схематичне зображення людини — призматичний тулуб з пласкими прямовисними боками і похилими передньою і задньою сторонами, що переходить в округлу голівку (рис. 2, див. вклейку). Риси обличчя, також схематичні, зображають пряме чоло, прямий, без морфологічних деталей, ніс і округлу, описану навколо обличчя бороду. Очі та рот позначені ледь помітно і візуально виділяються, в основному, за рахунок розміщення у заглибленнях, сформованих лінією брів, носа та бороди. Висота фігурки 4,1 см, розміри основи 2,5 × 2,0 см. Розміри голівки 1,9 × 1,6 см, висота обличчя 2,1 см. Знахідка виявлена у заповненні заглибленого об’єкту, інтерпретованого як внутрішній рів у східній частині городища, контекстну дату якого автори публікації прив’язують до гіпотетичних історичних подій 913—914 рр., хоча кераміка з шару насправді відноситься до середини — другої половини X ст., а в об’єкті, перерізаному ровом, також містився посуд ніяк не раніше середини X ст. [Коваленко, Ситий, Скороход, 2010, с. 321—323, рис. 5; Шарпата, 2007, с. 202—204].

Виділення серед давньоруських старожитностей гральних фігурок та їх правильна атрибуція довгий час були проблематичними. Час-

то дослідники взагалі не знали, з чим мають справу. Так, скляні гральні фігурки, які спочатку знаходили в кремаційних похованнях, як правило, були деформовані, а тому сприймалися як перегорілі й розплавлені рештки посуду. О.А. Спіцин зазначав, що не може атрибутувати масивні (діаметром 3 см) скляні зливки у вигляді кулі [Спицын, 1905, с. 15]. Не зважаючи на те, що кістяні і металеві вироби краще зберігали свій зовнішній вигляд і навіть те, що вони часто зустрічалися поруч з іншими фігурками та гральними костями в одному комплексі, атрибутували їх теж не одразу.

В.І. Сизов, описуючі знахідки «напівкульок», з посиланням на скандинавських дослідників називав їх приладдям для гри «jeu de dés», не акцентуючи увагу на тому, що *dés* французькою перекладається, як *кості*, а «jeu de dés», відповідно, «гра в кості» [Сизов, 1902, с. 59], вочевидь, асоціюючи обидві ці категорії знахідок, як приналежності одних наборів.

Традицію використання терміну «шашки» було запроваджено з легкої руки Д.Я. Самоквасова, який, описуючи досліджену в 1872—1873 рр. Чорну Могилу, цілком слушно асоціював знахідки з гральним приладдям. Він відзначив наявність у складі поховального інвентаря «10 різьблених конусовидних кісточок, які мали форму *шашок*» [Самоквасов, 1892, с. 67; 1908, с. 201; 1917, рис. 40]. Це визначення було достатньо універсальним, означало, за В.І. Далем, «усякий дрібний обрубочок, відрізочок, кубик; ... кістка гральна з вічками; бабка гральна, ... надкопитна коров'яча кістка; точений кружок, стопочка для гри на дошці у 64 клітинки, і сама ця гра» (переклад наш — *Н. Х.*) [Даль, 1882, с. 644], тож назва «*шашки*» надовго закріпилась в спеціальній літературі [Ханенко Б., Ханенко В., 1902, с. 22; Каргер, 1958, с. 214, 215; Корзухіна, 1963, с. 85; Шовкопляс, 1965, с. 196 та ін.]. На невідповідність використання усталеного терміну «шашки» щодо давньоруських гральних фігурок вказувалось у нещодавніх дослідженнях [Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008, с. 143; Стрельник, Сорокіна, Хомчик, 2010, с. 49; Хамайко, 2012а, с. 127].

Ще більше складнощів викликала ідентифікація не рядових пішаків, а королів. Особливо в тому випадку, коли вони відрізнялися за зовнішнім виглядом чи матеріалом виготовлення від решти фігурок з набору. Опрацювавши зарубіжну літературу під час підготовки своєї статті, Г.Ф. Корзухіна запозичує термін «король» по відношенню до одиничних фігурок, які відрізняються від решти набору [Корзухина, 1963]. Королі мають значне видове різноманіття — від простих орнаментованих фішок до складних антропоморфних фігур. Головною ознакою королів з таких наборів є несхожість з іншими гральними фігурками, що має полегшувати їх візуальне визначення на ігровому полі. Остання обставина іноді викликає складнощі атрибуції, які долаються лише детальним аналізом їх контексту і залученням відповідного кола аналогій, у першу чергу, зі Скандинавії та з територій, пов'язаних зі скандинавським впливом, де була поширеною гра *hnefatafl* [Хамайко, 2012б, с. 284].

Як правило, повні гральні набори містять пішаки двох видів, що розрізняються за кольором, хоча інколи у наборі присутні лише однотипні. При цьому одна група численніша за іншу приблизно вдвічі, а кратність обох видів фігурок наближується до числа 4. Королі (1 чи 2) часто присутні в комплексах, що означає належність гри до ряду військових стратегій з визначеним ступенем ієрархічності фігур. У той же час, гральні кістки — атрибут азартних ігор, також інколи зустрічаються разом з наборами, що свідчить і про можливий азартний варіант гри. При цьому їх кількість нестабільна і варіюється від 1 до 4 в наборі. Дуже рідко у похованнях фіксуються рештки гральних дощок, що зумовлено особливостями збереження дерева як основного матеріалу їх виготовлення. Зазвичай задовільно зберігаються лише залізні деталі окуття, що унеможливлює визначення розмітки, а відповідно, і типу гри [Хамайко 2012а, с. 126, 127].

Фігурки для гри *hnefatafl* зустрічаються скляні, кістяні, бурштинові, рідко — кам'яні і керамічні, металеві. У цьому списку основними зразками виступають скляні. Вони, вочевидь, були імпортами — статусними речами, які відомі, в першу чергу, за багатими похованнями з військовим і часто торговим інвентарем. Г.Ф. Корзухіна і Х. Віттекер спеціально підкреслювали високий соціальний статус, елітність таких комплексів [Корзухина, 1963, с. 93; Whittaker, 2006, p. 104]. Статусність гри і атрактивність таких наборів, виконаних з кольорового скла, в свою чергу, сприяли популяризації гри. Очевидно, не весь попит можна було задовольнити імпортними гральними наборами. Тож на місцях їх намагалися відтворити в інших матеріалах. Таким замінником склу в Північній Європі був бурштин. Його презентабельність і водночас доступність та легкість в обробці дозволяла деяким чином задовольнити існуючий попит.

На території Давньої Русі — це всього одна знахідка, маленька округла шашка зі світло-жовтого пористого бурштину зі Старої Ладоги, яку вдалося виявити під час розкопок на Земляному Городищі у культурному шарі X ст. [Корзухина, 1963, с. 89, рис. 1, *13*]. У північній Європі таких знахідок більше і вони численніші [Корзухина, 1963, с. 93; Whittaker, 2006, tabl. 1; Eldjárn, 2000, p. 417, 418; Rundkvist, Williams, 2008, p. 94, tabl. 2].

Особливу увагу привертає нещодавно відкрите поховання кінця IX ст. у Скамбю (Остерготланд, Швеція), де у складі інвентаря інгумації в човні знаходився гральний набір з 23 бурш-

Рис. 3. Пішаки: *1* — Гуннарсхауг (Норвегія), кінець VIII ст.; *2* — Бірка (Швеція), пох. 524, X ст.; *3* — Шестовиця, городище Коровель, X ст.; Седнів, X ст. (*1, 2 — бурштин, 3, 4* — камінь)

тинових напівсферичних фігурок. Поряд було виявлено залізні клепки і цвяшки, які автори розкопок гіпотетично ототожнили з рештками гральної дошки або скриньки, де зберігався набір. Там же знаходився і маленький сферичний камінець, втім його не було достеменно ототожнено з двадцять четвертою гральною фігуркою (або ж «королем»), оскільки розміри його були значно меншими від решти фігурок і не було площини, яка дала б можливість утримувати стійке положення на дошці [Rundkvist, Williams, 2008, p. 83, 85]. Втім, у кургані Оль 30 Гньоздова, дослідженому 1988 р. Д.А. Авдусіним, знаходився гральний набір з 13 скляних фігурок, який також доповнювали 2 гальки [Пушкина, 1996, с. 26, кат. № 490]. Тобто гіпотетична можливість такої заміни все ж існувала.

Не рахуючи поодиноких знахідок, М. Рундквіст і Г. Вільямс зробили вибірку бурштинових гральних наборів, у якій, окрім вищеназваних, значаться ще 7 комплексів, 6 з яких знаходяться на території Норвегії. Це набір з 12 гральних фігурок з поховання X ст. з Остбю, 18 фігурок з поховання X ст. у кораблі з Гуннарсхауга, 2 фігурки з підкурганного поховання в Алу, та по одній фігурці з поховання у Вестфолді, кремації IX—X ст. з Гревегга та з поховання IX ст. в ладді з Хауге. У Швеції ж, окрім Бірки, з бурштиновими гральними фігурками виявлено лише одне поховання в Харбю, де таких було близько 13 [Rundkvist, Williams, 2008, p. 94, tabl. 1]. Ще одне поховання X ст. з одиничною бурштиновою фігуркою походить з поховання 860A Бірки [Arbman, 1943, S. 335].

Найближча морфологічна аналогія шестовицькому пішаку походить з Гуннарсхауга (Норвегія), де в багатому підкурганному похованні в човні поряд з 17 скляними знаходилось і 18 (20?) округлих гральних фігурок з червоного та жовтого бурштину [Shetelig, 1912, p. 224, fig. 521]. Це округлі фігурки зі сплощеним верхом, як і у випадку з шестовицькою знахідкою (рис. 3, *1*). Поховання датовано М. Рундквістом і Г. Вільямсом X ст. [Rundkvist, Williams, 2008, p. 94, tabl. 1], однак радіовуглецеві та дендрохронологічні дати вказують на кінець VIII ст. [Les Vikings, 1992, p. 143, fig. 11, N 123; Reiersen, 2009, p. 48, fig. 23, *V, VI*]. У такому випадку, це найраніша відома на сьогодні знахідка бурштинових фігурок подібної форми.

Найбільш помітно, що бурштинові фігурки є копіями скляних, за знахідками з пох. 524 Бірки (Швеція). Це камерне поховання містило 14 бурштинових округлих фігурок і одну вищу, іншої форми — зрізаноовоїдної з врізними поясками по окружностях, співвіднесену з «королем» [Arbman, 1943, S. 160, 161, Taf. 149, *1*]. Пішаки в цьому похованні мають певні морфологічні особливості, коли напівсферичний верх з опуклим краєм спирається на циліндричну нижню частину, що надає їм обрисів, схожих на гриб (рис. 3, *1*).

Особливості технології виготовлення скляних фігурок передбачали лиття в форму. Очевидно, в деяких випадках ще гаряча скляна маса верхньої частини вже сформованих фігурок напливала на нижню, набуваючи ніби грибоподібних обрисів. Це помітно, наприклад, у 3 з 8 скляних фігурок з поховання 710 Бірки [Arbman, 1943, S. 245, Taf. 147, *2*]. Фігурки з пох. 524 Бірки, очевидно, скопійовані з подібного скляного набору. Втім, у самому наборі форма фігурок сильно варіюється від високих до приземкуватих, із високим опуклим верхом і більш пласким, ширші за діаметром тулуба і значно вужчі, яскраво-руді і темніші червоно-брунатні. Можливо, фігурки набиралися поступово, а можливо, деякі зламані замінили на нові, що може пояснювати їх видове різноманіття. Існує також імовірність, що це пішаки для двох гравців.

Кам'яні фігурки найбільш рідкісні. Це пояснюється, в першу чергу, складністю обробки, а з іншого боку — високою питомою вагою цього матеріалу. Часте знаходження фігурок в комплексах з військовим та торговим інвентарем передбачає, що їхні власники повинні були часто подорожувати. Кам'яний же набір був би невиправдано важчим у похідних умовах.

Єдина чітко зазначена як кам'яна давньоруська знахідка походить з підкурганної кремації у Седневі, дослідженої 1888 р. М.Ю. Бранденбургом, яка окрім скляних округлих зливків, містила і крупну кам'яну фігурку. За описом М.Ю. Бранденбурга, її було виготов-

Рис. 4. Королі: *1* — Шестовиця, кург. 98, X ст.; *2* — Шестовиця, кург. 33, X ст.; *3* — Бірка (Швеція), пох. 750, X ст.; *4* — Шестовиця, городище Коровель, X ст.; *5* — Чорна Могила, Чернігів, X ст.; *6* — Лунд (Швеція), XI ст.; *7* — Рохолте (Данія), X—XI ст.; *8* — Бальдурсхеймур (Ісландія), X ст.; *9* — Ейрарланд (Ісландія), XI ст. (*1—3* — скло, *4* — камінь, *5, 9* — мідний сплав, *6, 8* — кістка, *7* — бурштин)

лено за тим же зразком, що й більш поширені скляні — куляста з підрізаною для зручності використання основою («отрезок (более половины) каменного шарика» [Бранденбург, 1908, с. 197, 198]), однак на малюнку, вміщеному в роботі Г.Ф. Корзухіної [Корзухина, 1963, рис. 1, *12*] добре видно, що верх її дещо скошений, що, очевидно, було обумовлено початковою формою камінця, з якого її виготовили (рис. 3, *4*).

У кургані 24 Гньоздова 1905 р. І.С. Абрамов знайшов 2 кулясті й 3 підконусоподібні з опуклими боками з утраченими, на його думку, голівками фігурки. Визначення їх О.А. Спіциним як «вапнякових» неоднозначне. Походження з кремаційних комплексів ставить під сумнів матеріал виготовлення, який міг виявитися також кісткою, сильно перепаленою і, внаслідок цього, кальцинованою [Спицын, 1906, с. 33, 34, 192; Корзухина, 1963, рис. 1, *14*].

Кам'яні фігурки рідкісні також і в поховальних комплексах Скандинавії. Лише поховання доби вікінгів з Південного Одаля (Хедмарк, Норвегія) містило в своєму складі 1 кам'яну гральну фігурку [Whittaker, 2006, tabl.].

Поодинокі ж знахідки в культурних шарах поселень відомі у Швеції, Норвегії, Ісландії та ін. територіях [Whittaker, 2006, tabl.; Eldjárn, 2000, p. 417, 418; Rundkvist, Williams, 2008, p. 94, tabl. 2]. Так, наприклад, в окрузі Ейярфйорда (Ісландія) в нашаруваннях середньовічного поселення Скуґі поряд з кістяними виявлено й кам'яні гральні фігурки різних типів: склепінчаста з червоного піщаника, прикрашена різьбленням склепінчаста з сірого м'якого піщаника з плескуватою голівкою і заглибленим отвором у днищі та груба фігурка з червоного піщаника з виділеною голівкою. У цьому випадку вони вже повністю відповідають за формою кістяним, знайденим тут же, включаючи заглиблення в дні і виділену голівку [Harrison, Roberts, 2014, p. 22, 23, N 301, 326, 332, 351; Gisladottir, Juel Hansen, Guðmundsdottir, 2009, p. 53, N 24, 64, 65].

Подібну ситуацію ми бачимо і в Шестовицькому комплексі, коли дві кам'яні фігурки знайдено саме на городищі, оскільки для осілого способу життя не так уже й важлива вага грального набору. Тим паче, що на Північному поселенні Ярлсхофа (Шетландські о-ви, Шотландія), окрім поодиноких кам'яних гральних фігурок різних типів, виявлено цілий гральний набір, датований за археологічним шаром

пізнім періодом вікінгів — між 1050 і 1200 рр. Набір складався з 16 камінців-гальок білого кварцу невеличких розмірів. Там же знайдено і фрагмент дошки з темно-сірого сланцю розмірами 14,7 × 8,9 см з прокресленою на одному боці клітинковою розграфкою, в якій середня сторона клітинки складала 2,25 × 2,45 см (National Museums of Scotland, N 000-100-042-678-C).

Кам'яний пішак з Шестовицького городища морфологічно найбільш подібний до бурштинових — з поховання кінця VIII ст. з Гуннарсхауга (Норвегія) і двох темніших приземкуватих фігурок X ст. з поховання 524 Бірки (Швеція), хоча певні спільні риси він має і з кам'яною фігуркою X ст. з Седнева, відрізняючись від останньої лише висотою (рис. 3).

Що ж до атрибуції кам'яної антропоморфної фігурки, знайденої на городищі Коровель у заповненні заглибленого об'єкту X ст., то східноєвропейські автори традиційно відносять такі знахідки до розряду зображень «божків» або «ідолів» [Самоквасов, 1908, с. 199; Рыбаков, 1949, с. 43; Пушкина, 1984; Коваленко, Моця, Сытый, 2003, рис. 15, *2*; Петрухин, 2007], хоча інколи і з обмовками [Мурашева, 2005], проте західноєвропейські дослідники солідарні у визначенні подібних знахідок як королів гральних наборів епохи вікінгів [Les Vikings, 1992, cat. N 71, 77, 602; Whittaker, 2006, p. 107, 108; Graham-Campball, 1980, N 99—101, p. 513, N 99]. Виняток становить лише бронзова фігурка з Релінге (Швеція), що зображає голого чоловіка в шоломі з яскраво вираженими первинними статевими ознаками, внаслідок чого він традиційно асоційований зі скандинавським богом родючості Фрейром. Втім, аналіз зображення показує, що шолом і форма вусів тяжіє до доби пізніх вікінгів, коли Скандинавія вже християнізувалась. Таким чином, існує значно більша імовірність того, що ця фігурка використовувалась саме у якості грального короля, незалежно від семантики самого зображення [Les Vikings, 1992, p. 147, fig. 4; p. 276, N 182].

Бронзового антропоморфного короля з Чорної Могили (Чернігів), також раніше інтерпретованого як «ідола» [Самоквасов, 1908, с. 199; Рыбаков, 1949, с. 43; Петрухин, 2007, с. 63, рис. 38], слід упевнено атрибутувати як грального короля. На це вказують його розміри, реалістично виконане вбрання з поясом, морфологічна подібність до решти королів такого типу (рис. 4, *5*), відсутніть будь-яких «божественних» атрибутів, та знаходження в одному комплексі з іншими гральними фігурками: скляними і кістяними [Хамайко, 2012б, с. 287].

Антропоморфні гральні королі бувають з більш реалістичними чи більш схематичними ознаками людської фігури, відповідно розпадаючись на групи реалістичних і схематичних [Хамайко, 2012б, с. 285—287]. Схематичні мають зрізаноконічний чи зрізанопірамідальний тулуб, на вершині якого знаходиться округла голівка (рис. 4, *1—4*). У цьому випадку голівка або несе спрощене зображення головного убору (чи корони) та рис обличчя, або зберігає лише зовнішню подібність до голови, як то округла форма без дрібної деталізації, інколи з парою крапок-очей або натяком на головний убір чи корону [Хамайко, 2012б, с. 285].

Яскравою аналогією кам'яній фігурці з Шестовиці виступає король з поховання 750 Бірки [Arbman, 1943, Taf. 147, *1*], виявляючи надзвичайну схожість деталей і відрізняючись лише матеріалом виготовлення (як і весь гральний набір, він виготовлений зі скла) і головним убором — скляною смугою, навитою навколо голови (корона?). Тулово фігурки зрізанопірамідальне, голівка округла, відділена від корпусу невисокою шийкою, декор тулуба, головний убір у вигляді кільця та риси обличчя (схематично зображені очі та ніс) виділено темно-синім склом (рис. 4, *3*).

Ще один важливий показник — це розміри фігурок, які мають вільно поміщатися на гральній дошці. Висота схематичних антропоморфних королів зі скляних наборів в середньому становить 4,1—4,6 см, діаметр основи — 1,9—2,5 см. Це цілком узгоджується і з розмірами шестовицької кам'яної антропоморфної фігурки, висота якої складає 4,1 см, розміри основи 2,0 × 2,5 см, і, що важливо, з фігурками-пішаками, середні показники максимального діаметру тулуба яких коливаються у межах 2,25—2,65 см. Реалістичні фігурки більш варіативні, хоча і вони в основній своїй масі співпадають з зазначеними стандартами розмірів. Виключення складає лише висока (6,7 см) реалістична фігурка з Ейрарланду (Ісландія) [Perkins, 2001, p. 86] та невисока, але широка (3,3 см) бурштинова фігурка з Рохолте [Les Vikings, 1992, p. 203, fig. 3] (рис. 4, *7, 9*). Втім, щодо останньої варто зазначити, що середній діаметр бурштинових же напівсферичних фігурок-пішаків у похованні IX ст. зі Скамбю (Швеція) становив 3,6 см [Rundkvist, Williams, 2008, p. 85], що трохи більше, ніж середній діаметр скляних пішаків X ст. Тож можна припустити, що розмір фігурок хоча й коливався у певних межах, не був жорстко визначеним і головним чином мав відповідати параметрам розграфки гральних дощок.

Важливим показником є й те, що такі фігурки у похованнях супроводжують набори рядових гральних фігур, віднесених до типу *hnefatafl*. Так що у тих випадках, коли у одних і тих же комплексах поряд з набором пішаків є антропоморфні фігурки, мова може йти про присутність останніх як складової частини грального набору у якості короля.

Найбільший процент серед давньоруських гральних фігурок припадає на скляні, які сумарно перевищують решту відомих на сьогодні знахідок, виготовлених з інших матеріалів.

Це разюче відрізняється від вибірок Скандинавії, де скляні ледве сягають половини від загальної кількості кістяних, а з урахуванням кам'яних і бурштинових, і взагалі складають лише третину всіх знахідок [Whittaker, 2006, tabl.; Rundkvist, Williams, 2008, tabl. 1; 2]. При цьому кількість скляних фігурок з Давньої Русі і Скандинавії приблизно тотожна, хоча загальна вибірка скандинавських гральних фігурок сумарно більш ніж у 2 рази перекриває кількість давньоруських.

Гральні фігурки, виявлені під час археологічних досліджень на Шестовицькому комплексі, є відображенням дозвілля людей, зайнятих у організації торгового шляху «з Варяг у Греки», одним кінцевим пунктом якого була Візантія, іншим — Скандинавія. У науковій дискусії щодо походження цих знахідок — середземноморського чи скандинавського, як це не парадоксально, первну рацію мають обидві сторони. Адже придбані у торговців на Півдні скляні гральні набори безперечно використовували для гри, що побутувала у тамтешньому суспільстві. Однак їх розповсюдження на давньоруських територіях разом з традицією самої гри відбулося саме завдяки скандинавам, що відбивається у концентрації подібних знахідок у так званих дружинних центрах Русі та безпосередньо у скандинавських комплексах, пов'язаних з південно-східним напрямком контактів (Бірка). Гра набула значної популярності, що вилилося у копіювання скляних зразків місцевими майстрами у інших матеріалах: бурштині, кістці, камені, глині.

З одного боку, наявність попиту і відсутність аналогічного виробництва на місцях, а з іншого — неможливість задовольнити такий попит при відсутності скляного виробництва, примушувало місцевих майстрів відтворювати гральні набори в інших матеріалах. У деяких випадках, поряд зі звичними гральними фігурками, зустрічаються й необроблені камінці-галька, а у випадку з поселенням Ярлсхоф таких був повний набір. Однак, в цілому, кам'яні фігурки зустрічаються рідко. В поховальних комплексах їх і того менше. На сьогодні це всього одна фігурка з поховання X ст. Седнева і одна з поховання доби вікінгів з Південного Одаля (Швеція).

Враховуючи культурну атрибуцію гри і контекст знахідки антропоморфного короля з городища, малоімовірно, що кам'яний пішак належить до волинцевського горизонту Шестовиці. Для цього культурного кола подібні знахідки не характерні, тим більше, у волинцевський час не відзначено жодних скандинавських впливів. І матеріал виготовлення, і спрощений стиль виконання, і розміри основ фігурок, і, що важливо, місцезнаходження обох знахідок співпадають, що може свідчити на користь приналежності їх до одного грального набору. При наявності у однієї з фігурок контекстної дати, а також близької аналогії з седнівського кургану і поховання 524 Бірки, обидві фігурки варто датувати X ст.

Виготовлення набору з каменю може свідчити на користь того, що він використовувався на місці, а не був похідним, як у випадку зі знахідками з поховань. Більшість кам'яних гральних фігурок походить з культурних нашарувань поселень доби вікінгів в північній Європі, так що ця традиція цілком узгоджується зі скандинавськими зв'язками шестовицького поселення. Втім, якщо знахідки гральних наборів у заплавному могильнику Шестовиці цілком можуть пояснюватися через призму дозвілля учасників купецьких караванів [Хамайко, 2004], то кам'яні фігурки з городища Коровель вже ясно засвідчують поширення гри *hnefatafl* (тавлеї) серед постійного населення Шестовиці X ст.

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — 236 с.

Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908. — 224 с.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.; М., 1882. — Т. IV. — 704 с.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. I. — 580 с.

Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1988—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XX ст. — Чернігів, 2003. — С. 51—83.

Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 316—327 (АДІУ. — Вип. 1).

Комар А.В. Поляне и северяне // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год. — М., 2012. — С. 128—191.

Комар А.В,. Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 159—173.

Корзухина Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.

Мурашева В.В. «Идол» из Гнездова // РА. — 2005. — № 1. — С. 124—129.

Петрухин В.Я. Дохристианские древности: по археологическим материалам. IV—X вв. // История русского искусства. — М., 2007. — Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX — первая четверть XII в. — С. 40—79.

Пушкина Т.А. Гнездово — на пути из варяг в греки // Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки ГИМ. — М., 1996. — С. 20—27.

Пушкина Т.А. Бронзовый идол из Чёрной Могилы // Вестн. Москов. ун-та. — 1984. — № 3. — Серия 8: История. — С. 86, 87.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—93.

Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.І. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 137—145.

Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей. — Варшава, 1892. — 102 с.

Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., 1908. — 276 с.
Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1917. — 104 с.
Сизов В.И. Курганы Смоленской губернии. — Вып. 1: Гнездовский могильник близ Смоленска. — СПб., 1902. — 162 с.
Спицын А.А. Гнездовские курганы в раскопках С.И. Сергеева // ИАК. — Вып. 15. — СПб., 1905. — С. 6—70.
Спицын А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С. Абрамовым в Смоленской губернии. — СПб., 1906. — 104 с. (ЗОРСА РАО. — Т. VIII, вып. 1).
Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.
Стрельник М.О., Сорокіна С.А., Хомчик М.А. Ігри давнього населення України // Наукові записки НаУКМА. — 2010. — Т. 101: Теорія та історія культури. — С. 46—54.
Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. V: Эпоха славянская (VI—XIII вв.). — 78 с.
Хамайко Н.В. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 295—302.
Хамайко Н.В. Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012а. — С. 121—128 (АДІУ. — Вип. 8).
Хамайко Н.В. Тавлейные короли X в. // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968). — СПб., 2012б. — С. 284—288.
Шарпата Д. Використання окремих типів кераміки для синхронізації археологічних комплексів // Середньовічні старожитності центрально-східної Європи: Матеріали VI міжнар. студ. наук. археол. конф. — Чернігів, 2007. — С. 202—204.
Шовкопляс Г.М. Найдавніші шахи і шашки з Києва // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 196, 197.
Arbman H. Birka I. Die Gräber. — Uppsala, 1943. — 283 s.
Eldjárn K. Kuml og haugfé í heiðnum sið á Íslandi. — Reykjavík, 2000 (2 útgáfa). — 615 p.
Harrison R., Roberts H.M. Investigations into the Gásir Hinterlands and Eyjafjörður Human Ecodynamics: Preliminary Field Report of the 2013 Skuggi and Staðartunga Excavations in Hörgárdalur, Eyjafjörður. — Reykjavík; New York, 2014. — 37 p.
Gisladottir G.A., Juel Hansen S.C., Guðmundsdottir Beck S. Gasir Hinterlands Finds reports // Gasir Hinterlands Project 2009. Midden Prospection and Excavation. — Reykjavik; New York, 2010. — P. 50—64.
Les Vikings … Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992. — 428 s.
Perkins R. Thor the Wind-raiser and the Eyrarland image. — London, 2001. — 177 p.
Reiersen H. The Central Place of the Avaldsnes Area, SW Norway. An Analysis of Elites and Central Functions along Karmsund 200 BC — AD 1000: Master Thesis. — Bergen, 2009. — 109 p.
Rundkvist M., Williams H. A Viking Boat Grave with Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden // Medieval Archaeology. — 2008. — N 52. — P. 69—102.
Shetelig H. Vestlandske graver fra jernalderen. — Bergen, 1912. — 242 p.
Whittaker H. Game-boards and gaming-pieces in the Northern European Iron Age // Nordlit. — 2006. — N 20. — P. 103, 112.

Н. В. Хамайко

КАМЕННЫЕ ИГРАЛЬНЫЕ ФИГУРКИ С ШЕСТОВИЦКОГО ГОРОДИЩА

Статья посвящена атрибуции каменных игральных фигурок, выявленных в ходе исследований Шестовицкого городища Коровель и соотнесенных со скандинавской игрой *hnefatafl* (древнерусская *тавлея*). Одна из них — пешка округлой формы с уплощенной верхушкой — обнаружена как случайная находка там же на городище работами Я.В. Станкевич в 1946 г. Другая — король — найдена экспедицией А.П. Моци и В.П. Коваленко в 2000 г. в заполнении углубленного объекта в восточной части городища, контекстная дата которого относится к середине — второй половине X в. По типу он классифицируется как схематический антропоморфный. Соответствие размеров, материала изготовления и локализации может свидетельствовать в пользу принадлежности обеих находок одному игровому набору. Обе фигурки находят близкие аналогии в Северной Европе и связаны со скандинавским влиянием на древнерусских территориях.

Ключевые слова: игральная фигурка, *hnefatafl*, пешка, король, древнерусский, Шестовица.

N. V. Khamaiko

STONE GAMING PIECES FROM SHESTOVYTSIA HILL-FORT

The article discusses the attribution of stone gaming pieces which belong to the *hnefatafl* type (Old Rus'ian: *tavleya*). They were discovered during the excavation at Korovel, a Shestovytsia hill-fort. One of them, a rounded pawn with flattened top, was found on the surface of the hill-fort area by Ya.V. Stankevich in 1946. Another piece is a king, was found by the expedition headed by O.P. Motsia and V.P. Kovalenko in 2000 in the filling of a deepened deposit in the eastern part of the hill-fort, which contextual date is the middle or the second half of the 10th century. It is classified as schematic anthropomorphous figurine. Their size, material, and localization can be regarded as evidence that both pieces belonged to a single gaming set. Close analogies of both pieces are found in Northern Europe and are related with the Scandinavian influence at the Old Rus'ian area.

Keywords: gaming piece, *hnefatafl,* pawn, king, Old Rus'ian, Shestovytsia.

Одержано 28.12.2015

УДК: 904.27(477.73)“652”

А. С. Русяєва

ФРАГМЕНТ ГРАФІТО З НОВИМИ ІМЕНАМИ В ОЛЬВІЇ

Подано першу публікацію нового фрагментованого напису на маленькому уламку стінки аттичної чорнолакової чаші.

Ключові слова: Ольвія, графіто, характер шрифту, особові чоловічі імена, магічні закляття, приватні листи.

У Наукових фондах Інституту археології НАНУ зберігається маленький уламок стінки аттичної чорнолакової чаші з написом [1]. На жаль, на ньому немає інвентарного номера і відсутні сліди недавнього зламу, що дає підстави відносити його до випадкових знахідок. Водночас слід зазначити, що оскільки він спочатку знаходився в Археологічному музеї ІА НАНУ, де тривалий час (до перевезення в фонди історико-археологічного заповідника «Ольвія») зберігалися матеріали з розкопок Н.О. Лейпунської житлових кварталів південно-західної частини агори, то припустимо, що графіто було знайдено у цьому районі міста, передано дослідниці вже тоді, коли завершились усі археологічні роботи, і тому не було зашифровано. Звісно, воно могло походити й з іншого місця в Ольвії, однак наразі встановити його достовірно з відомих причин неможливо, хоча це й має значення для з’ясування конкретнішого датування та призначення у взаємозв’язку з тим чи іншим археологічним об’єктом чи комплексом. Отже, головна мета першої публікації цього фрагменту графіто полягає, насамперед, у введенні його до наукового обігу з аналізом тих імен і слів, які повністю збереглися, з’ясуванні відносної хронології за характером шрифту та можливого призначення.

Черепок являє собою невеличку, з обох сторін покриту однаковим чорним лаком пластинку витягненої по горизонталі неправильної форми з нерівними і необробленими сімома краями та незначною вибоїною внизу. На всій поверхні — численні дрібні сколювання і подряпини. Із зовнішнього боку черепок має легку опуклість і відповідно з протилежного — увігнутість. Зважаючи на ці ознаки, він належав до середньої частини аттичної чорнолакової тонкостінної посудини відкритої форми, найімовірніше, кіліка. Його максимальна довжина — 55 мм, мінімальна — 31 мм, найбільша ширина — 26 мм. На лицьовому боці частково зберігся 5-тирядковий напис, ліва частина якого повністю відбита (рисунок). Текст напису виглядає так:

1.]Ω(?)ΣΤΙΣΠΛΑ
2.]ΥΠΤΟΑΡΧΙΑΔΑΣ
3.]ΡΥΠΤΟΛΕΜΟΚΛΕΙΔΑΣ
4.]ΑΡΧΕΣΤΡΑΤΟΣ
5.]ΔΑΜΑΝ (ΙΥ?)ΓΕ

Мініатюрні літери видряпані дуже тонким металевим вістрям, рядки нерівні, без попередньої розмітки. Висота більшості з них варіюється від 1,5 до 3 мм, однак, три кінцеві літери у першому рядку — 4 мм, крім того, *сигма* — 3—4 мм, але в кінці четвертого рядка — близько 1 мм. Вирізняються також неоднакові форми окремих літер: наприклад, *альфа* — різних розмірів із високою або зовсім низькою поперечкою; *епсилон* — з вузькими чи подовженими нерівними горизонталями; *мю* — з широко розтягненими боковими гастами; великий *омікрон* — різної округлості, у

1. На початку 2015 р. під час ревізії ольвійських матеріалів з розкопок Н.О. Лейпунської на цей черепок з графіто звернула увагу завідувачка Археологічним музеєм ІА НАНУ Л.В. Кулаковська і через А.В. Буйських передала його на зберігання до Наукових фондів ІА НАНУ. Користуючись нагодою, автор висловлює щиру подяку за надану можливість публікації цього графіто.

© А.С. РУСЯЄВА, 2016

другому рядку він тісно прилягає, на відміну від усіх інших, до попередньої *тау*; *пі* — у першому рядку з подовженою правою гастою, а в інших — з коротшою; *ро* — то з ледь помітною внизу ніжкою, то у вигляді неправильного трикутника; *сигма* — не лише чотири- і тричленна, але й досить сильно витягнена по вертикалі, у першому і четвертому рядках навіть стикається з нижніми літерами; *ипсилон* має форму латинської літери V. Складається враження, що автор зробив свій напис поспіхом, не дотримуючись традиційних правил і внаслідок незручності його нанесення. Маленький розмір черепка і відсутність слідів від можливих ручок посудини не дозволяє більш-менш вірогідно встановити не тільки його розміри, але й, що особливо важливо, яка частина графіто не збереглася.

Загалом за характером шрифту та палеографічними аналогіями його напис можна датувати приблизно у межах останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е. Однак пізньоархаїчні ознаки має більшість літер, що зафіксовані у написах на черепках цього часу у Борисфені та в різних районах Ольвії (пор., напр: [Толстой, 1953, № 10, 15, 76; Яйленко, 1983, № 111, 166, 167; Dubois, 1996, N 28, 57, 86, 90, 92; Русяєва, 2010, табл. 2—6, 18] тощо). В графіті з Афінської агори середини VI — початку і другої чверті V ст. до н. е. також простежується недбале написання багатьох аналогічних літер [Lang, 1976, pl. 7—9]. Судячи з якості лаку, не суперечить датуванню графіто і відносна хронологія аттичної чорнолакової кераміки.

Попередньо все ж таки слід зауважити, що залишки окремих імен чи слів, як і зміст всього графіто потребують відповідної реконструкції, яка, як відомо, може бути суто гіпотетичною, а то й помилковою. В такому сенсі краще дотримуватись правил для першовидавців, що були сформульовані видатним французьким епіграфістом Луї Робером. Він, зокрема, пропонував не розгортати частину напису, що зберігся, в реконструкцію, а, насамперед, зайнятися аналізом слів і заборонити повне відновлення, яке exempli gratia підказане цілком гіпотетичними доповненнями і не виключає зовсім протилежних доповнень. «Замість того, щоб заповнювати лакуни невідомо якими доповненнями, слід взагалі не відновлювати; пусте місце, не поновлене видавцем, для інших вчених служить стимулом для дослідження; неправдоподібне доповнення маскує труднощі» [Robert, 1970, S. 48]. Такі рекомендації вченого обумовлені величезною кількістю публікацій одних і тих же, здебільшого фрагментованих античних написів із різними їх реконструкціями і тлумаченнями, внаслідок чого так і не з'явилося однозначного рішення щодо достовірного змісту багатьох з них. З огляду на сказане, набуває важливого значення виокремлення тих слів чи імен, які повністю збереглися, і здогадно не відновлювати їх незначні залишки у поєднанні з усім змістом і в нашому графіто, що, своєю чергою,

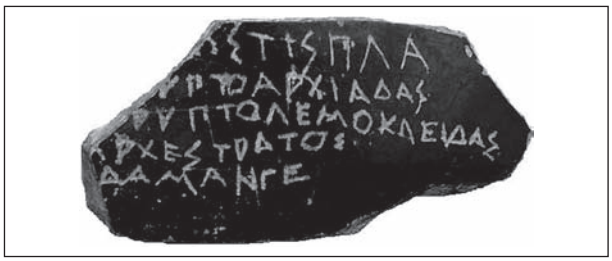

Фрагментоване графіто на уламку аттичної чорнолакової чаші

в майбутньому зацікавить епіграфістів з метою його фахової реконструкції.

Розгляд напису почнемо з першого рядка з найменшою кількістю літер і особливо помітною різницею в їх написанні, зокрема, між початковими Ω(?)ΣΤΙΣ і кінцевими ΠΛΑ. Останні значно чіткіші і більші за розміром, розміщені не так щільно одна до одної, як майже у всіх рядках, що в цілому вирізняє їх навіть дещо іншим стилем письма з-поміж усіх інших літер. Можливо, що саме у цьому рядку знаходилось пояснення подальшого напису. Так, біля зламу зліва залишилось здогадно Ω(?)Σ, в якому частково збита *омега* архаїчної форми, і яке може бути як закінченням попереднього слова, так і коротким самостійним словом в одному зі своїх численних значень («як», «подібно», «нібито», «щоб», «коли», «можливо» тощо). Далі окреме слово ΤΙΣ у номінативі: питальний («хто», «що», «котрий» тощо) або неозначений займенник — енклітика («дехто», «хтось», «такий-то» тощо). Маючи різні значення і відтінки, вони перекладаються залежно від попереднього або наступного слова чи словосполучення (детальніше див.: [Liddel, Scott, Jouns, 1973]), які тут відсутні.

У другому рядку, поза сумнівом, читається особисте чоловіче ім'я Ἀρχίαδας — «Архіад». Точнісінько такий антропонім не зафіксовано не тільки в написах Ольвії, але й в інших понтійських давньогрецьких містах (пор.: [LGPN IV]). Однак, хоч і в незначній кількості, він добре відомий в Мегарах і Фокіді [LGPN IIIB]. Утім подібні до нього Ἀρχίας та Ἀρχιάδης, були широко розповсюджені в античному світі, у тому числі й в найближчих до Ольвії Херсонесі, Пантікапеї, Каллатісі [LGPN I—IIIA, IV, VA]. Також відомо чимало різних композитних імен, які мають таку ж саме першу або другу складову. Проте і вони не характерні для ольвійської ономастики. У цьому ж рядку перед іменем Архіад збереглося чотири літери ΥΠΤΟ, про які мовитиметься далі у зіставленні з подібним закінченням.

З-поміж усіх інших найбільше вирізняється третій рядок не лише своєю довжиною, але й значним порушенням традиційних правил щодо дотримання чіткої однолінійності в написах. В ньому можна прочитати одне або два чоловічих імені. Загалом їх інтерпретація складніша у порівнянні з попереднім антропонімом, внаслідок чого дається альтернативне тлумачення.

Насамперед звертає увагу, що на початку цього рядка, за винятком першої літери зі слідами сколювання, яка нагадує архаїчної форми *ро* без ніжки, знаходяться ті ж самі, що й вище прямо над ними, але чіткіше видряпані літери ΥΠΤΟ. На підставі подальших літер ΛΕΜΟ вони можуть вказувати, але тільки у цьому рядку, на частково відновлене двоскладове чоловіче ім'я у значенні патроніміка 'Ευ]ρυπτόλεμο(ς) — «Євриптолем(а)». Воно не користувалося особливою популярністю в Елладі [пор. LGPN I, II, IIA] і вперше засвідчено в цьому графіто як для ольвійського регіону, так і для всього Причорномор'я[1] [див. LGPN IV].

Разом з тим не все повністю ясно і стосовно іншого імені у кінці цього рядка. На перший погляд чітко читається не пошкоджене рідкісне односкладове чоловіче ім'я Κλείδας — «Клід (Клайд)». Так, в лексиконах давньогрецьких імен аналогічний антропонім, за винятком хіба-що близького до нього Κλείνδας в Еоліді [LGPN VA] та більш поширеного Κλείδης [LGPN I, II, IIA, IIIA], наскільки нам відомо, відсутній, хоча є чимало різноманітних композитних імен з другим компонентом — κλείδας та κλείδης, наприклад, 'Αρχικλείδας, Τιμοκλείδας, Θεοκλείδας, Διοκλείδας тощо [LGPN IIIB, VA], в Ольвії — Ἡρακλείδης [IOSPE II, 76; LGPN IV; Тохтасьев, 2000, с. 308, прим. 49]. Це, звичайно, вказує і на існування менш популярного простого імені Κλείδας.

Однак, якщо враховувати той факт, що компонент κλείδας широко застосовувався у великій кількості імен у різних регіонах античної ойкумени, то принагідно припускати, що і в даному графіто фіксується рідкісне двоскладове особисте ім'я Λεμοκλείδας — «Лемоклід». Така дещо інша його фіксація в Ольвії цілком можлива, оскільки в багатьох написах, здебільшого в приватних, зустрічається неоднакове написання одного й того ж імені чи слова, що зумовлювалося різними діалектальними ознаками, місцевою вимовою, наявністю прізвиськ та й недостатнім знанням усіх граматичних правил у віддалених від метрополій і головних культурних центрів периферійних містах, до яких, передовсім, належала й Ольвія [детальніше див.: Dubois, 1996, p. 181—191]. У такому разі однакові літери ΥΠΤΟ у другому і третьому рядках можуть відноситись до одного й того ж простого чоловічого імені, наприклад, теж частково відновленого 'Ευ]ρύπτο(ς) — у значенні патроніміка. Подібного типу прості імена на ΕΥ (до прикладу, Євритт, Євклід, Євдор, Євмен, Євпол, Євфрон тощо) зафіксовані в численних епіграфічних пам'ятках не лише різних античних держав, а й Ольвійського поліса в різні часи їх існування [LGPN I—V]. Варто також зазначити, що за аналогічною формою в генетиві, тобто з закінченням на *омікрон*, подані імена з патронімікам на ольвійських надгробках початку V ст. [IOSPE II, 212, 213, 215; Русяева, 1987, с. 137], в окремих графіті на посудинах [Толстой, 1953, № 14, 44, 46, 57], в патронімікам у списках імен на свинцевих пластинах V — першої половини IV ст. до н. е. (з літературою див. [Dubois, 1996, N 101, 104, 106]) і навіть в деяких патронімікам у каталозі імен ольвіополітів II ст. до н. е. [IOSPE II, 201]. У всякому разі, як бачимо, тут наведені різні гіпотетичні версії щодо прочитання окремих імен у третьому рядку, проте однозначне та достовірне їх трактування навряд чи можливе при відсутності початкових літер та надійних аналогій.

Четвертий рядок — так само не однолінійний з досить неохайно видряпаними літерами — містить лише одне двоскладове чоловіче ім'я 'Αρχέστρατος — «Архестрат», в якому перша літера частково відбита. Аналогічне ім'я теж не зафіксовано в ольвійських написах, але добре відоме в інших давньогрецьких містах [LGPN I—IV, VA]. Незважаючи на те, що після цього імені у рядку залишалося ще чимало місця для написання патроніміка Архестрата або ж наступного за ним імені, автор графіто цього не зробив. Цікаво, що тільки в імені Архестрат кінцева *сигма* має найменші розміри з-поміж усіх інших літер.

Нарешті, в останньому рядку читається спочатку нібито ΔΑΜΑΝ. Але, судячи з того, що напис загалом дуже недбалий і літера *ню* не типова (скісна поперечка наведена незвично нижче від верхнього кінця лівої високої гасти і нагадує дві поєднані літери ΙΥ з аналогічним *ипсилоном*), не виключена можливість, що тут написано ΔΑΜΑΙΥ. Оскільки в графіто значною мірою йде мова про окремі імена, то гіпотетично, в першому й другому випадках його можна вважати похідним від односкладового більш-менш популярного в різних давньогрецьких містах чоловічого імені Δάμας — «Дамас» чи менш відомого Δαμαίος — «Дамай» [наприклад, див.: LGPN I—VA]. У каталозі імен громадян або епонімів Ольвійського поліса II ст. до н. е. також значиться Дамас, син Аристокріта [IOSPE II, 201; Книпович, 1956, № 84]. Ближче за часом фрагментоване графіто з розкопок Ольвії Б.В. Фармаковського на уламку чорнолакового кіліка другої половини VI ст. до н. е., на якому зберігся початок імені, яке І.І. Толстой відновив як Δάμ [ασος] чи Δαμ [ών], не виключаючи й інші імена подібного типу [Толстой, 1953, с. 31, № 39; пор. Книпович, 1956, № 196]. Дійсно, в античній ойкумені також зафіксовані Δαμάνθης і безліч імен з початковим компонентом ΔΑΜΑ та кінцевим ΔΑΜΑΣ [LGPN I—VA]. В Ольвії були відомі Λεωδάμας, Θρασυδάμας, Θρασυδάμαντος [IOSPE II, 24, 201, 211; HO 72; LGPN IV; Тохтасьев, 2000, с. 308, прим. 49]. Тому припустимо, що в цьому рядку стояло двоскладове ім'я, початок якого не зберігся, або ж скорочене від Δάμαντος — Δάμαν.

1. Можна також відзначити, що в цьому рядку, якщо не враховувати дві перші літери зліва, спочатку ясно читається Πτολέμο — «Птолема», як патронімік, можливо, від Πτολέμας. Аналогічні імена були відомі в Македонії, Одессосі, на Боспорі [LGPN IV], більш поширені їх різновиди елліністичного часу, наприклад, в малоазійських містах [LGPN VA]. Жодне з них в уцілілих написах Ольвії та її округи не засвідчено.

Одразу за ним чітко написано коротке слово ΓΕ — «саме так», «все ж таки», «принаймні» тощо, мабуть, як енклітична частка, яка надає особливого значення тому слову, біля якого стоїть. Можливо, за думкою автора графіто, таким чином акцентувалась увага на останньому імені або ж на відповідному слові у зіставленні з неозначеним займенником ΤΙΣ з першого рядка та усім текстом, що в цілому, звичайно, потребує його достовірної реконструкції.

Для більш-менш вірного з'ясування значення всього графіто не вистачає, звісно, конкретних даних про його місцезнаходження. Але схожу ситуацію можна простежити при порівнянні з іншими дещо подібними епіграфічними пам'ятками. У цьому контексті найперше треба відзначити, що вже опубліковано чимало ольвійських написів зі списками імен, головним чином чоловічих, на свинцевих пластинах, а також на чашках і черепках, які були знайдені в різний час археологічних розкопок на некрополі і меншою мірою в місті (детальніше з літературою див.: [Dubois, 1996, p. 167—180; Bravo, 1987, p. 185—218; Тохтасьев, 2000, с. 296—316; Русяєва, Івченко, 2014, с. 65—74]). У багатьох з них також зафіксовані окремі імена, які раніше не зустрічалися в Ольвійському полісі. Наприкінці більшості рядків в розглянутому графіто імена написані повністю без переносів, що відмічається і в списках імен на свинцевих пластинах V—IV ст. до н. е. [Dubois, 1996, N 101—107; Тохтасьев, 2000, рис. 2, *1*; 2, *2*]. В такому ж стилі зафіксовано список імен на черепку з Афінської агори другої чверті V ст. до н. е. [Lang, 1976, p. 21, pl. 9, *39D*].

Здебільшого дослідники відносять їх до заклять (defixiones) судового або побутового характеру. Завдяки їх значній кількості (найбільше у IV ст. до н. е.), тип defixiones у вигляді простого переліку імен в номінативі (окремі з патроніміками) вже впевнено вважається звичним для Ольвії [Тохтасьев, 2000, с. 308]. Приблизно в цей час різко зростає число заклять судового характеру в Афінах. Широке розповсюдження подібних до них в Ольвії пояснюється її найтіснішими політичними, економічними та культурними відносинами з цим славетним демократичним полісом з V ст. до н. е. і запозиченням деяких елементів афінської судової системи (з літературою див.: [Тохтасьев, 2000, с. 314, 315; Русяєва, Івченко, 2014, с. 71, 72]). Але в графіто, яке тут вперше розглядається, імена не мають повних аналогій в ольвійських епіграфічних джерелах. Опосередковано це наштовхує на думку, чи не були чоловіки з такими не характерними для ольвіополітів іменами мігрантами і чужинцями, від яких хтось з ольвіополітів намагався позбутися шляхом магічного закляття [1].

Разом з тим не слід забувати, що в античних містах Північного Причорномор'я, у тому числі в Ольвії та в Борисфені, знайдено вже чимало приватних листів різного змісту на свинцевих пластинах і черепках, які достовірно відображали торговельну, господарську, судово-правову і культурно-релігійну діяльність населення та його соціальний склад (напр., з літературою та різними тлумаченнями детальніше див.: [Виноградов, 1971, с. 74—100; Русяєва, 1987, с. 146—148, 152, 153; Dubois, 1996, p. 49—67; Яйленко, 1998, с. 90—129; Сапрыкин, 1999, с. 201—206] та ін.). В деяких з них також зустрічаються як давно відомі, так і вперше відмічені чоловічі імена. Тому не виключено, що й ольвійське графіто являло собою коротенький лист або записку, припустимо, від мешканця Борисфена або іншого міста до ольвіополіта з попередженням про якихось осіб, які мали з тією або іншою метою прибути до Ольвії.

Побічним доказом того, що описане графіто походить з житлових кварталів південно-західної частини агори міста, може бути знайдений тут під час розкопок Н.О. Лейпунської у 1974 р. мініатюрний фрагмент вінець чорнолакової чаші першої половини IV ст. до н. е. з залишками трьох рядків напису, в якому гіпотетично теж були зафіксовані окремі чоловічі імена [Русяєва, 2010, с. 115, 116, табл. 42, *19*]. Внаслідок досить значного пошкодження його так само можна тлумачити з різних точок зору: закляття, приватний лист чи напис іншого призначення, кількість яких в Ольвійському полісі зростає.

Загалом потрібно ще раз зазначити, що у розглянутому тут фрагменті графіто засвідчені не характерні для ольвійської антропонімії чоловічі особові імена, які повністю збереглися: Архіад, частково відновлене здогадно — Євриптолем як патронімік, і просте — Клід (за іншою інтерпретацією — Єврипт, як патронімік, і двоскладове — Лемоклід), Архестрат і Дамас. Всі імена — еллінські, але з певністю встановити демотікон і соціальний статус кожного з них складно. За однією з гіпотетичних версій, у написі з певною метою було подано невеликий список імен, у тому числі й з патроніміками. Оскільки більшість написів зі списками імен

1. У такому разі слід ще раз повернутися до першого рядка графіто, стосовно якого можливі два гіпотетичних пояснення. З одного боку, тільки на підставі того, що в ньому теж міститься хоча й не повний список імен, можна здогадно вважати, що вже з цього рядка починався їх перелік, як і в написах подібного типу. Однак, з іншого боку, з урахуванням того, що на тлі всього тексту особливо вирізняються три останні літери ΠΛΑ, та написання всіх подальших імен без переносів, можна припускати, що вони відносились не до якогось особистого імені на ΠΛΑ. Серед безлічі різних слів, які починаються на такі літери, у відповідності до попередньо сказаного щодо мігрантів, наприклад, відмітимо πλά[νιος] — «мандрівник», πλά[στης] — «гончар, скульптор, різьбяр», які теж мандрували з міста до міста за запрошенням чи в пошуках роботи, або ж і πλά[νος] — «обманщик», «той, що вводить в оману». Звісно, що від чоловіків останнього типу намагалися позбутися шляхом магічного закляття чи вигнання за межі поліса, про них могли повідомляти і в листах. Однак, таке припущення — одне з багатьох можливих і, як зазначено з самого початку, реконструкція як слів, так і загалом всього тексту графіто, виходить за межі його розгляду в поданій публікації.

однозначно інтерпретується в значенні заклять, переважно судового характеру, то й цей черепок, мабуть, не є винятком. Якщо це так, то у порівнянні з великою кількістю різноманітних заклять IV ст. до н. е., — як на свинцевих пластинах, так і на кераміці, — розглянутий фрагмент графіто відноситься, за палеографією, до найраніших ольвійських епіграфічних пам'яток такого типу [1]. Водночас у контексті вищесказаного не можна виключати й того, що на черепку був поспіхом видряпаний приватний лист, в якому теж були відмічені окремі імена чоловіків. Як видно, авторські припущення стосовно призначення і характеру змісту графіто та зафіксованих в ньому антропонімів ще потребують дослідження тих фахівців, які спеціально займаються реконструкцією фрагментованих написів, їх магічним визначенням, а також ономастикою та просопографією.

1. Так, до знахідки цього фрагменту графіто найраніщим закляттям вважався список імен із патронімі-ками на свинцевій пластині V ст. до н. е., знайдений біля так званого Зевсового кургану на території Ольвії [з літературою див. Dubois, 1996, p. 167, 168]. Однак, за характером шрифту цей напис дещо пізніший новознайденого і може відноситись до другої половини цього століття.

Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. — 1971. — № 4. — С. 74—100.
Книпович Т.Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА. — 1956. — № 50. — С. 118—153.
Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 134—154.
Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2010. — 288 с.
Русяєва А.С., Івченко А.В. Список імен на чорнолаковій чашці з некрополя Ольвії // Археологія. — 2014. — № 2. — С. 65—74.
Сапрыкин С.Ю. Новые эпиграфические находки в Пантикапее // Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 1999. — С. 201—208.
Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953. — 155 с.
Тохтасьев С.Р. Новые tabellae defixionum из Ольвии // Hyperboreus: Studia classica. — Petropoli, 2000. — Vol. 6, fasc. 2. — С. 296—316.
Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — 312 с.
Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии (очерки социальной истории Ольвии) // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 90—129.
Bravo B. Une tablette magique d'Olbia Pontique, les morts, les héros et les démons // Poikilia: Etudes offertes à Jean-Pierre Vernant. — Paris, 1987. — P. 185—218.
Dubois L. Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Genève, 1996. — 208 p.
Lang M. The Athenian Agora. — Princeton, New Jersey, 1976. — Vol. XXI: Graffiti and Dipinti. — 116 p.
Liddell H.G., Scott R., Jouns S. A Greek English Lexicon. — Oxford, 1973.
Robert L. Die Epigraphik der klassischen Welt. — Bonn, 1970.

А. С. Русяева

ФРАГМЕНТ ГРАФФИТО С НОВЫМИ ИМЕНАМИ В ОЛЬВИИ

В начале 2015 г. в Археологическом музее ИА НАНУ обнаружено граффито на очень маленьком обломке стенки аттической чернолаковой чаши без инвентарного номера. По-видимому, оно случайно найдено в Ольвии в районе юго-западной части агоры и было передано Н.А. Лейпунской после окончания раскопок. Отбитая с левой стороны пятистрочная надпись была прочерчена миниатюрными буквами крайне небрежно без предварительной разметки. По характеру шрифта в сочетании с палеографическими аналогиями и качеством лака аттической чернолаковой керамики ее можно датировать в пределах последней четверти VI — первой половины V в. до н. э.

В граффито сохранились мужские личные имена: Архиад, частично восстановленное, возможно, Евриптолем (патронимик) и простое — Клид; в иной интерпретации одинаковое в двух строчках также частично восстановленное простое имя Еврипт (патронимики) и композитное редкое Лемоклид, Архестрат и Дамас или Даман. Предположительно, согласно многим аналогиям из Ольвии, они относятся к определенному списку имен. Такого типа надписи обычно интерпретируются как заклятия (defixiones) судебного, в меньшей степени, бытового характера. Однако не исключено, что это часть письма, в котором шла речь о людях с вышеупомянутыми именами. В общем, рассмотренный фрагмент граффито, которое здесь впервые вводится в научный оборот, относится к одному из наиболее ранних с новыми мужскими именами в Ольвии и, разумеется, требует еще дальнейшего специального эпиграфического и просопографического исследования с возможной реконструкцией.

Ключевые слова: Ольвия, граффито, характер шрифта, личные мужские имена, магические заклятия, частные письма.

A. S. Rusiayeva

FRAGMENT OF GRAFFITO WITH NEW NAMES IN OLBIA

At the beginning of 2015, in the Archaeological Museum of the IA NASU, a graffito on a very small body fragment of Attic black-glazed cup without the inventory number was found. Apparently, it was accidentally found in Olbia in the area of south-western part of Agora and was passed to N.O. Leipunska after the excavations were finished. An inscription broken on the left side consisted of five lines and was made extremely carelessly without a preliminary lay-out. Judging from the script nature, together with paleographic analogies and the glaze quality of Attic black-glazed ceramics, the inscription can be dated within the period from the last quarter of the 6th to the first half of the 5th centuries BC.

Preserved in the graffito are male personal names: Archiadas, partly reconstructed, perhaps, Evriptolemos (patronymics) and a simple Kleidas; in other interpretation the same in two lines and also partly reconstructed: a simple name Euriptos (patronymics) and composite rare names Lemokleidas, Archestratos, and Damas or Damaios. The inscriptions of this type are usually interpreted as incantations (defixiones) of judicial nature, or to the less extent of everyday life nature. However, it is not excluded that it is a part of e letter in which the people with mentioned names are discussed. As a whole, the graffito fragment discussed, which is presented to the scientific circles for the first time here, belongs to one of the earliest graffiti with new male names in Olbia and of course needs the further special epigraphic and prosopographical research with a possible reconstruction.

Keywords: Olbia, graffito, script nature, personal male names, magic incantations, personal letters.

Одержано 26.10.2015

УДК: 904.25(477.73)“652”

А. В. Буйских, А. А. Денисова, А. В. Ивченко

ЗОЛОТЫЕ ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ОЛЬВИИ

Рассмотрены изделия из золота, найденные в Ольвии. Определены основные типы изделий — детали венков, украшения, декор костюма; время их изготовления; поставлен вопрос о сходстве и отличии набора украшений в античном городе и варварской среде.

Ключевые слова: Ольвия, некрополь, золотые ювелирные изделия, венки, серьги, кольца, бляшки.

Пристальный интерес к изделиям из драгоценных металлов из Ольвии появился еще до начала стационарных раскопок и был связан с грабительскими поисками сокровищ по всей территории ольвийского некрополя. Золотые изделия входят в постоянный перечень находок при первых стационарных исследованиях некрополя. Из раскопок некрополя И.К. Суручаном происходит «простой золотой перстень» [ОАК за 1882—1888 гг., с. CX], В.Н. Ястребовым найдены «золотая пластинка в виде листика», «маленький смятый золотой листик», «золотой листик от погребального венка» [ОАК 1894 г., с. 99, 101]. И только с именем Б.В. Фармаковского связан регулярный учет таких находок, а позднее — их первая научная обработка. В отчетах он постоянно давал перечень найденных вещей, однако, с редкими фото. Это — серьги [ОАК 1896 г., с. 204, рис. 585; с. 210, рис. 601]; пуговки, бляшки, бусы, колечко, пряжечка, «серьги с рогатыми львиными головками», «лепестки из венцов», «обрывки золотых нитей», найденные в 1901 г. [Фармаковский, 1903, с. 60, 61; 1903а, с. 18,19, рис. 39]; «две маленьких золотых пуговки» и «двадцать восемь тоненьких золотых лепестков от венков» из склепа Еврисивия и Ареты [Фармаковский, 1902, с. 15]; «мелкие золотые украшения» из склепа Зевсова кургана [Фармаковский, 1906, с. 30], «три золотых бляшки в форме звездочек, золотая буса», «золотая пуговка», «золотой резной перстень», «золотой перстень с резным изображением льва», «золотая серьга с альмандином и привеской в виде палицы Геракла и со стеклышком внизу», лепестки золотых венков, «золотые бусы в форме трубочек», «золотые блестки», найденные в 1902 и 1903 гг. [Фармаковский, 1906, с. 125, 126, 128, 129, 131, 139, 142, 143, 154, 160, 164, 165; 1904, с. 12; 1906а, с. 20]; «золотая нитка» из раскопок 1907 г. [Фармаковский, 1910, с. 65]. Были также найдены «архаические серьги из электра, золотое архаическое ушное украшение, золотые бусы, золотые мелкие пуговки в форме полушариков, архаическое ожерелье, составлявшееся из ромбиков, украшенных филигранью и зернью» [Фармаковский, 1909, с. 94, 95, рис. 116—119].

Приобретались и вещи из хищнических раскопок некрополя, среди них — «золотой перстень с изображением головы Афины, золотая круглая брошка, украшенная сирийским гранатом и эмалью, пара золотых витых серег с львиными головками на концах» [Фармаковский, 1909, с. 100]. Золотые предметы, включающие «десять золотых тонких штампованных круглых бляшек с изображением женской головы с накинутым покрывалом, обращенной вправо, восемь таких же бляшек с изображением головы Медузы, семь таких же бляшек полуэллиптической формы с изображением пальметок», «золотая подвеска в виде женской головки с большой стефаной, украшенной филигранным узором с синей эмалью», «золотой проволочный перстенек, три золотые шарообразные пронизи» происходят из кургана, раскопанного в 1912 г. Кроме того, были найдены

© А.В. БУЙСКИХ, А.А. ДЕНИСОВА, А.В. ИВЧЕНКО, 2016

«две пары золотых ушных украшений своеобразного типа», «пара золотых проволочных серег в виде колечек, каждая с тремя подвесками в виде птичек». Из покупок упомянуты «пара серебряных проволочных серег в виде колец с золотыми подвесками, представляющими лежащих на прямоугольных основаниях львов, золотой многогранник, украшенный инкрустацией из красного стекла» [Фармаковский, 1916, с. 33—35, рис. 53]. Раскопки 1913—1915 гг. дали две пары серег, четыре серьги в виде замочков, два ушных украшения, подвеску в виде львиной головы, подвеску в виде лунницы, различной формы бусины, перстенек, три сердцевидные нашивки, миниатюрный флакончик с крышечкой [Фармаковский, 1918, с. 40]. Золотые вещи происходили и из раскопок в городе [Фармаковский, 1906, с. 171, 174]. Все эти находки, как правило, поступали на хранение в Эрмитаж, создавая, таким образом, базу для дальнейшего их изучения. Одной из последних покупок Б.В. Фармаковского была золотая подвеска в виде львиной головы [Фармаковский, 1924—1925, с. 163, рис. 21]. Неотъемлемой частью ольвийской коллекции является также собрание А. Фогеля, поскольку его основу составили вещи, происходящие из грабительских покопов некрополя. Это 66 предметов из золота, включая парные витые серьги, в т. ч. с львиными головами, браслеты, подвески, кольца, перстни, антропо- и зооморфные подвески, розетки [Boehlau, 1908, Kat. N 1207—1263, Abb. 59—62], впоследствии разошедшиеся по разным музейным собраниям Европы.

Пять пар золотых «ушных украшений своеобразного типа» с круглыми дисками, украшенных львиными головками, а на концах дужек — бараньими головками, опубликованы отдельно, отнесены к ионийскому производству середины VI в. до н. э. [Фармаковский, 1913, с. 24—26, табл. IX, *1—7*]. В дальнейшем информация о находках золотых вещей в погребениях некрополя стала редкостью, как, например, упоминание о перстне с резным камнем из раскопок 1930 г. [Каряка, 2015, с. 196]. Ранние же находки лишь переопубликовывались в контексте изучения архаического некрополя [Капошина, 1956, с. 180, 181, рис. 21, *2*; затем с лучшим для своего времени анализом: Скуднова, 1988, с. 21—23; см. также краткую информацию о золотых масках и лицевых пластинах: Папанова, 2006, с. 207—209, рис. 94]. К сожалению, даже этого нельзя сказать о публикации материалов некрополя классического [Козуб, 1974, с. 87—90] и эллинистического [Парович-Пешикан, 1974, с. 101] времени. М.В. Скржинской принадлежит еще один краткий обзор украшений из позднеархаического некрополя, предпринятый на основании тех же источников [Скржинская, 1987, с. 175 сл.].

Работ с современной интерпретацией ольвийских находок из золота, весьма немного. Следует упомянуть их публикацию в контексте изучения золотых украшений эллинистического времени из Средиземноморья и Причерноморья [Pfrommer, 1990, S. 372 f., Kat. N OR 243 ff.], однако, авторские датировки вызывают в целом ряде случаев обоснованные сомнения. На этом фоне необходимо выделить работы М.Ю. Трейстера, посвященные детальному изучению отдельных категорий ольвийских украшений из дореволюционных раскопок и музейных приобретений [см. напр.: Трейстер, 1993, с. 87 сл.; Treister, 2004, p. 199 ff.], а также монографическое исследование, посвященное произведениям ювелирного искусства из Северного Причерноморья II в. до н. э. — II в. н. э. В нем собраны, определены и продатированы вещи, найденные во второй половине XIX — начале XX в. при грабительских покопах некрополя Ольвии, в настоящее время хранящиеся в разных музеях мира [Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № C/1.5.4 и сл.]. Материалы из дореволюционных раскопок Ольвии вошли в появившийся недавно сводный каталог греческого золота из собрания Эрмитажа [Калашник, 2014].

На этом фоне очевидно, что материалы Ольвийской экспедиции последних десятилетий весьма запаздывают с научной обработкой и публикацией. Исключением можно считать лишь украшения из ближайшего к Ольвии некрополя у Широкой балки [Папанова, 1993, рис. 32], но опубликованные без соответствующей интерпретации. Это означает, что массовая ольвийская коллекция ювелирных изделий до сих пор неизвестна. Недостаток информации особенно ощутим при сравнении с аналогичными публикациями материалов из других северопричерноморских центров и некрополей (см. напр.: [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010; Журавлев, Новикова, Шемаханская, 2014; Трейстер (ред.), 2015; Новичихин, Галут, 2013]).

Несмотря на то, что фонд ольвийских ювелирных изделий из золота пополняется медленно, они заслуживают публикации [1]. При разработке их типологии нами использована схема, разработанная М.Ю. Трейстером [2] по материалам Фанагории [Трейстер, 2015], внутри каждой из групп вещи рассмотрены в хронологическом порядке. При описании конструкции украшений и их отдельных элементов использованы соответствующие специальные работы (см. подр.: [Щапова, Лихтер, Сарачева, Столярова, 2007, с. 15 сл.; Сапрыкина, 2015, с. 208 сл.]).

1. Коллекции хранятся в разделе I Научных фондов ИА НАН Украины, включают материалы из раскопок некрополя и городища Ольвии с 1970 по 2015 гг. В публикацию не вошли изделия из серебра и монеты из драгоценных металлов, поскольку являются темой отдельных исследований. Подробную информацию о находках см. в приложении.

2. Авторы выражают глубокую признательность М.Ю. Трейстеру за дружеские советы, высказанные им при знакомстве с рукописью этой работы.

К статье
А. В. Буйских, А. А. Денисова, А. В. Ивченко
ЗОЛОТЫЕ ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ОЛЬВИИ

Рис. 1. Золотые ювелирные изделия из Ольвии: *1—4* — листки и пластина от венка македонского типа; *5—32* — трилистники и пластины от погребальных венков; *33—37* — серьги

К статье
А. В. Буйских, А. А. Денисова, А. В. Ивченко
ЗОЛОТЫЕ ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ОЛЬВИИ

Рис. 2. Золотые ювелирные изделия из Ольвии: *38—45* — подвески; *46—58* — пронизи и бусины; *59—62* — кольца; 63—71 — нашивные бляшки; *72—74* — фрагменты изделий; 75—76 — заготовки изделий

Венки. С городища происходят три резных листка из фольги, два из которых сохранились почти целыми, от третьего — верхняя часть (здесь и далее см. вклейку: рис. 1, *1—3*). Вместе с венками найдена пластина с резным зубчатым краем из более плотной фольги (рис. 1, *4*). Вытянутая треугольная форма листков с острыми долями позволяет видеть в них дубовые листья. Венки из дубовых листьев широко известны в македонских некрополях — в Синде, Вергине, Амфиполе, Дервени и др., а также святилище Эвклеи в Эге ([Andronicos, 1994, fig. 137; 184; Musti et al., 1992, cat. 146—148; Kyriakou, 2014, p. 258 ff., fig. 8, 12, 13 ff.]; о македонских венках см. подр.: [Tsigarida, 2006, p. 139 ff.]), где они датируются второй половиной IV в. до н. э.; см. также дубовые венки из некрополя Таранто первой половины II в. н. э. [Juliis (et.), 1984, cat. 33—42]. Следует, однако, отметить, что ольвийские листки по форме несколько отличаются от листьев на македонских дубовых венках, поэтому они не являются их полной копией. Наиболее близкой аналогией является венок из Пергама, отнесенный ко второй четверти III в. до н. э. — дубовый венок имеет листья аналогичной пирамидальной формы с заостренными долями и с тиснеными прожилками [Jacobsthal, 1908, Taf. XXV, *1*; Pfrommer, 1990, Kat. N HK 62]. Зубчатая пластина, возможно, служила одной из деталей при креплении листьев на тканевую или кожаную основу, однако утверждать это наверняка не представляется возможным — венки македонского типа имели иное крепление на жесткой основе. В Северном Причерноморье подобные венки нам практически неизвестны [1]. Только из тризны у кургана Зеленская Гора происходит дубовая ветвь с желудями, возможно, составлявшая часть венка [Калашник, 2014, с. 202, 203]. Датировка ольвийских листков раннеэллинистическим временем кажется наиболее предпочтительной. Определенные сложности представляет их интерпретация — вряд ли их следует трактовать только как составную часть погребального венка. В Ольвии, как известно, в эллинистическое время существовала практика награждения отличившихся граждан золотыми венками [см. подр.: Русяєва, 1989, с. 27], поэтому находка золотых листков на городище, не исключено, подтверждает этот факт.

Остальные листки от венков, найденных в погребениях, представлены двумя типами. Листки *первого типа* имеют форму удлиненных трилистников с заостренными концами, без черешков, с тиснеными прожилками, дают три варианта размеров — средние, наиболее встречаемые (рис. 1, *5—12*), крупные (рис. 1, *13, 14*) и мелкие (рис. 1, *15—21*). Пара больших листков найдена в одном погребении с прямоугольной пластиной из фольги (рис. 1, *27*). Листок средних размеров найден с тремя пластинками (рис. 1, *12, 28—30*) и двойной пронизью в комплексе одного погребения. Шесть средних и шесть мелких однотипных листков, а также один мелкий ромбовидной формы (рис. 1, *5—10, 15—21*), обнаруженный в склепе II в. н. э., составляли один погребальный венок [Козуб, Папанова, 1983/31б, с. 14, 15, табл. 12]. Аналогичные по форме и размерам листки найдены на Боспоре, датируются I—II вв. н. э. [Трейстер, 2015, с. 93]. Известны они и в Средиземноморском регионе с аналогичной датировкой [Juliis (et.), 1984, p. 76, *5*, cat. 26a; Pologiorgi, 1998, MΩ 332]. Наборы из шести пар больших и мелких листков известны в погребениях некрополя Фанагории, в том числе вместе с прямоугольными пластинками [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 557, 568—570, 577, 579, 580; Трейстер, 2015, с. 89]. Аналогичные листки-трилистники и мелкие ромбовидные, также в сочетании с прямоугольными пластинами, найдены в Херсонесе [Пятышева, 1956, табл. VI, *6*] и в варварских могильниках Крыма [Пуздровский, 2007, рис. 122; вклейки 1, *2*; 11, *6*; Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № А282.1].

Листки *второго типа* крупные, ромбовидной формы, скорее всего, с удлиненным черешком и с гофрированными прожилками. Не менее шести листков от одного венка (всего 29 единиц с мелкими фрагментами) (рис. 1, *22—26*) найдены в составе инвентаря погребения 1 склепа I—II вв. н. э. [Крапивина, Ивченко, Диденко, Ланг, 2007/71, с. 8, 9, табл. 62]. Вместе с листками найдено две прямоугольные пластины (рис. 1, *31, 32*) и мелкие фрагменты. Аналогичные листки также характерны для первых веков н. э., они известны по материалам Средиземноморья [Juliis (et.), 1984, p. 76, *6*, cat. 26b]. Подобные пластины входили в состав погребальных диадем, хорошо известных в наборе аналогичных изделий на Боспоре (Трейстер, 2015, с. 98 сл., кат. № 49, 50, 52—55, 160, 186, 187, 189 и сл.), хотя в Ольвии неизвестны полосы фольги с крючками-застежками на концах.

Серьги. Наиболее ранней является серьга, состоящая из дужки, на которую надета подвеска в виде астрагала (рис. 1, *33*). Дужка свернута из полоски фольги так, что вытянутый заостренный конец входит в свернутый трубочкой противоположный. Подвеска соединена с дужкой при помощи припаянной с узкой боковой стороны проволочной петельки. Астрагал двусторонний, обе стороны оттиснуты в формах и спаяны по бокам, по центру одной из лицевых сторон имеется маленькое круглое отверстие. Качество высокое, изделие повторяет

1. В брошюре, посвященной раскопкам Пантикапея экспедицией ГМИИ им. Пушкина, приведено фото золотого венка македонского типа из Керчи, хранящегося в Государственном Античном собрании Мюнхена [Толстиков, 2015, с. 23, нижнее фото]. Однако на веб-странице этого музея упомянутый золотой венок значится как найденный в Арменто, провинция Базиликата, Южная Италия: https://en.wikipedia.org/wiki/Staatliche-Antiken Sammlungen.

малейшие анатомические детали прототипа. Сохранность хорошая, незначительные лакуны по боковым сторонам и напаянная сверху, в месте наибольшего повреждения, прямоугольная «латка». Исходя из контекста погребения с аттическим чернолаковым канфаром [Sparkes, Talcott, 1974, cat. N 701], датируется серединой — третьей четвертью IV в. до н. э. Аналогии подвеске нам неизвестны.

Пара серег с витыми дужками и окончаниями в виде львиных головок (рис. 1, *34, 35*) происходит из одного погребения. Несмотря на широкое распространение этого типа серег в Средиземноморье и в Причерноморье, количество которых постоянно увеличивается [Pfrommer, 1990, S. 146 ff.; с новыми находками: Трейстер, 2015, с. 108—111], в Ольвии они зафиксированы впервые за более чем сто лет после находок Б.В. Фармаковского и происходящих из собрания А. Фогеля. Морфология изделий позволяет отнести их к разным гарнитурам.

Первая серьга (рис. 1, *34*) состоит из витой и сужающейся на конце дужки. Другой ее конец продет в высокую манжету, к которой с противоположной стороны припаяна полая головка льва. Дужка свободно витая, образована четырьмя свернутыми круглыми проволочками, расклепанными по центру дужки. Манжета широкая, имеет на стороне, обращенной к дужке, филигранное обрамление, перекрывающее ствол дужки, в виде ионийского киматия (фестоны: [Уильямс, Огден, 1995, кат. № 132]; подробное описание: [Трейстер, Тугушева, 2014, с. 393; Трейстер, 2015, с. 108]). Манжета обрамлена с двух сторон напаянными витыми проволоками: крупной в месте крепления головы, а со стороны дужки — сдвоенной разных диаметров. По манжете с двух сторон филигранный декор из симметрично расположенных горизонтальных S-видных волют, завернутых в два с четвертью оборота из такой же витой проволоки. Головки в таких серьгах были изготовлены в специальных матрицах [Сапрыкина, 2015, с. 217—221]. Львиная головка имеет близкую трактовку паре серег из херсонесского подстенного склепа № 1012 [Гриневич, 1926, рис. 10; Manzewisch, 1932, Taf. I, *2*; Williams, Ogden, 1994, cat. N 132; Уильямс, Огден, 1995, кат. № 132: открытую пасть, в которую завернут конец дужки и сквозное отверстие в правой глазнице. Возможно, это подтверждает мысль о том, что глазницы изначально были инкрустированными [Трейстер, 2015, с. 108]. По крайней мере, пример инкрустации эмалями глазниц у таких серег и ожерелий с идентичными окончаниями известен [Williams, Ogden, 1994, cat. N 148, 149; Уильямс, Огден, 1995, кат. № 148, 149].

Вторая серьга (рис. 1, *35*) подобна первой. Небольшие отличия имеются в чуть более крупных размерах и проработке отдельных деталей. Серьга состоит из витой дужки, вытянутой в граненую проволоку по центру и примерно на треть всей длины к сужающемуся окончанию. Заостренный конец дужки продет в высокую манжету, к которой с противоположной стороны припаяна полая головка льва. Дужка свободно витая, образована четырьмя свернутыми круглыми проволочками так, что между ними на перегибе видны зазоры; не соприкасается с открытой пастью. Декоративное решение манжеты с напаянными филигранными S-видными волютами, завернутыми в два оборота и обрамлением из витых проволок, идентичны первой серьге. Глазницы проработаны в виде круглых углублений, что еще более наводит на мысль об утраченных инкрустациях.

Сохранность хорошая. У первой слегка отпаялась голова (виден зазор у манжеты), у второй — в нескольких местах имеются утраты металла по пластине манжеты и на голове льва. Для изделий характерно высокое качество проработки деталей, каждая из которых является хроноиндикатором. Ольвийские серьги содержат набор декоративных признаков и характеризуются технологическими приемами изготовления, характерными для раннего времени. Прежде всего, это технология изготовления — литье в формах [Сапрыкина, 2015, с. 217 сл.], вероятное наличие инкрустированных вставок в глаза, широкая манжета с декором из тонкой мелкоперевитой проволоки, фестонов, перекрывавших шов в месте стыка с дужкой, свободно перевитые круглые проволоки, образующие дужку.

В дискуссии о хронологии серег важным моментом является вопрос о времени их появления в Северном Причерноморье. Согласно М. Пфроммера, серьги с львиными головками из северопричерноморских памятников следует датировать «после-александровым» временем, точнее — после 300 г. до н. э. [Pfrommer, 1990, S. 144, 154]. Пара серег из херсонесского склепа № 1012, наиболее близких ольвийским, была отнесена к позднему типу с датой середина III в. до н. э. [Pfrommer, 1990, OR 239, S. 150; ср.: Williams, Ogden, 1994, cat. N 132; Уильямс, Огден, 1995, кат. № 132]. Между тем, анализ серег вместе с комплексом инвентаря из херсонесского склепа, позволил отнести его ко времени не позднее последней трети IV в. до н. э. [Рогов, 2002, с. 31, 32; Стоянов, 2004, с. 129]. Стилистический анализ серег указанного типа и их местных имитаций из Фанагории дал возможность выделить близкие изделия последней четверти IV в. до н. э. [Трейстер, 2015, с. 108—111]. Аналогичные серьги из Средиземноморья и ранее относили к IV в. до н. э., не позднее конца столетия [Greifenhagen, 1961, Kat. N 132, Abb. 72; Hoffmann, Davidson, 1966, cat. N 26]. Следует добавить, что к III в. до н. э. отнесена серьга с львиной головкой из некрополя Нимфея, не имевшая, в отличие от ольвийских и херсонесских, манжеты между головкой и дужкой [Силантьева 1959, с. 91, рис. 50, *2*]. Погребальный инвентарь, обнаруженный вмес-

те с серьгами в ольвийском склепе № 3/2010, дополняет информацию о хронологии серег [Ивченко, 2010/65, табл. 87]. Датировка серег с львиными головками из этого склепа находится в пределах последней четверти IV в. до н. э., что соответствует массовому распространению этих серег в Средиземноморье.

Серьга из жилого квартала Нижнего города (рис. 1, *36*) — витая, имеет округлую, слегка сплюснутую форму. Выполнена из трех рубчатых проволочек, концы которых соединены и вытянуты в тонкие округлые в сечении разомкнутые дужки, с мягко скругленными и не имеющими механических повреждений окончаниями. Одна дужка вдвое длиннее другой и слегка отогнута, за счет чего, вероятно, серьга и крепилась в ухе. В Ольвии известны две пары таких серег в собрании А. Фогеля [Boehlau, 1908, Kat. N 1212, 1213, Abb. 59, *i, k*]. Сохранность полная.

Отмечено, что разомкнутые серьги простых форм тяжело поддаются узкому датированию, поскольку характерны для широкого временного диапазона [Трейстер, 2015, с. 111]. В Средиземноморье известны подобные серьги из витых граненых проволочек с застежками, относимые к раннеимператорскому времени [Stefanelli, 1992, fig. 287]. Популярными были витые серьги с застежками (и с надетыми на дужки бусинами) в Северном Причерноморье, причем они известны в основном на Боспоре: в слое пожара в ранней цитадели на поселении Артезиан (Крымское Приазовье) с датой в пределах конца I в. до н. э. — 46/47 г. н. э. [Винокуров, 2015, с. 286, рис. 10, *1*]; в некрополе Горгиппии (?), первой половины II в. н. э. [Журавлев, Трейстер, 2005, с. 186, 187, рис. 2, *2, 3*; 4, *2, 3*; Treister, Zhuravlev, 2006, p. 277 f., fig. 2, *2, 3*; 4, *2, 3*], в Фанагории с временными рамками I в. до н. э. — I—II вв. н. э. [см. подр. классификацию серег с исчерпывающей лит.: Трейстер, 2015, с. 111 сл., рис. 21, *10—15*]. Помимо этого, витые серьги с застежками происходят и из Ольвии [Boehlau, 1908, Kat. N 1212, 1213, Abb. 59*, a, b, d, e, l, n*]. Витые серьги с застежками происходят также из позднескифского могильника Золотая Балка, с датой погребального комплекса I в. н. э. [Вязьмитина, 1972, с. 67, рис. 31, *9*; 69, *10*]; из некрополя Танаиса с той же датой [Шелов, 1961, с. 30, табл. 39, *1*]. Поэтому, исходя из конструкции публикуемой ольвийской серьги, ее следует датировать раньше, в пределах эллинистического времени, чему соответствует и общий контекст находки [Лейпунская, Каряка, Диатроптов, 2008/199, табл. 15].

Серьга-подвеска с припаянным кольцом (рис. 1, *37*) найдена в культурном слое некрополя. Кольцо образовано двумя рублеными, слегка скругленными проволоками разной длины, концы которых заходят один за другой, одной стороной они припаяны к верхней части подвески. Подвеска трехчленная: ее верхняя часть образована конусовидной пластинкой вершиной вниз. Место крепления кольца прикрыто припаянной пластинкой полукруглой формы. Снизу к конусу крепится цилиндрическое горло, равное ему по высоте, образованное свернутой и спаянной пластиной. По горлу тонкой округлой проволокой нанесен филигранный спиральный орнамент, концы проволоки не соединены. Нижняя часть подвески образована двумя спаянными между собой конусами, имеет биконическую форму, украшена с двух сторон по линии шва восемью пирамидками из трех шариков зерни. Отверстие нижнего конуса снизу закрыто круглой пластинкой, на которую напаяна пирамидка из четырех шариков зерни. Имеет многочисленные механические повреждения: разомкнутое кольцо; отогнута полукруглая пластинка, прикрывавшая крепление кольца; вмятины по поверхности конусов, разрывы по шву.

Полная аналогия ольвийской серьге происходит из позднескифского некрополя около Золотой Балки на Нижнем Днепре. Комплекс погребения, в котором открыта пара таких серег, отнесен к I в. н. э. [Вязьмитина, 1972, с. 62, рис. 28, *7, 9*; 69, *5, 6*]. Вторая близкая по конструкции, хотя и не идентичная (вместо пластинчатого горла — обе части подвески соединены скрученной спиральными кольцами проволокой), пара серег также найдена в этом же некрополе [Вязьмитина, 1972, с. 49, рис. 21, *1*; 69, *1, 8*]. Еще две такие пары — с коротким пластинчатым горлом и с кольцами вместо горла — происходят из собрания С.Н. Платонова (НМИУ). Последние изделия были детально рассмотрены на фоне аналогий из варварских памятников, что позволило отнести их также к I в. н. э. [Пукліна, Трейстер, 2007, с. 74—76, кат.8; о типе серег подр.: Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № С/1.7.5, С/1.7.6]. Близкая, хотя и не идентичная, серьга найдена на Кубани с той же датой [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 97].

Ожерелья. Эта обширная категория украшений состояла из наборных изделий, типологически относимых к подвескам, пронизям и бусинам.

Подвески. Четыре амфоровидные подвески или подвески в виде плодов (здесь и далее см. вклейку: рис. 2, *38—41*) происходят из погребения, которое по комплексу находок датируется второй — третьей четвертью IV в. до н. э. [Папанова, 1993, с. 41, рис. 32, *Б—Г, Е*]. Две подвески (рис. 2, *38, 39*) оттиснуты из двух половинок, имеют вытянутую веретенообразную форму. В верхней части покрыты двумя рядами мелких листочков с прожилками, в нижней — продольное рифление, в углублениях напаяны мелкие шарики зерни. В большинстве случаев они утрачены, сохранились небольшие углубления в местах крепления. Основание одной из подвесок утрачено. У другой в основании напаяно колечко из гладкой проволоки, к которому крепилась шестилепестковая розетта с лепест-

ками, контур которых образован такой же проволокой. С ожерельем подвески соединялись напаянными кольцами из проволоки, одного в виде полного кольца, второго — в виде разомкнутого. Кольца крепились на миниатюрных, вогнутых по центру, цилиндрах. Третья подвеска (рис. 2, *40*) имеет продольное рифление по всей длине. В дорожках были напаяны шарики зерни, на что указывают сохранившиеся углубления. Основание подвески утрачено. В верхней части к подвеске припаян цилиндр, обрамленный в основании проволочным кольцом. К верху цилиндра крепится петелька, образованная двумя витыми проволоками. Четвертая подвеска миниатюрна (рис. 2, *41*), без дополнительного декора по поверхности. В основании по окружности напаяна тонкая проволока, к ней крепится шарик. Крепление подвески решено аналогично — в виде вдавленного по центру цилиндра, к которому припаяно проволочное кольцо. Сохранность подвесок не очень хорошая. На всех имеются вмятины, есть утраты металла и напаянных деталей.

Стилистически близкие, как правило, имеющие незначительные отличия в оформлении декоративных элементов, амфоровидные подвески могли входить в состав как ожерелий, так и сложных подвесок, а также серег роскошного стиля. Такие украшения происходят преимущественно из курганов боспорской знати — Большая Близница, Куль-Оба, склеп Васюринской горы, Карагодеуахш, найдены они также и в некрополях античных центров — Пантикапее, Феодосии и в Херсонесе, в элитных погребениях Скифии, где использовались еще и в декоре головных уборов [Древности Босфора Киммерийского, 1854, табл. VI, *1—2*; XII, *3, 4*; XIX; Minns, 1971, p. 179, fig. 74; p. 216, fig. 119; Гриневич, 1926, рис. 16, 20—23; Прушевская, 1955, рис. 26, 40; Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 91, рис. 98, *3, 4*; *15*; с. 96, рис. 103; Pfrommer, 1990, S. 203, Taf. 27; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат. № 113; 122; 136; Williams, Ogden, 1994, cat. N 87—89; 94; Уильямс, Огден, 1995, кат. 87—89; 94; Saverkina, 2001, p. 1 ff., fig. 2, 4—6; Власова, 2010, рис. 45—48, 102; Журавлев, Новикова, Шемаханская, 2014, кат. № 46, 47, 76; Калашник, 2014, с. 78, 102, 103; 150, 151; 164—167, 186, 187, 196—199], а также в Македонии и Малой Азии [см. напр.: Musti et al., 1992, cat. 142; Williams, Ogden, 1994, cat. N 63, 64; 68, 70; Уильямс, Огден, 1995, кат. 63, 64; 68, 70; Themelis, Touratsoglou, 1997, p. 141, *Z2*; 143, *Z8*]. Соответственно наличию многочисленных аналогий, дата ольвийских подвесок не выходит за рамки середины — третьей четверти IV в. до н. э., что соответствует и комплексу остального инвентаря из погребения.

Еще одна подвеска (рис. 2, *42*) спаяна из двух половинок гофрированного металла в виде каннелюр, оттиснутых в форме. На обе стороны подвески надеты кольца из напаянных шариков зерни — большего диаметра на верхнюю часть, меньшего — на нижнюю. К ожерелью подвеска крепилась с помощью припаянной широкой гофрированной петли. Датировка таких подвесок вне контекста не проста, они известны для большого хронологического диапазона. Подвески с каннелюрами (названы «зерновидными») входят в состав ожерелья из некрополя Нимфея, датированного V в. до н. э. [Силантьева 1959, с. 74, рис. 38, 1; Калашник, 2014, с. 66]. Однако пропорционально они отличаются от ольвийской, имеют значительно более округлую форму. Скорее всего, ольвийская подвеска датируется позднеэллинистическим временем. Аналогичные подвески входят в состав ожерелья, найденного в Ольвии и хранящегося ныне в Grassimuseum (Лейпциг), отнесенного М.Ю. Трейстером к II в. до н. э. — I в. н. э. [Treister, 2004, App. 2.5; fig. 15]. Кроме того, подобные подвески происходят из погребений эллинистического времени (могильник Ленина 5) на Кубани [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат № 252, 257]. Сохранность не очень хорошая. Распаялся вертикальный шов, частично отпаялось верхнее кольцо.

Дуговидная лунница (рис. 2, *43*) из квадратного в сечении стержня со скругленными и разомкнутыми концами, которые завершены круглыми напаянными шариками. Наличие петли для подвешивания в виде припаянной с двух сторон тонкой полоски металла, указывает на ее использование в составе ожерелья. Подвески-лунницы близкой формы известны в составе ожерелий и серег еще от раннеэллинистического времени [Hoffman, Davidson, 1966, cat. N 33, 34], наиболее широкое распространение в составе ожерелий получают именно в первые века н. э. [о типе украшения: Мордвинцева, Трейстер, 2007, с. 94]. Более поздний вариант этого типа украшений можно видеть в подвеске из упомянутого слоя пожара 46/47 г. н. э. в ранней цитадели на поселении Артезиан — в этом случае дужки изделия сохраняют грани на всю длину, имеется также напаянный шарик у основания петли [Винокуров, 2015, с. 287, рис. 10, *9*]. Такие же лунницы найдены в Херсонесе [Пятышева, 1961, рис. 16]; Усть-Альминском могильнике с датой I в. н. э. [Пуздровский, 2007, рис. 126, *8, 10*; см. также: Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № C10.2]; погребении № 1 некрополя у с. Косика Астраханской обл., с датой первая половина I в. до н. э. [Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № A114.7]. Из Ольвии (собрание П. Маврокордато, Британский музей) известны две лунницы с шариками зерни в основании петли, бусиной и подвеской со вставкой между концами, отнесенные к II—III вв. н. э. (Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № C/1.10.1.5, 1.10.1.6). Близкая лунница обнаружена и в Марицинском некрополе — в этом случае в основании петли помещена шестилепестковая розетка [Ebert, 1913, S. 74, Abb. 83, *n*]. Идентичная нашей лунница происходит из разрушенного кургана близ х. Элитный на Кубани с датой II в. до н. э. [Мордвинцева, Хачатуро-

ва, Юрченко, 2010, кат. № 603]. По условиям находки ольвийской лунницы в Нижнем городе и кубанской аналогии, наиболее вероятной датой ее изготовления представляется позднеэллинистическое время. Сохранность полная.

К категории подвесок, составлявших ожерелье, относится листок лавра (?) из фольги с тиснеными центральной и поперечными прожилками. Пластина петли вырезана вместе с листком и загнута вперед в виде кольца (рис. 2, *44*). По контексту находок на городище его следует датировать первыми веками н. э. Сохранность полная.

К этой категории украшений относится также подвеска в виде каплевидного пластинчатого каста со вставкой выпуклого граната (альмандина) (рис. 2, *45*). Размер каста в нижней части несколько превышает размеры камня. Петля образована тонкой полоской металла, вогнутой к центру, одним концом припаяна сверху, второй расклепан и припаян к спинке на половину ее высоты. По окружности край каста обрамлен припаянной тонкой рубчатой проволокой. Снизу крепился какой-то небольшой декоративный элемент или еще одна петелька, он обломан. Каплевидные гранатовые или сердоликовые вставки в оправе были весьма распространены в качестве отдельных украшений или в составе более сложных ювелирных композиций именно в I—II вв. н. э. [о типе ожерелий со вставками: Мордвинцева, Трейстер, 2007, с. 82, 83, кат. № A28.1; A 221.1; C/1.2.3.4; см. также: Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 587; Трейстер, 2015, рис. 42, *2*, кат. № 147, 191]. Исходя из близких аналогий, ольвийская подвеска может датироваться I—II вв. н. э. Сохранность почти полная.

Пронизи, бусины. Все они входили в состав ожерелий. Наиболее ранней является круглая, слегка сплюснутая пронизь, оттиснутая из двух половинок (рис. 2, *46*). Шов от пайки по окружности обработан напаянной рубчатой проволокой, а сквозное отверстие с обеих сторон — ободками из тонкой витой проволоки. На обе стороны симметрично в технике скани напаяны четыре пары двойных спиралей, завернутых в несколько оборотов, с шариками зерни в центрах. Спирали соединены вытянутой U-образной петлей, обращенной к центру. Идентичные пронизи известны в погребениях IV в. до н. э. местной знати в некрополе Пантикапея [Древности Боспора Киммерийского, 1854, табл. XII, *4*; XIIa, *4*; Дюбрюкс, 2010, рис. 695; Williams, Ogden, 1994, cat. N 102; Уильямс, Огден, 1995, кат. № 102; Калашник, 2014, с. 96, 97] и Нимфея [Силантьева 1959, рис. 2, 3]. Близкие по форме и оформлению керамические имитации найдены в составе ожерелья из некрополя Таранто с датой вторая половина IV в. до н. э. [Juliis (et.), 1984, cat. 140]. Близкая по форме пронизь из Сицилии датируется III в. до н. э. [Hoffmann, Davidson, 1966, cat. N 52]. Ольвийская же пронизь, исходя из боспорских аналогий, может быть отнесена к середине — второй половине IV в. до н. э. Сохранность полная.

Биконические бусы, спаянные из двух половинок (шов приходится по линии наибольшего диаметра), найдены в разных наборах, в погребениях некрополя и на территории городища. Низка бус из погребения, в котором были обнаружены рассмотренные выше серьги с львиными головками, сочетали мелкие цилиндрические пронизи в виде трубочек из фольги (рис. 1, *47*). Одна крупная биконическая бусина с напаянными ободками вокруг отверстий (рис. 1, *48*) и несколько мелких распаявшихся по шву бусин (рис. 2, *54, 55, 57*) также происходят из некрополя (совместная находка с упоминавшимися амфоровидными подвесками), а другая, из полусферических половинок и без дополнительных колечек у отверстия (рис. 1, *49*), — из Западного теменоса, еще одна в виде согнутой половинки (рис. 2, *55*) — из жилого квартала. Кроме них, из затопленной части Ольвии происходит мелкая полая золотая бусинка с едва заметным продольным швом пайки (рис. 2, *50*).

Популярность биконических бусин разных размеров, использовавшихся в ожерельях, была высокой, начиная от позднеклассического времени и в течение практически всего эллинистического. Такие бусины (отдельно и в составе пронизей, с ободками вокруг отверстий или без них) в массовом количестве найдены в некрополях Боспора и Херсонеса [см. с лит.: Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 65, 234, 246, 357, 498; Бутягин, Виноградов, 2014, кат. 26; Трейстер 2015, с. 119 сл., кат. № 35, 39, 46, 139; Пятышева, 1961, табл. XII, *1*]. Характерны они и для набора украшений в некрополях Средиземноморья, а также Македонии [см. напр.: Musti et al., 1992, cat. 124.3; 144; Williams, Ogden, 1994, cat. N 102; Уильямс, Огден, 1995, кат. 102; Themelis, Touratsoglou, 1997, p. 130, E2β, γ].

Пронизь в виде стилизованного «гераклова узла» (рис. 2, *51*) выполнена из двух спаянных штампованных пластинок, обрамленных сверху и снизу напаянной рубчатой проволокой, имитирующей зернь. По боковым швам видны разрывы. Аналогичные пронизи происходят из комплекса погребения в некрополе Танаиса, отнесенного ко второй половине III в. до н. э. [Шелов, 1961, с. 12, табл. XXXIV, *4*]. В некрополе Фанагории такая пронизь входит в состав ожерелья, дата которого, по набору других составляющих, ближе к первым векам н. э. [Трейстер, 2015, с. 122—124, кат. № 65]. В некрополе Таранто аналогичные пронизи происходят из погребения первой половины II в. до н. э. [Juliis (et.), 1984, cat. 147]. Ольвийская пронизь стилистически ближе изделиям доримского времени.

Рубчатые пронизи (с поперечным рифлением) однотипны, одинарные, незначительно отличаются по своей длине, выполнены из скрученных тисненых пластин. Все они происходят из погребений некрополя первых веков н. э. Тринадцать

пронизей (рис. 2, *52*) найдены в склепе рубежа I—II — первой половины II в. н. э. [Козуб, Хомчик, Тупчиєнко, Ланг, 2002/142, с. 12, табл. 16], одна (рис. 2, *53*) — из ограбленного склепа конца I — начала II в. н. э. [Ивченко, 2015, с. 13, табл. 38]. Такие пронизи найдены в массовом количестве в северопричерноморских некрополях и варварских погребениях того же времени [Мордвинцева, Хабарова, 2006, кат. № 37, 87, 102, 107, 111; Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 144, 186, 322, 388, 393, 451, 456, 503, 507, 508, 555, 566, 583; Трейстер, 2015, с. 126 сл.; Храпунов, 2015, с. 229, рис. 7, *1—28*].

Пронизи-трубочки также входят в набор нашивных украшений, популярных в эллинистическое время и в первые века н. э. Пронизь из свернутой пластинки имеет вытянутую усеченно-цилиндрическую форму, с поперечными тиснеными полосами сверху и снизу и хаотичными выпуклостями от ударов острым предметом по всей длине, скорее всего, изображает «палицу Геракла» (рис. 2, *56*). Пробитое с одной из сторон отверстие свидетельствует о том, что пронизь могла быть составной частью ожерелья в вертикальном положении. Контекст находки в погребении с материалами I в. н. э. (Козуб, 1973/13в, с. 28, 29) позволяет датировать и пронизь. Вторая пронизь состоит из двух спаянных идентичных трубочек, каждая из которых вырезана из гофрированных полосок фольги, и обрамлена с обеих сторон припаянными такими же гофрированными манжетами (рис. 2, *58*) [Козуб, 1999/1в, табл. 30, 31]. Их совместная находка в склепе с золотым листком и пластинами от венка (рис. 1, *12, 28—30*) свидетельствует в пользу датировки в пределах I—II вв. н. э.

Полые трубочки, одинарные или сдвоенные, также входят в набор украшений длительного периода — от эллинистического времени до первых вв. н. э. Близкие пронизи из некрополей на Кубани (с гладкой поверхностью) датируются III в. до н. э. [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 58; 70]. Пронизи II в. до н. э., декорированные напаянной зернью и филигранью, среди которых серьга с подвеской-пронизью в виде «палицы Геракла» происходят из дореволюционных хищнических раскопок в Ольвии [см. со ссылкой на каталоги: Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № С/1.10.1.1; 1.10.1.3; 1.10.1.8]. В ожерельях I—II вв. н. э. пронизи-трубочки, гладкие или дополнительно украшенные кастами, как правило, выполняют функцию разделителей — одинарная пронизь с напаянным проволочным кольцом [Мордвинцева, Хабарова, 2006, с. 17, кат. № 57; 151]; одинарные гладкие трубочки из Херсонеса [Пятышева, 1961, табл. IV, *5, 6*]; двойная пронизь со вставками из Пантикапея [Мордвинцева, Трейстер, 2007, кат. № В36.3]; двойная пронизь из завернутой с двух сторон фольги и одинарные пронизи с напаянным декором из Фанагории [Трейстер, 2015, с. 134, 135, кат. № 136; 148].

Перстни, кольца. Перстень с узкой пластинчатой шинкой, расширяющейся при переходе к выпуклому овальной формы щитку с разрушенной пастовой (?) вставкой голубого цвета (рис. 2, *59*). Углубление для вставки имеет ромбовидную форму. Вставка повреждена, шинка измята. Обнаружено в комплексе погребения с рассмотренными выше серьгами с львиными головами (рис. 1, *34, 35*) и биконическими бусами (рис. 2, *47*). Дата определяется комплексом погребения в пределах последней четверти IV в. до н. э.

Три идентичных кольца из свернутых круглых проволок происходят с городища. У двух (рис. 2, *60, 61*) шов пайки практически не виден, у третьего (рис. 2, *62*) концы проволоки разомкнуты. Судя по находке последнего в яме с материалами II в. н. э., их следует датировать не ранее этого времени. Идеально круглая форма позволяет видеть в них не височные кольца [см. напр. близкие по размеру: Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2010, кат. № 462], а кольца, надевавшиеся на пальцы. Сохранность полная.

Бляшки нашивные, представляют декор одежды. На территории городища найдена прямоугольная бляшка с изображением полуприсевшего на задние лапы орлиноголового грифона влево (рис. 2, *63*). Грифон ушастый, над головой хорошо проработана лука в виде «кнопки», в широко раскрытом клюве виден язык, глаз круглый в фас. Грифон изображен с развернутым крылом с двухрядным оперением, с поднятой правой передней лапой и завернутым хвостом. Проработан схематично и не везде анатомически грамотно — несоразмерна его поднятая передняя лапа, увеличен глаз, необычно передана поза задних лап. Особенности иконографии изображения дают возможность определить время изготовления бляшки.

Изображения грифона на известных находках из Северного Причерноморья иконографически связаны с переднеазиатским декоративно-прикладным искусством архаического времени, а также художественными изделиями, попавшими сюда в процессе греческой колонизации [Канторович, 2010]. Однако изображения грифонов собственно на нашивных прямоугольных бляшках широкого распространения не получили. Поэтому ольвийская находка заставляет еще раз обратиться к ним подробнее.

Среди бляшек с изображением грифона наиболее ранними являются ажурные бляшки из кургана Перепятиха рубежа VII—VI вв. до н. э. На них грифон ушастый, с крупной лукой над головой, круглым глазом в фас, с вертикально завернутым крылом, сидит на задних лапах [Скорий, 1990, фото 7, *1—5*]. Он отражает именно те иконографические детали изображения, которые имеют ионийское происхождение и характерны для архаического времени, например, в вазописи [Kardara, 1963, fig. 122—125] и в торевтике — литые протомы грифонов, украшавшие бронзовые котлы [Jantzen, 1955;

Jantzen, 1958, S. 26 ff.; Isler, 1978, Taf. 38, *17, 18*]. Изображения грифона, перешедшие из переднеазиатского и греко-ионийского искусства, явились, по мнению А.Р. Канторовича, основой для широкого использования этого образа в скифском искусстве раннего времени [Канторович, 2010, с. 189 сл.].

Стилистические особенности, характерные для архаического времени, сохраняются в торевтике достаточно долго. На прямоугольной бляшке из Братолюбовского кургана первой половины IV в. до н. э. грифон изображен стоящим вправо, с крупным круглым глазом в фас, очень стилизованной лукой над головой, имеет схематично проработанное, завернутое вверх крыло и поднятый хвост [Кубышев, Бессонова, Ковалев, 2009, рис. 16, *1*, фото 27]. Подобным образом изображены грифоны с львиной и женской головами и на бляшках из собрания П. Сабатье — с приподнятой передней лапой и с завернутым вверх крылом [Журавлев, Новикова, Шемаханская, 2014, с. 20 — ссылка на табл. V, *5, 7*]. В бляшках из Куль-Обы и/или соотносимых с этим памятником — он также ушастый, крыло завернуто и поднято, однако лука над головой уже отсутствует, клюв закрыт, а глаз имеет миндалевидную форму [Журавлев, Новикова, Шемаханская, 2014, кат. № 33, 34, 56, 69, табл. 11; 21].

После середины IV в. до н. э. изображения грифонов на бляшках меняются, становятся однотипными, хотя и не без архаических реминисценций. Грифон на прямоугольных бляшках из кургана у Дарьевки обладает высоким гребнем, спускающимся с головы на шею, голова повернута назад, крыло поднято вверх и завернуто [Minns, 1971, p. 177, 178, fig. 73]. На бляшках из Чертомлыка изображение грифона близко дарьевским, с той разницей, что у грифона два поднятых крыла [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат. № 76]. По периметру такие бляшки декорированы рубчиком или псевдозернью, имеют по углам пробитые отверстия для пришивания. Грифоны, изображенные на горитах из Чертомлыка и Мелитопольского кургана, обкладке ножен меча и бляшках из Толстой Могилы, имеют большие расправленные крылья с двухрядным оперением, гребни на головах и длинных шеях [Тереножкин, Мозолевский, 1988, рис. 140, 142; Мозолевський, 1979, рис. 52—55; 113, *11*; 114; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат. № 189], как в дарьевских и чертомлыцких бляшках. Помимо торевтики, в эпоху классики образ грифона в Северном Причерноморье получил чрезвычайное распространение и в глиптике [с лит. подр.: Трейстер, 2014, с. 196 сл.], а также в монументальной каменной пластике и в монетной символике Боспора [Античная скульптура, 2004, кат. № 78; Тункина, 2011, с. 108, рис. 135—138; подр. с лит.: Федосеев, 2015, с. 377 сл.].

Очевидно, что грифон на ольвийской бляшке отличается деталями, не характерными для иконографии второй половины IV в. до н. э. Их проработка свидетельствует в пользу раннего времени. Однако одним из главных отличий от изображений ионийского стиля архаического времени является расправленное крыло с двойным оперением. Это значит, грифон на ольвийской бляшке сочетает стилистические характеристики архаической и классической эпох. Это обстоятельство и позволяет датировать бляшку рубежом поздней архаики — ранней классики, т.е. в пределах первой половины V в. до н. э. В настоящее время ольвийская бляшка является самой ранней среди золотых бляшек прямоугольной формы с изображением грифона из Северного Причерноморья.

Бляшка с грифоном из Ольвии выполнена в технике штамповки, края по периметру изделия загнуты. На оборотной стороне по диагонали напаяны разнонаправленные петли для нашивки, образованные свернутыми тонкими проволоками. Такой способ крепление отличается от известного для IV в. до н. э., при котором бляшка крепилась к основе при помощи сквозных отверстий по периметру. Сохранность полная.

Две бляшки с изображением сирен в фас с расправленными и прижатыми к туловищу крыльями и опущенными хвостами (рис. 2, *64-65*). Форма — подпрямоугольная, с проработанным в рельефе сегментом окружности головы. Оперение туловища имеет суммарную проработку в виде сетки, на крыльях читается по два ряда перьев. Бляшки выполнены одним штампом, но детали прорисовки черт лица, прежде всего, носа и глаз, позволяют заключить, что они были доработаны индивидуально. Как и предыдущая, бляшки изготовлены в технике штамповки с загнутыми по периметру краями. На оборотной стороне противоположно одна от другой напаяны разнонаправленные петли для нашивки. Сохранность полная. Одна бляшка обгорела, утрачены нашивные петли. Бляшки обнаружены в разрушенном погребении с перемешанными и невыразительными материалами [Козуб, 1970/16б, с. 33, 36, 37 сл.]. Единственную аналогию им можно видеть в бляшке той же формы из кургана у станицы Елизаветовской на Нижнем Дону, хранящейся в Эрмитаже [Калашник, 2014, с. 201]. Однако елизаветовская бляшка изготовлена другим штампом, имеет более примитивную трактовку деталей и декоративные розетки вместо перьев на тулове и в верхней части крыльев.

Иконография сирен также подвергалась изменениям с течением времени. В вазописи архаического времени сирены изображались в профиль в виде птиц с женскими головами [Kardara, 1963, fig. 126, 127]. В надгробиях эпохи классики, найденных на афинском Керамике, сирена имела вид птицы с женским торсом, руками и расправленными крыльями в фас, одной рукой она придерживала грудь [Woysch-Méautis, 1982, cat. N 370—374, 376,

393—397]. Изображение сирен на ольвийских бляшках не имеет ничего общего ни с первыми, ни со вторыми. Иконографически они ближе фронтальному изображению сов на ранних (первой четверти V в. до н. э.) краснофигурных скифосах, типа найденного в Ольвии на Южном теменосе [Буйских, 2015, рис. 2, *7*]. Это значит, что бляшки с изображением сирен можно предположительно продатировать, как и бляшку с грифоном, рубежом позднеархаического — раннеклассического времени.

Вопрос о месте изготовления трех ольвийских бляшек остается пока открытым. Следует обратить внимание на мнение М.Ю. Трейстера о возможности изготовления мелких произведений глиптики с изображением орлиноголовых грифонов не только в Средиземноморье, но и в контактных зонах греческой и варварской культур, в том числе, и на Боспоре [Трейстер, 2014, с. 207]. В нашем случае, отсутствие точных аналогий ольвийским бляшкам не только среди материалов Северного Причерноморья, но и Средиземноморья, позволяет ставить вопрос об их изготовлении в Ольвии. Елизаветовская бляшка пока не позволяет такое предположение аргументированно отвергнуть. Кроме того, если оно окажется верным, тем самым подтвердит неоднократно высказывавшуюся точку зрения, что синтез двух разных стилистических влияний, ионийского и аттического, характерен для культурной традиции Ольвийского полиса в первой половине V в. до н. э.

Остальной массив бляшек представлен мелкими изделиями. Это, прежде всего, 29 мелких круглых бляшек (рис. 2, *66*), обнаруженных в одном погребении с пронизью в виде «палицы Геракла» (рис. 2, *56*). Они однотипны, выполнены в технике штамповки, имеют выпуклую центральную часть, по окружности обрамлены тонким валиком, по которому нанесены поперечные насечки. Таким образом, бляшка напоминает миниатюрную розетку. На каждой бляшке пробито по два отверстия для нашивки с противоположных сторон, причем не всегда по центру. В некоторых случаях имеются три отверстия, там, где удар пришелся на край. Аналогичные бляшки в качестве декора одежды получили широкое распространение практически во всем регионе Северного Причерноморья и характерны, в основном, для I в. н. э. [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2015, кат. № 316; 360; 439; 466; 474—476; 516; Трейстер, 2015, с. 159, кат. № 190, рис. 38, *2*]. Сохранность хорошая, при отдельных поврежденных по краям и смятых центрах. Кроме того, известны две еще более мелкие круглые плоско-выпуклые бляшки, выполненные в той же технике (рис. 2, 67). По краям с противоположных сторон пробиты два отверстия. На одной из бляшек имеется несколько поперечных рисок, которые могут оказаться и случайными. Аналогичные бляшки также известны для I в. н. э. [Пятышева, 1961, табл. I, *2—30; 32, 33*; Мордвинцева, Хабарова, 2006, кат. № 148; 162; Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2015, кат. № 96]. Сохранность хорошая.

Найдена одна бляшка каплевидной формы (рис. 2, *68*), по технике выполнения и оформления аналогичная круглым бляшкам. Она имеет выпуклый центр, с тонким валиком по краю, с поперечными насечками и тремя пробитыми отверстиями. Имеется еще одно маленькое отверстие по центру сверху, скорее всего, из-за того, что оно не было пробито полностью, пришлось сделать рядом еще одно. Такие бляшки, как и круглые, получили широкое распространение в регионе и датируются I в. н. э. [Пятышева, 1961, табл. III, *16—18*; Прушевская, 1955, рис. 37; Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2015, кат. № 176, 581; Трейстер, 2015, с. 161, кат. № 71; 172; 242; рис. 37, *4—6*]. Сохранность хорошая. Имеется также штампованная бляшка в форме треугольника с четырьмя рядами поперечного рифления (рис. 2, *69*). По углам пробиты отверстия. Такие бляшки, наряду с круглыми и каплевидными, хорошо известны в северопричерноморских некрополях и преимущественно в I в. н. э. [Мордвинцева, Хачатурова, Юрченко, 2015, кат. № 317; Трейстер, 2015, с. 161, 163, кат. № 146; рис. 38, *4*]. Сохранность хорошая.

Пять нашивных бляшек в форме шестилепестковых розеток (рис. 2, *70*) найдены в одном погребении вместе с рубчатыми пронизями (рис. 2, *52*). Бляшки выполнены штамповкой, вогнутый центр и лепестки обрамлены шнуром псевдозерни. По центру каждого лепестка пробито отверстие для пришивания. Еще одна розетка, отличающаяся выпуклым центром и двумя непробитыми лепестками, обнаружена вместе с рубчатой пронизью (рис. 2, *53*) и бляшкой в форме треугольника (рис. 2, *69*). Их датировка I в. н. э. подтверждена как комплексами совместных находок, так и многочисленными аналогиями. Идентичные или близкие по выполнению бляшки с семилепестковыми розеттами и выпуклыми центрами найдены в некрополе Херсонеса [Пятышева, 1961, табл. I, *9*], с шестилепестковыми — известны в варварских погребениях обширной территории Юго-Восточной Европы [см. напр.: Мордвинцева, Хабарова, 2006, кат. № 157]. Сохранность разная — от полной до утраченной наполовину.

С территории городища происходят фрагменты облицовки различных изделий. Как правило, они повреждены и имеют небольшие размеры, из-за чего нельзя делать выводы об изделиях, на которые они крепились. Наиболее ранним является фрагмент фольги с тисненым рельефным штампом, сюжет которого неясен (рис. 2, *72*). Он найден в засыпи заглубленного в культурный слой фундамента храма Афродиты на Южном теменосе и датируется первой половиной IV в. до н. э. Второй фрагмент фигурно вырезан из фольги, имеет обломанные края и загнутую вперед петлю (рис. 2, *73*). Еще один небольшой фраг-

мент штампованного изделия, происходящий с территории городища, украшенный хаотично расположенными выпуклостями в виде точек (рис. 2, *74*), также можно отнести к облицовке, например, деревянного изделия. Форма неизвестна. С территории городища происходят и заготовки — округлой формы (рис. 2, *75*) и квадратный в сечении рубленый брусок (рис. 2, *76*). Именно они и свидетельствуют о наличии местного ювелирного ремесла в Ольвии, связанного с изготовлением мелких изделий из золота.

Рассмотренные золотые изделия, найденные почти за полвека исследований Ольвии, несмотря на их небольшое количество, позволяют сделать некоторые выводы. Прежде всего, представляется, что можно говорить о наличии местного ювелирного ремесла уже на рубеже эпохи поздней архаики — ранней классики. Изделия, отнесенные к этому времени, сочетают разные стили, что, как уже известно, определяет своеобразие художественного ремесла ионийских колоний Северо-Западного Понта в первой половине V в. до н. э. Украшения IV в. до н. э., найденные в значительно большем количестве, являются уже частью общего «койнэ» эпохи поздней классики — раннего эллинизма, характеризующего ювелирное дело в Средиземноморском и Понтийском регионах. Изделия этого времени находят аналогии преимущественно среди тех, что происходят из некрополей античных городов Северного Причерноморья, в меньшей степени — из варварской среды. При этом нельзя отрицать их производство и в Ольвии, в пользу чего свидетельствует не имеющая аналогов серьга с подвеской в виде астрагала.

И, наконец, ювелирные изделия, относящиеся к первым векам н. э., представляют собой набор типичных украшений, найденных повсеместно как в городских некрополях Северопричерноморского региона, так и на прилегающих варварских территориях. Интересно, что Ольвия не выделяется среди остальных северопричерноморских памятников и в плане функциональной интерпретации золотых изделий (см. подр.: [Трейстер, 2015а, с. 326, 327]) — большая часть изделий доримского времени могла относиться как к личным украшениям, которые носили при жизни, так и к украшениям, которые клались в могилы, тогда как украшения первых веков н. э. представляют преимущественно вещи из погребального набора. Сравнение ограниченного в количественном и качественном отношениях ассортимента ольвийских изделий с аналогичным массивом украшений, найденных в Херсонесе, указывает на их близость. Это обстоятельство продиктовано, не исключено, сходством политического устройства Ольвии и Херсонеса, характером их взаимоотношений со средиземноморскими полисами, что не могло не сказаться на общем, сравнительно скромном уровне зажиточности гражданского населения, в отличие от Боспора.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV века до н. э. — К., 1991. — 416 с.

Античная скульптура. Из собрания Керченского Государственного историко-культурного заповедника. — К., 2004. — 255 с.

Буйских А.В. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги исследования) // ВДИ. — 2015. — № 2. — С. 6—21.

Бутягин А.М., Виноградов Ю.А. Курганы на мысе Ак-Бурун. Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора. — Симферополь; Керчь, 2014. — Т. II. — 184 с. (БИ. — Suppl. 13).

Винокуров Н.И. Центральное помещение 4 ранней цитадели городища Артезиан в Крымском Приазовье // Olbio: In memoriam V.V. Krapivina. — К., 2015. — С. 271—294 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).

Власова Е.В. Древности эллинские и местные // Античное наследие Кубани. — М., 2010. — Т. III. — С. 198—262.

Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К.,1972. — 190 с.

Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического. — Вып. I: Подстенный склеп № 1012 и ворота Херсонеса. — Севастополь. 1926. — 73 с.

Древности Босфора Киммерийского. Атлас. — СПб., 1854. — **LXXXVI**. — 6 табл., черт.

Дюбрюкс П. Собрание сочинений. — СПб., 2010. — Т. 1 — 728 с.; Т. 2 — 312 с.

Журавлев Д.В., Трейстер М.Ю. Инвентарь богатого Горгиппийского (?) склепа II в. н. э. в собрании Государственного Исторического музея // ДБ. — 2005. — Т. 8. — С. 184—196.

Журавлев Д.В., Новикова Е.Ю., Шемаханская М.С. Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. — М., 2014. — 352 с.

Ивченко А.В. Отчет о раскопках и разведках на территории предместья и некрополя Ольвии в 2010 г. / НА ІА НАН України. — 2010/65.

Ивченко А.В. Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2014 г. / НА ІА НАН України. — 2014/[б. н.].

Калашник Ю.П. Греческое золото в собрании Эрмитажа. — СПб., 2014. — 289 с.

Канторович А.Р. Истоки и вариации образов грифонов и грифоноподобных существ в раннескифском зверином стиле VII—VI вв. до н. э. // Археологическийальманах. —2010. —№ 21. —С. 189—224.

Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — № 50. — 1956. — С. 155—189.

Каряка О.В. До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. // Olbio: In memoriam V.V. Krapivina. — К., 2015. — С. 190—204 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).

Козуб Ю.И. Дневник № 2 полевых работ в Ольвии в 1970 г. Охранные работы на территории некрополя / НА ІА НАН України. — 1970/16б.

Козуб Ю.И. Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1973 г. / НА ІА НАН України. — 1973/13в.

Козуб. Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974. — 183 с.

Козуб Ю.И., Папанова В.А. Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1983 году / НА ІА НАН України. — 1983/31б.

Козуб Ю.І., Хомчик М.А., Тупчиєнко М.П., Ланг Є.О. Звіт про розкопки передмістя, святилища та некрополя Ольвії на західній околиці в 2002 р. / НА ІА НАН України. — 2002/142.

Крапивина В.В., Ивченко А.В., Диденко С.В., Ланг Е.А. Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 2007 г. / НА ІА НАН України. — 2007/71.
Кубышев А.И., Бессонова С.С., Ковалев Н.В. Братолюбовский курган. — К., 2009. — 192 с.
Лейпунская Н.А., Каряка А.В., Диатроптов П.Д. Отчет о работах Ольвийской экспедиции на участке НГС в 2008 г. / НА ІА НАН України. — 2008/199.
Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 250 с.
Мордвинцева В.И., Трейстер М.Ю. Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье 2 в. до н. э. — 2 в. н. э. — Симферополь; Бонн, 2007. — Т. 1 — 308 с.; Т. 2 — 256 с.; Т. 3 — 206 с.
Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В. Древнее золото Поволжья. — Симферополь, 2006. — 139 с.
Мордвинцева В.И., Хачатурова Е.А., Юрченко Т.В. Сокровища древней Кубани. — Симферополь; Краснодар, 2010. — 448 с.
Новичихин А., Галут О. Золото Горгиппии. — Анапа; Краснодар, 2013. — 96 с.
ОАК за 1882—1888 годы. — СПб., 1891. — 133 с.
ОАК 1894 г. Приложение IV. Отчет о раскопках, произведенных В.Н. Ястребовым в с. Парутине. — СПб., 1896. — С. 98—103.
ОАК за 1896 год. Приложение V. Отчет о раскопках, произведенных в некрополе древней Ольвии и на острове Березани в 1896 году. — СПб., 1898. — С. 200—212.
Папанова В.А. Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок). — Бердянск, 1993. — 94 с.
Папанова В.А. Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К., 2006. — 278 с.
Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974. — 218 с.
Прушевская Е.О. Художественная обработка металла // АГСП. — М., 1955. — С. 325—355.
Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007. — 480 с.
Пукліна О.О., Трейстер М.Ю. Сережки перших століть нової ери з колекції С.М. Платонова у збірці Національного музею історії України // Археологія. — № 3. — 2007. — С. 73—107.
Пятышева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса. — М., 1956. — 84 с.
Рогов Е.Я. Подстенный склеп 1012 в Херсонесе Таврическом // Погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — С. 26—42 (БФ. — Ч. 1).
Русяєва А.С. Громадсько-політичні функції елліністичного храму Аполлона в Ольвії // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 26—35.
Сапрыкина И.А. Техника изготовления золотых изделий из Фанагории // Золото Фанагории. — М., 2015. — С. 208—265 (Фанагория. Результаты археологических исследований. — Т. 2).
Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990. — 123 с.
Скржинская М.В. Украшения и предметы туалета // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 175—183.
Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — № 69. — 1959. — С. 5—107.
Стоянов Р.В. Хронология подстенного склепа 1012 // Проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — С. 122—130 (БФ. — Ч. 1).
Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — 264 с.
Толстиков В.П. Пантикапей. К археологическому портрету столицы Боспора Киммерийского. — Симферополь, 2015. — 64 с.
Трейстер М.Ю. Еще раз об ожерельях I в. н. э. с подвесками в форме бабочек из Северного Причерноморья // ПАВ. — 1993. — Вып. 4. — С. 87—95.
Трейстер М.Ю. Так называемые греко-персидские скарабеоиды с изображением орлиноголового грифона V—IV вв. до н. э. (иконография, хронология, распространение) // Археологические и лингвистические исследования: Материалы Гумбольд-конференции (Симферополь; Ялта, 20—23 сентября 2012 г.). — К., 2014. — С. 196—214.
Трейстер М.Ю. (ред.). Золото Фанагории. — М., 2015. — 604 с. (Фанагория. Результаты археологических исследований. — Т. 2).
Трейстер М.Ю. Типологический, стилистический и хронологический анализ // Золото Фанагории. — М., 2015. — С. 77—181 (Фанагория. Результаты археологических исследований. — Т. 2).
Трейстер М.Ю. Заключение // Золото Фанагории. — М., 2015а. — С. 326—338 (Фанагория. Результаты археологических исследований. — Т. 2).
Трейстер М.Ю., Тугушева О.В. О хронологии ранних групп серег с витыми дужками и окончаниями в форме львиных головок эллинистического времени в Северном Причерноморье // БЧ. — Вып. XV. — Керчь, 2014. — С. 393—405.
Тункина И.В. Открытие Феодосии. — К., 2011. — 240 с.
Уильямс Д., Огден Дж. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV века до н. э. — СПб., 1995. — 272 с.
Фармаковский Б.В. Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии // ИАК. — Вып. 3. — СПб., 1902. — С. 1—20.
Фармаковский Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году // ИАК. — Вып. 8. — СПб., 1903. — С. 1—70.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1901 год. — СПб., 1903а. — С. 2—22.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1902 год. — СПб., 1904. — С. 2—27.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах // ИАК. — СПб., 1906. — Вып. 13. — 306 с.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1903 год. — СПб., 1906а. — С. 2—20.
Фармаковски Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1907 год. — СПб., 1910. — С. 1—75.
Фармаковский Б.В. Архаический период в России // МАР. — 1913. — № 34. — С. 15—78.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1912 год. — Петроград, 1916. — С. 1—35.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1913—1915 годы. — Петроград, 1918. — С. 1—51.
Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 году // ИГАИМК. — 1924—1925. — Вып. 1. — С. 143—163.
Федосеев Н.Ф. Боспорский грифон // ДБ. — 2015. — Вып. 19. — С. 377—385.
Храпунов И.Н. Погребения II в. н. э. из могильника Нейзац // ПИФК. — 2015. — № 1. — С. 216—240.
Шелов Д.Б. Некрополь Танаиса (раскопки 1955—1958 гг.) // МИА. — № 98. — 1961. — 94 с.
Щапова Ю.Л., Лихтер Ю.А., Сарачева Т.Г., Столярова Е.К. Морфология украшений // Морфология древностей. — М., 2007. — Вып. 4. — 102 с.
Andronicos M. Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City. — Athens, 1994. — 244 p.
Boehlau J. Griechische Altertümer südrussischen Fundorts. Aus dem Besitze des Herrn A. Vogell, Karlsruhe. — Cassel, 1908. — 102 S.
Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland). II. Teil // Praehistorische Zeitschrift. — 1913. — Bd. V. — S. 1—79.

Greifenhagen A. Goldschmuck aus dem Berliner Antiquarium: Verluste im Kunstlager Schloss Celle // AA. — 1961. — S. 81—130.
Hoffman H., Davidson P.F. Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander. The Brooklyn Museum. — Mainz, 1966. — 312 S.
Isler H.P. Das archaische Nordtor // Samos. — Bonn, 1978. — **IV**. — 174 S.
Jacobsthal P. Arbeiten zu Pergamon 1906—1907. III. Die Einzelfunde // AM. — 1908. — Bd. 33. — S. 121—127.
Jantzen U. Griechische Greifenkessel. — Berlin, 1955. — 119 S.
Jantzen U. Greifenprotomen von Samos. Ein Nachtrag // AM. — 1958. — Bd. 73. — S. 26—49.
Juliis De M. (et.). Gli ori di Taranto in Eta Ellenistica. — Milano, 1984. — 526 p.
Kardara Chr. Rhodiake angeiographia. — Athens, 1963. — 321 p.
Kyriakou A. Exceptional Burials at the Sanctuary of Eukleia at Aegae (Vergina): the Gold Oak Wreath // BSA. — 2014. — Vol. 109. — P. 251—285.
Manzewisch A. Ein Grabfund aus Chersonnes. — Leningrad, 1932. — 14 S.
Minns E.H. Scythians and Greeks. 2nd publ. — New York, 1971. — 720 p.
Musti D. et al. L'Oro dei Greci. Catalogo. — Novara. 1992. — 162 p.
Pologiorgi M.I. Monuments of the West Cemetery at Oropos. — Athens, 1998. — 186 p.
Pfrommer M. Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks. — Tübingen, 1990. — 470 S. (Istanbuler Forschungen. — Bd. 37).
Saverkina I.I. «Rich Style» Earrings in the Hermitage and other Museums // Northern Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum. — Leiden; Boston; Köln, 2001. — P. 1—16.
Stefanelli L.P.B. L'oro dei Romani. — Roma, 1992. — 294 p.
Themelis P., Touratsoglou J. The Derveni Tombs. — Atnens, 1997. — 224 p., 148 p.
Treister M.Yu. Polychrome Necklaces from the Late Hellenistic Period (On the Question of the Origin of Necklaces with Butterfly-shaped Pendants) // ACSS. — 2004. — **10**, **3—4**. — P. 199—257.
Treister M.Yu., Zhuravlev D.V. Grave-Goods from a Rich Tomb in Gorgippia (?) Dating from the 2nd Century AD and Now in the Collection of the State Historical Museum (Moscow) // ACSS. — 2006. — **12**, **3—4**. — P. 272—289.
Tsigarida B. Couronnes, diadems, colliers et boucles d'oreille de Macédoine centrale à l'époque de Philippe II et d'Alexandre le Grand // Les Ors des mondes Grec et «Barbare». — Paris, 2006. — P. 139—152.
Williams D., Ogden J. Greek Gold. Jewelry of the Classical World. — London, 1994. — 256 p.
Woysch-Méautis D. La representation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs. — Lausanne, 1982. — 159 p.

А. В. Буйських, А. О. Денисова, А. В. Івченко

ЗОЛОТІ ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ З ОЛЬВІЇ

В статті розглянуто знахідки ювелірних виробів із золота, що походять з Ольвії та її некрополя за останні майже п'ятдесят років досліджень. В цілому їх невелика кількість (це листочки від вінків, сережки, пониз-ки, намистини, персні, бляшки, облицювальні платівки та заготовки), тим не менш, дозволяє дійти певних висновків. Зараз можна говорити про наявність місцевого ювелірного ремесла вже на рубежі пізньої архаїки — ранньої класики. Бляшки цього часу поєднують різні стилі. Саме це й визначає своєрідність художнього ремесла Ольвії, іонійської колонії Північно-Західного Понту, в першій половині V ст. до н. е. Прикраси IV ст. до н. е. є вже частиною спільного «койне» епохи пізньої класики — раннього еллінізму, яке характеризує ювелірну справу в Середземноморському та Понтійському регіонах. Вироби цього часу знаходять аналогії переважно серед таких, які походять з некрополів античних міст, меншою мірою — з варварського середовища. І, насамкінець, ювелірні вироби, які датують першими століттями н. е., являють собою набір типових прикрас, що знаходять як в міських некрополях північнопричорноморського регіону, так і на прилеглих варварських територіях. Ольвійські золоті вироби за своїм використанням не відрізняються від тих, що відомі в інших містах Північного Причорномор'я, вони використовувалися у якості власних прикрас, а в перші ст. н. е. — переважно як деталі поховального набору. За своїм набором ольвійські золоті прикраси доримського часу більш подібні до тих, що знайдені в Херсонесі, ніж на Боспорі.

Ключові слова: Ольвія, некрополь, золоті ювелірні вироби, вінки, сережки, каблучки, бляшки.

A. V. Buiskykh, A. O. Denysova, A. V. Ivchenko

GOLDEN JEWELLERY FROM OLBIA

Jewellery made of gold coming from Olbia and its necropolis and found in the last almost fifty years of the research is studied in the article. Their, in general, few number (leafs from wreathes, earrings, pierced pendants, beads, plates, facing plates, and unfinished products), nevertheless, allow the authors to come to certain conclusions. Today it can be spoken of local jewellery craft existing already at the border of the Late Archaic and the Early Classical periods. This period plates combine various styles. This very fact determines the peculiarity of artistic performance in Olbia, the Ionian colony at the North-West Pontic area, in the first half of the 5th century BC. The decorations of the 4th century BC are already a part of common «koine» of the Late Classical and the Early Hellenistic periods characterizing the jeweller's art in the Mediterranean and Pontic regions. Products of this period find their analogies among the jewellery coming mostly from the Ancient Greek cities' necropoleis, and to the less extent, from the barbaric milieu. Finally, jewellery dated by the first centuries AD represent a set of typical decorations found both in the city necropoleis of the north coast of the Black Sea, and in the adjacent Barbarian territories. Olbian golden production doesn't differ with its usage from the one known in other cities on the north coast of the Black Sea: it was used as private adornments and mainly as the elements of funeral assemblege in the first centuries AD. Olbian golden jewellery of the pre-Roman period is closer by their assortment to the ones found in Chersonesos, than in Bosporus.

Keywords: Olbia, necropolis, golden jewellery, wreaths, earrings, rings, plates.

Одержано 8.12.2015

Приложение. Изделия из золота, найденные в Ольвии

Инвентарный №	Название и характеристика предмета	Количество	Проба	Размер, мм	Масса, гр	Техника	Сохранность	Условия находки: год; место; автор раскопок	Рисунок, *позиция*
КП II-14	Листочек из фольги с тиснением в виде прожилок	1	—	6—8 × 9	0,01	Ковка, вырезка, тиснение	Замятости	1974; некрополь/67; Козуб Ю.И.	1, *11*
З-4455-4460; КП IV-109/1—6	Листочки из фольги в виде трилистника от погребального венка	6	750	37 × 25; 37 × 27; 38 × 23; 38 × 24; 35 × 25	0,94	То же	То же	1983; некрополь, скл. № 2, 12; Козуб Ю.И., Папанова В.А.	1, *5—10*
З-4461; КП IV-109/7	То же	7	900	22 × 16,5; 21 × 9,5; 10 × 10; 20 × 7,5; 13 × 9; 14 × 7,5; 20,5 × 9	0,08	»	»	То же	1, *15—21*
КП-748/2	Трилистник от погребального венка	1	—	21 × 17, *H* 19	0,1 [1]	»	»	1999; некрополь/330, п. № 6; Козуб Ю.И.	1, *12*
КП-748/3, 4	Фр-ты пластин из фольги от погребального венка	2	—	11 × 11, 18 × 6, 12,5 × 7	—	»	»	То же	1, *28—30*
КП-816/2	Фр-ты листков из фольги ромбовидной формы от погребального венка	29 [2]	—	39 × 26; 22,5 × 21; 31 × 27; 16 × 19; 23 × 16	0,64 [2]	»	»	2007; некрополь/774, п. № 1; Ивченко А.В., Диденко С.В.	1, *22—26*
То же	Фр-ты пластин от погребального венка	—	—	21 × 12, 21 × 16	»	»	»	То же	1, *31, 32*
КП-818/2	Трилистники из фольги от погребального венка	2	—	33 × 14—7,5; 33 × 16—9,5	0,16 [3]	»	—	2008; некрополь/344; Ивченко А.В.	1, *13, 14*
То же	Пластина из фольги от погребального венка	1	—	13,5 × 12	—		—	То же	1, *27*
КП-828/1	Листочек из фольги в виде дубового листа	1	—	32 × 23	0,16	Ковка, вырезка	Отсутствует фр. в нижней части, замятости	1996; Р-25/557; Крапивина В.В., Буйских А.В.	1, *1*
КП-828/2	То же	1	—	32 × 23	0,13	То же	То же	То же	1, *2*
КП-828/3	»	1	—	10 × 12	0,02	»	Фр. верхней части	»	1, *3*
КП-828/4	Лента из фольги с резным зубчатым краем	1	—	36 × 5	0,26	»	2 фр.	1996; Р-25/652; Крапивина В.В., Буйских А.В.	1, *4*
КП-827/1	Сережка с округлым круглым в сечении обручем с разомкнутыми концами, в основании — подвеска с зернью и сканью	1	—	*H* 42,5	4,12	Ковка, пайка, волочение, филигрань	Деформирована	2005; некрополь/29; Козуб Ю.И., Ивченко А.В.	1, *37*
КП-818/1	Сережка составная с ребристым круглым обручем с разомкнутыми концами	1	—	*D* 14—16	0,65	Ковка, волочение	—	2008; НГС/242; Лейпунская Н.А., Каряка А.В.	1, *36*
КП-821/13	Сережка с ребристым круглым обручем с разомкнутыми концами, один из которых заканчивается стилизованной головой льва	1	—	*H* 19,5	3,83	Ковка, пайка, волочение, филигрань	Есть потери металла	2010; некрополь/378; Ивченко А.В.	1, *34*

КП-821/14	То же	1	—	*H* 22	4,01	То же	—	2010; некрополь/379; Ивченко А.В.	1, *35*
КП-970/1	Серьга с округлым в сечении обручем с разомкнутыми сходящимися концами и подвеской в виде астрагала	1	—	*D* 14—16, подвеска 10 × 7	0,33	Ковка, пайка, волочение	—	2015; некрополь/175; Ивченко А.В.	1, *33*
З-4462; КП IV-111	Подвеска-лунница из квадратного стержня округленного на концах с напаянными шариками	1	375	*H* 17 × 14,5	0,86	Ковка, пайка	—	1987; НГС, кладка 100, кв. IVA-398; Лейпунская Н.А., Самойлова Т.Л.	2, *43*
КП-699/7	Подвеска амфоровидная миниатюрная с гладкой поверхностью и шариком в основании	1	—	*H* 13, *d* 4,5	0,24	Штамповка, пайка, зернь	Деформирована	1992; некрополь/83; Папанова В.А.	2, *41*
КП-699/8	Подвеска амфоровидная с продольными рифлениями с имитацией зерни	1	—	*H* 23, *d* 9,5	0,83	Штамповка, пайка	Основание утрачено, деформирована	1992; некрополь/84; Папанова В.А.	2, *40*
КП-699/9	Подвеска амфоровидная, в верхней части украшена листочками, в нижней — продольные рифления с вдавлениями	1	—	*H* 26, *d* 11	0,97	То же	Основание утрачено	1992; некрополь/85; Папанова В.А.	2, *38*
КП-699/10	Подвеска амфоровидная, в верхней части украшена листочками, в нижней — продольными рифлениями, завершается шестилепестковой розеткой	1	—	*H* 27—28, *D* 11	1,2	»	Деформирована	1992; некрополь/86; Папанова В.А.	2, *39*
З-4472; КП-705/2	Подвеска в виде капли со вставкой из граната, обрамленная по краю рубчатой проволокой	1	916	9 × 18	0,9	Ковка, пайка, инкрустация	Целая	1993; Р-25/1734, яма № 706; Крапивина В.В., Буйских А.В.	2, *45*
КП-820/1	Подвеска амфоровидная с вертикальными каннелюрами и кольцами с зернью в верхней части и у основания	1	—	*H* 18	0,91	Штамповка, пайка, зернь;	Деформирована	2009; Р-25/41; Крапивина В.В., Буйских А.В.	2, *42*
КП-909/12	Подвеска-листочек из фольги с тиснением в виде прожилок	1	—	10 × 18	0,20	Ковка, тиснение	Смятая	2011; Р-25/504; Буйских А.В.	2, *44*
З-4454; КП II-51	Пронизка цилиндрическая из скрученной в трубочку пластины с пуансонным орнаментом	1	900	*D* 5, дл. 30	0,52	Ковка, пайка, тиснение	Целая	1973; некрополь/249, п. 20; Козуб Ю.И.	2, *56*
З-4464; КП IV-423	Пронизь составная, из 2 половинок с рельефным орнаментом. Отверстия украшены тонкой, рубленой проволокой, имитирующей зернь	1	750	*L* 16, *D* 5—7	0,79	Штамповка, пайка	Деформирована	1990; некрополь; Крыжицкий С.Д., Липавский С.А.	2, *51*
КП-748/1	Пронизка из 2 цилиндрических рифленных трубочек с рифленными муфточками	1	—	*L* 25—26 × 9—10	2,06	Ковка, пайка, тиснение	Целая	1999; некрополь/329; Козуб Ю.И.	2, *58*
КП-770/1-13	Пронизки из тонкого листа с поперечным рифлением	13	—	*L* 8, 9, 11	0,77	То же	То же	2002; некрополь/396; Козуб Ю.И., Хомчик М.А.	2, *52*

Окончание приложения

Инвентарный №	Название и характеристика предмета	Количество	Проба	Размер, мм	Масса, гр	Техника	Сохранность	Условия находки: год; место; автор раскопок	Рисунок, *позиция*
КП-827/2	Пронизь круглая составная, украшенная зернью и сканью	1	—	*D* 7	0,36	Ковка, пайка, филигрань, зернь	Сплюснута	2005; некрополь/264; Козуб Ю.И., Ивченко А.В.	2, *46*
КП-821/10-11	Пронизки-трубочки из тонкого листа с гладкой поверхностью	2	—	5 × 2	0,99	Ковка, пайка	—	2010; некрополь/381; Ивченко А.В.	2, *47*
КП-821/2-9	Бусины биконической формы	8	—	*D* 4—5	—	Ковка, пайка	Некоторые распаялись по шву	То же	2, *47*
КП-821/12	Бусина проволочная в полтора оборота	1	—	*D* 4	—	То же	—	»	2, *47*
КП-953/3	Пронизь-трубочка с поперечным рифлением	1	—	*L* 8	0,08	Ковка, пайка, тиснение	Целая	2014; некрополь/119; Ивченко А.В.	2, *53*
З-4469; КП-699/11	Бусина составная биконической формы	1	500	*D* 3	0,06	Ковка, пайка	Деформирована	1992; некрополь/87; Папанова В.А.	2, *57*
З-4470; КП-699/12	То же	1	500	*D* 3	0,07	То же	Половинки разделены и деформированы	1992; некрополь/87-а; Папанова В.А.	2, *54*
З-4471; КП-705/1	»	1	500	*D* 4	0,12	»	Целая	1993; Участок АГД, случ. Находка; Русяева А.С.	2, *49*
КП-771/2	Бусина составная из двух половинок, округлая в сечении	1	—	*D* 3,5	0,09	»	То же	2003; Подв/35; Крыжицкий С.Д., Смирнов А.И.	2, *50*
КП-771/3	Половина бусины свернутая в конус	1	—	*L* 5	0,04	»	Деформирована	2004; НГС/375; Лейпунская Н.А., Назарчук В.И.	2, *55*
КП-818/4	Бусина составная биконической формы с напаянными у отверстия кольцами из проволоки	1	—	*D* 8	0,22	»	Есть трещина	2008; некрополь/431, склеп № 7; Ивченко А.В.	2, *48*
З-4463; КП IV-112	Кольцо. Обруч округлый круглый, сечение округлое полукруглое, сплошной цельный, сомкнутый	1	900	*D* 20—23	2,35	»	Целое	1987; ЮЗА, кв. Е/З; Русяева А.С., Назарчук В.И.	2, *60*
З-4473; КП-709	То же	1	585	*D* 20	1,27	»	То же	1995; некрополь/192; Козуб Ю.И.	2, *61*
КП-821/1	Кольцо. Обруч круглый округлый, сечение округлое круглое, сплошной цельный с разомкнутыми концами	1	—	*D* 17,5—18,5	0,69	»	»	2010; Р-25/1545; Крапивина В.В., Буйских А.В.	2, *62*
КП-821/15	Перстень. Обруч круглый, сечение плоское прямоугольное, сплошной цельный сомкнутый. Щиток овальный со вставкой из стекла (?)	1	—	*D* 20—17,5; щиток 7,5	2,54	»	Деформирован	2010; некрополь/380; Ивченко А.В.	2, *59*

З-4423-4424; КП II-17, 18	Бляшки нашивные с изображением Сирены. На обратной стороне по 2 петельки	2	958	15 × 13, 15 × 12	по 0,37	Штамповка, пайка	Целые, патинированы	1970; некрополь/1405—1406; Козуб Ю.И.	2, *64, 65*
З-5532-5533; КП II-20, 21	Бляшки нашивные круглые с 2 дырочками, край загнут	2	958	*D* 5	по 0,01	Штамповка	Целые	1973; некрополь/387, п. № 20; Козуб Ю.И.	2, *67*
З-4425-4453; КП II-22—50	Бляшки-розетки круглые с концентрическими кругами в центре и насечками по краям	29	900	*D* 9—11	0,57	Штамповка, пайка	Часть деформирована	1973; некрополь/250, п. № 20; Козуб Ю.И.	2, *66*
КП-769/1—5	Бляшки нашивные ажурные в виде 6-лепестковой розетки	5	—	*D* 15—17	0,42	То же	1 целая, 4 с потерями	2002; некрополь/391—395; Козуб Ю.И., Хомчик М.А.	2, *70*
КП-816/1	Бляшка нашивная прямоугольная с рельефным изображением грифона	1	—	13,5 × 16	0,41	»	Целая	2007; Р-25/429; Крапивина В.В., Буйских А.В.	2, *63*
КП-818/3	Бляшка нашивная в виде капли с насечками по краю	1	—	8 × 10,5	0,06	»	Деформирована	2008; некрополь /343; Ивченко А.В.	2, *68*
КП-953/1	Бляшка нашивная ажурная в виде 6-лепестковой розетки	1	—	*D* 15—16	0,21	Штамповка	Целая	2014; некрополь/117; Ивченко А.В.	2, *71*
КП-953/2	Бляшка нашивная треугольная с 4 рядами поперечного рифления	1	—	7 × 7	0,04	То же	То же	2014; некрополь/118; Ивченко А.В.	2, *69*
КП-820/2	Фр. фольги с загнутым в петлю краем	1	—	6 × 8	0,05	—	Фр.	2009; Р-25/71; Крапивина В.В., Буйских А.В.	2, *73*
КП-821/16	Фр. накладки с пуансонным орнаментом	1	—	15,5 × 16	0,28	Штамповка	2 неполных фр.	2010; Р-25/3491; Крапивина В.В., Буйских А.В.	2, *74*
КП-954/1	Фр. фольги с рельефным орнаментом	1	—	10 × 12	0,12	Тиснение	—	2014; Р-25/1335; Буйских А.В.	2, *72*
КП-771/1	Заготовка в виде уплощенной овальной пластины	1	—	13 × 15	4,5	—	Хорошая	2003; Т-3/1; Назарчук В. И.	2, *75*
КП-954/2	Заготовка в виде квадратного брусочка	1	—	25 × 3	3,43	—	То же	2014; Р-25/635; Буйских А.В.	2, *76*

Примечания. [1] Дана масса для всего комплекта (КП-748/2—4). [2] Дано для всего комплекта (КП-816/2); более крупные — 7, остальные — [3] Мелкие. Дано для всего комплекта (КП-818/2).

УДК: 904.23(477.73)“652”

І. М. Шейко

СВІТИЛЬНИКИ З БЕРЕЗАНСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ (матеріали розкопок В.В. Лапіна і С.М. Мазараті)

У публікації розглядаються античні світильники з колекцій В.В. Лапіна та С.М. Мазараті з Наукових фондів Інституту археології НАН України, які походять з поселення на о. Березань. Вироби охоплюють період з останньої чверті VII ст. до н. е. — до I ст. н. е. Уточнюються центри виробництва та датування.

Ключові слова: світильники, Борисфен, доримський час.

Світильники, що походять з розкопок на поселенні о. Березань, з колекцій Наукових фондів ІА НАН України, нараховують близько 200 одиниць. Зібрання містить світильники, знайдені під час дослідження згаданого поселення у 1960-х — на початку 1980-х рр. під керівництвом В.В. Лапіна та С.М. Мазараті. Усі вони належать до різних центрів виробництва та мають широкі хронологічні межі — від кінця VII ст. до н. е. — до I ст. н. е. включно. Наявні світильники з каменю, глини та ліпні варіанти. Серед центрів виробництва слід назвати такі: східно-грецькі, аттичні, малоазійські та місцеві, ольвійські, репліки довізних виробів. Варто зауважити, що довізні екземпляри займають кількісно найбільшу частину згаданих колекцій.

Найбільш ранніми за датуванням світильниками, знайденими в районі Ольвії, були вироби з мармуру, один із яких походить з колекції С.М. Мазараті (рис. 1). Його датують кінцем VII ст. до н. е. Мармурові світильники, та з каменю загалом, на відміну від глиняних, складають дуже рідкісний тип виробів. Як правило, це довізні типи з різноманітних центрів античного світу, зокрема, такі світильники знайдено на Родосі, на о. Мелос, у Трої, Сіракузах, Селінунті [Beazley, 1940, p. 23—28], на Самосі [Blondé, 1989, fig. 181], а також в Борисфені і в Ольвії. На думку Дж. Бізлі, триріжкові мармурові світильники з’являються ще у кінці VII ст. до н. е. [Beazley, 1940, p. 23]. У Борисфені та в Ольвії було знайдено вісім світильників та фрагментів з каменю, а саме — з мармуру, вапняку, талькового сланцю та інших порід [Шейко, 2015, с. 67].

Що ж до морфології виробів, то виступи по боках із наскрізними отворами слугували для спеціальних ланцюжків за допомогою яких світильники підвішували. Менше з тим, такий світильник міг просто стояти на горизонтальній поверхні, або насаджувався на спеціальний стержень, завдяки отвору посередині виробу. Вмістилище світильників розділене на три частини невисокими перегородками, що дозволяє наповнювати кожну окремо, але з невеликою кількістю паливного матеріалу.

За Дж. Бізлі, мармурові світильники виготовляли у одному місті та поставляли всьому грецькому світові, що є цілком логічним припущенням, адже у наявній літературі світильники цього типу мають однакову морфологію та розміри, за виключенням однієї мікроформи, знайденої у святилищі Деметри Малофорос Селінунту [Beazley, 1940, p. 27]. Знахідки світильників такого типу у храмах та святилищах (храм Артеміди в Ефесі, святилище Гемітеї у Кастабосі [Bailey, 1996, Q3960, p. 117, 118]) можуть свідчити про їхнє призначення саме для освітлення згаданих будівель, та використанні під час релігійних дійств.

Наступний тип виробів, який датують останньою чвертю VII—VI ст. до н. е. — коринфські відкриті одноріжкові світильники з біконічним тулубом та втулкою в центрі вмістилища.

Морфологія виробів така: біконічний тулуб, із прямими неширокими плічками, які мають заокруглені кінці; широка втулка в центрі дна, та округлий чи підтрикутної форми ріжок з овальним отвором для ґноту.

© І.М. ШЕЙКО, 2016

Рис. 1. Мармуровий світильник, АБ—84/266

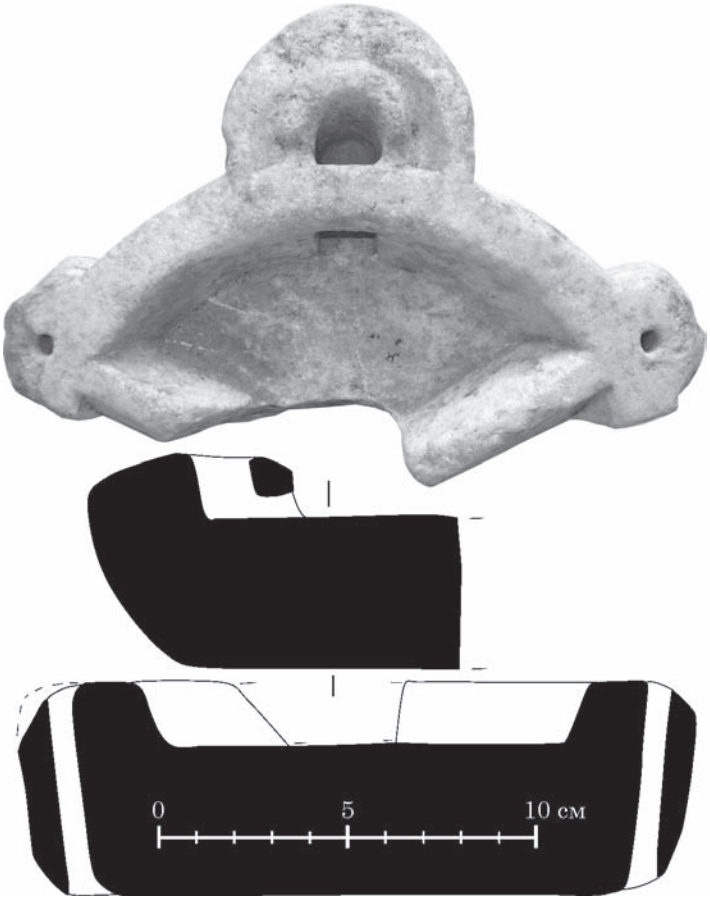

Наші колекції включають екземпляри як довізного, так і місцевого (березанського) виробництва (рис. 2, *1*). На відміну від довізних виробів з Коринфа, які мають щільну глину світло-жовтого кольору, іноді з включеннями крупних фрагментів вапняку, згаданий екземпляр вирізняється грубою поверхнею, кривими обрисами, значною домішкою вапняку та піску. Найближчою аналогією слугує Type 11 (= Broneer Type I) за Р. Холандом [Howland, 1958, p. 23].

Крім того, зустрічаються світильники з біконічним тулубом, проте із конічним виступом в центрі вмістилища (рис. 2, *2*). Це відкритий одноріжковий світильник із майже горизонтальними, широкими плічками. Ріжок невеликий, округлої форми, із овальним чи круглим отвором для ґноту. Виступ у центрі дна, як правило, вищий за плічка, проте наявні екземпляри із незначним виступом.

Цей виріб належить до аттичного виробництва, передовсім за складом глини та характерним покриттям. Аттичні вироби

Рис. 2. Ранні світильники VI—V ст. до н. е.: *1* — АБ—69/330; *2* — АБ—75/307; *3* — АБ—70/385; *4* — АБ—83/258; *5* — АБ—75/1078; *6* — АБ—63/457

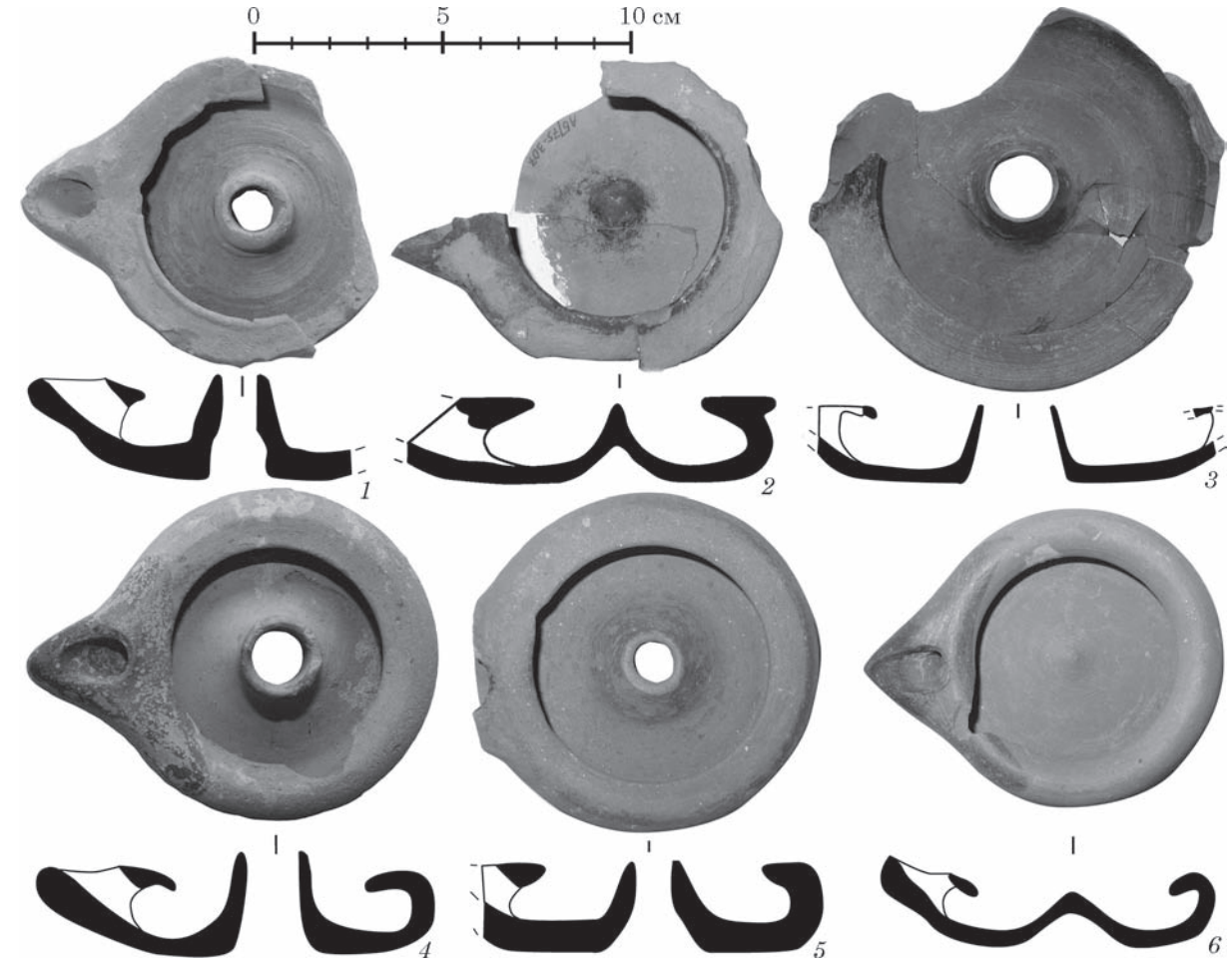

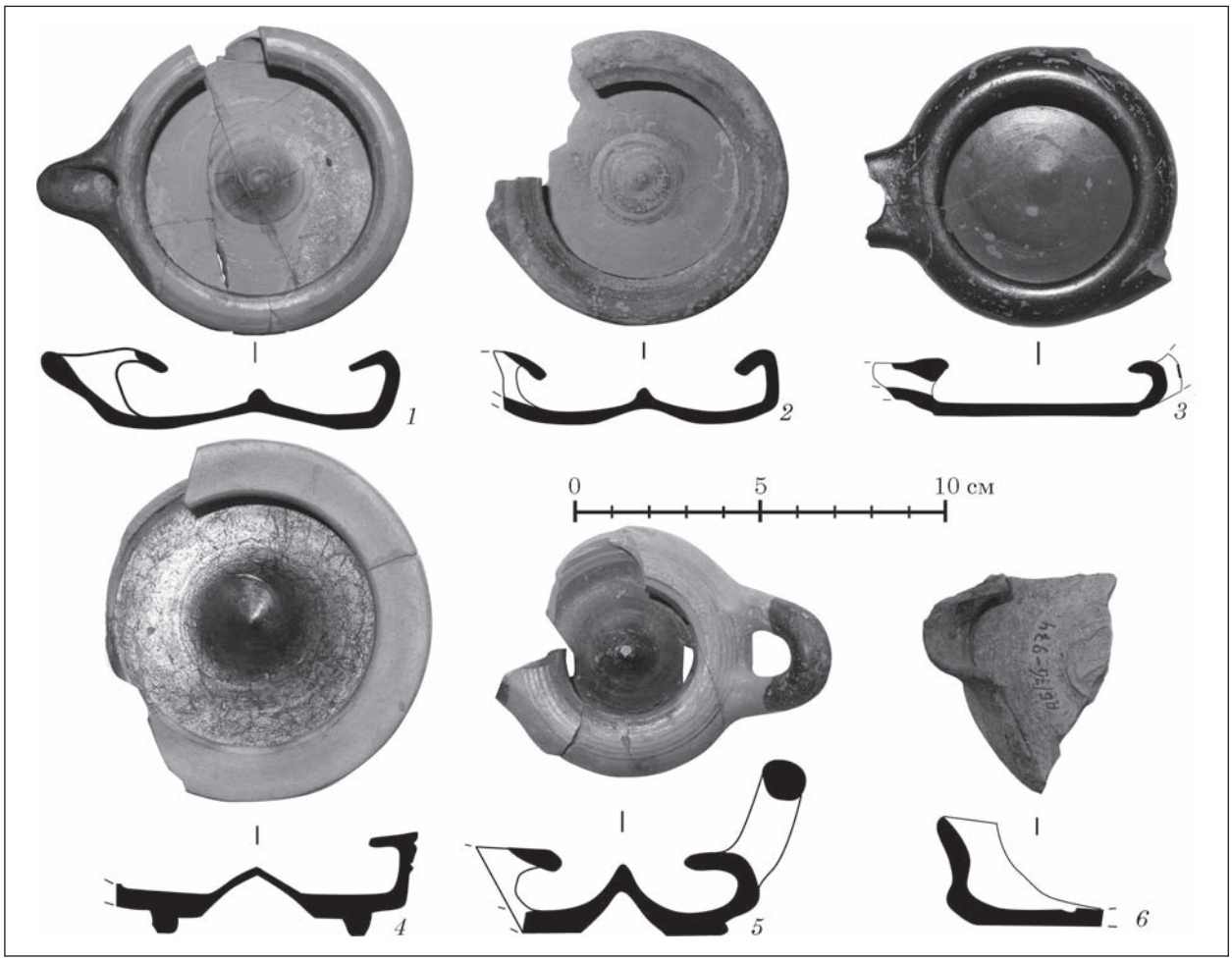

Рис. 3. Світильники середземноморських центрів та з Аттики: *1* — АБ—64/621; *2* — АБ—62/507; *3* — АБ—64/1120; *4* — АБ—82/57; *5* — АБ—66/439; *6* — АБ—76/974

даного варіанту із покритим лаком ріжком та широкими плічками, однак із низьким конусоподібним виступом в центрі дна, знайдено при розкопках в Кноссі, на Криті і датовано 500—480 рр. до н. е. [Coldstream, 1999, Pl. 21, N 71—75].

Крім того, в Кноссі знайдено й аттичний екземпляр (без лаку) та один місцевого виробництва (із дном, вкритим лаком поганої збереженості) із біконічним тулубом та високим конусоподібним виступом в центрі дна. Перший довізний екземпляр датовано 575—525 рр. до н. е., другий — місцевий — 500—480 рр. до н. е. [Coldstream, 1999, Pl. 26, N 8—9].

Р. Холанд датує вироби даного варіанту вужче: другою—третьою чвертями VI ст. до н. е. [Howland, 1958, p. 25].

Одноріжковий світильник аттичного виробництва, який має круглі широкі плічка, невисокий піддон, конусоподібний виступ в центрі вмістилища, та бокову вертикально підняту ручку (рис. 3, *5*), поки складає унікальний виріб серед ольвійської колекції в цілому.

Глина виробу щільна, без візуальних домішок. Покриття густим чорним та червоним лаком наявне на дні вмістилища, ручці та, вірогідно, було на ріжку, який не зберігся. Крім того, плічка вкриті сімома тоненькими смугами червоного лаку зі сріблястим відблиском. Подібне декорування може вказувати на, найімовірніше, імітацію форми східно-грецького світильника. Глина та покриття густим лаком вказують на аттичне виробництво.

Єдиною повною аналогією зазначеному світильнику є виріб з Токри. Дж. Бордман посилається зі схожим типом дна світильників на Тип 12В за Р. Холандом, однак, крім конічного виступу на дні та невисокого піддону, світильники вказаного типу не мають нічого спільного із нашим екземпляром. Датування — середина VI ст. до н. е. [Boardman, 1966, Fig. 68; Pl. 90, N 1430; p. 140].

Східно-грецькі, або іонійські, світильники є також ранніми виробами і представлені переважно довізними типами (рис. 2, *3*), які походять з різних центрів Східного Середземномор'я, у тому числі, можливо, й з Афін [Журавлев, 2007, с. 31]. Датують їх пізньоархаїчним — ранньокласичним часом (VI—V ст. до н. е.). Це відкриті вироби, як правило, одно- чи дворіжкові, з лаковим покриттям у вмістилищі, на плічках та ріжку; іноді лак наносився смугами на плічка та дно світильника. Морфологія форми простежується за наявністю циліндричних втулок у центрі дна, чи

конічних виступів. Ранні форми виготовляли на гончарному крузі. Дрібні блискітки у тісті глини більшості світильників даного типу характерні для виробів середземноморських гончарних центрів [Журавлев, 2007, с. 31], що й дозволяє припускати їх імпорт саме звідти.

Найбільш ранніми серед наявних у колекції іонійських світильників є дворіжкові вироби з втулкою у центрі вмістилища (рис. 2; 3). Згідно типології, розробленої за матеріалами Афінської агори, це тип Howland 19A (= Broneer, тип III), датований 525—480 рр. до н. е. Аналогічні форми походять і з різноманітних центрів як Середземномор'я [Boardman, 1967, pl. 32; cat. N 2272; Menzel, 1954, Abb. 2; N 6], так і Північного Причорномор'я [Журавлев, 2007, кат. № 1—16; Hójte, 2010, pl. 318; Забелина, 1992, табл. II, с. 305; Козуб, 1974, рис. 53].

Східно-грецькі одноріжкові світильники із конічним виступом у центрі дна (рис. 3, *2*) є також довізним типом освітлювальних приладів. Смугами червоного лаку вкриті плічка та конічні виступи у центрі вмістилища, суцільно вкриті ріжки. Згаданий тип світильників співвідноситься з афінським типом Howland 19 Variants (= Broneer, тип III). Такі вироби датують 525 р. до н. е. — першою половиною V ст. до н. е. [Журавлев, 2007, кат. № 23—73]. Аналогічні вироби знайдено на о. Хіос [Boardman, 1967, Pl. 94, cat. N 505], в Пантикапеї [Забелина, 1992, таб. III, *1*].

Варто зазначити, що довізні іонійські одноріжкові екземпляри поділяються на два варіанти. Вироби першого мають видовжені округлої форми ріжки, плічка — скошені до центру вмістилища (рис. 3, *1*), або із закраїнами (рис. 3, *2*), та невисокий конусоподібний виступ в центрі дна. Глина виробів даного варіанту щільна, подекуди із дуже дрібними часточками вапняку та дрібною домішкою золотистих блискіток. Покриття іонійським лаком поганої збереженості відмічене на ріжку, смугами по плічках та в центрі дна. Поверхня світильників залощена.

Іонійські світильники другого варіанту мають трикутний ріжок (рис. 2, *6*), який плавно виходить з круглих плічок, та вузький овальний отвір для ґноту. Конусоподібний виступ в центрі дна як високий, так і незначний. Поверхня виробів гладенька. Глина ідентична до першого варіанту виробів, а покриття чорним чи червоним лаком наявне лише на ріжках.

Аналогії даним варіантам одноріжкових іонійських світильників знайдено на Боспорі [Журавлев, 2007, кат. № 23—73; Забелина, 1992, таб. III, *1*], о. Хіос [Boardman, 1967, Pl. 94, N 505] та в Ольвії [Hójte, 2010, Pl. 319]. Вироби належать до типу 19 за Р. Холандом (= Broneer, тип III) [Howland, 1958, p. 42].

Крім того, серед світильників означеного центру виробництва наявні екземпляри із втулками в центрі вмістилища (рис. 2, *4—5*). Покриття червоним чи чорним густим лаком у світильників із круглими плічками наявне виключно на ріжках. Склад глини (за винятком домішки дрібних часточок вапняку) та поверхня виробів аналогічні до довізних одноріжкових іонійських виробів.

Серед ранніх іонійських світильників виділяються також місцеві імітації довізних типів, що наявні й у колекціях НФ ІА НАНУ. Вони представлені як світло-, так і сироглиняними екземплярами. Вироби більш грубі та товстостінні, іноді присутній керамічний брак. У тісті глини дрібні домішки вапняку та піску. Покриття повністю відсутнє для світлоглиняних форм, та наявне сіре лощення виробу для сироглиняних.

Світильники даного варіанту за Д.В. Журавльовим складають вироби анонімних східно-егейських центрів, датовані в межах кінця VI — першої половини V ст. до н. е. [Журавлев 2007, с. 41].

Серед ранніх світильників з колекцій фондів ІА НАНУ виділяються місцеві (березанські чи ольвійські) дворіжкові та одноріжкові відкриті світильники із боковою ручкою. Вироби слугують місцевими імітаціями довізним варіантам світильників зі смугами білої фарби, які датують в межах 525—500/480 рр. до н. е.

Довізні світильники зі смугами білої фарби у центрі вмістилища та на плічках, а також на боковій ручці, складають доволі рідкісний тип світильників. Чорним чи червоним лаком вкривалось вмістилище, плічка та частина ручки, після чого наносилась біла фарба. Ручка виробів має як трикутну заокруглену форму, так і просто округлу. Зокрема, на Боспорі відомо лише декілька форм, на відміну від Ольвії, де їх знайдено значно більше.

Д.В. Журавльов вважає, що місцем виробництва даних виробів є східно-егейські центри [Журавлев, 2007, с. 38], проте, якість лаку та глина свідчать на користь їх аттичного походження. Крім того, за своєю морфологією та способом покриття вони дуже схожі на іонійські одноріжкові варіанти, про які йшлося вище. Таким чином, це може бути аттична імітація іонійського типу.

Однак, наша колекція має виключно місцеві репліки довізному типові, які не відрізняються від останнього за морфологією. Дно вмістилища як пласке, так і, відповідно до аттичних виробів, із невисоким конусоподібним виступом.

Глина виробів різного кольору: червона, сіра та світла. У якості домішок до глиняного тіста добавляли вапняк та, іноді, пісок. Ручки подекуди вкриті червоною чи коричневою фарбою. Останні також було знайдено на поселеннях ольвійської хори: Стара Богданівка 2 [Марченко, Доманский, 1981, табл. 5, *15*] і Куцуруб 1 [Марченко, Доманский, 1991, рис. 9, *7*]. Крім того, подібні вироби знайдено і в Пантикапеї [Кругликова, 1957, рис. 2б, *4*].

У колекції наявний і одноріжковий відкритий аттичний світильник із конусоподібним виступом в центрі дна та прямим тулубом із кількома врізними канелюрами (рис. 3, *4*). Ріжок даного типу світильників округлої форми із овальним чи круглим отвором для ґноту. В

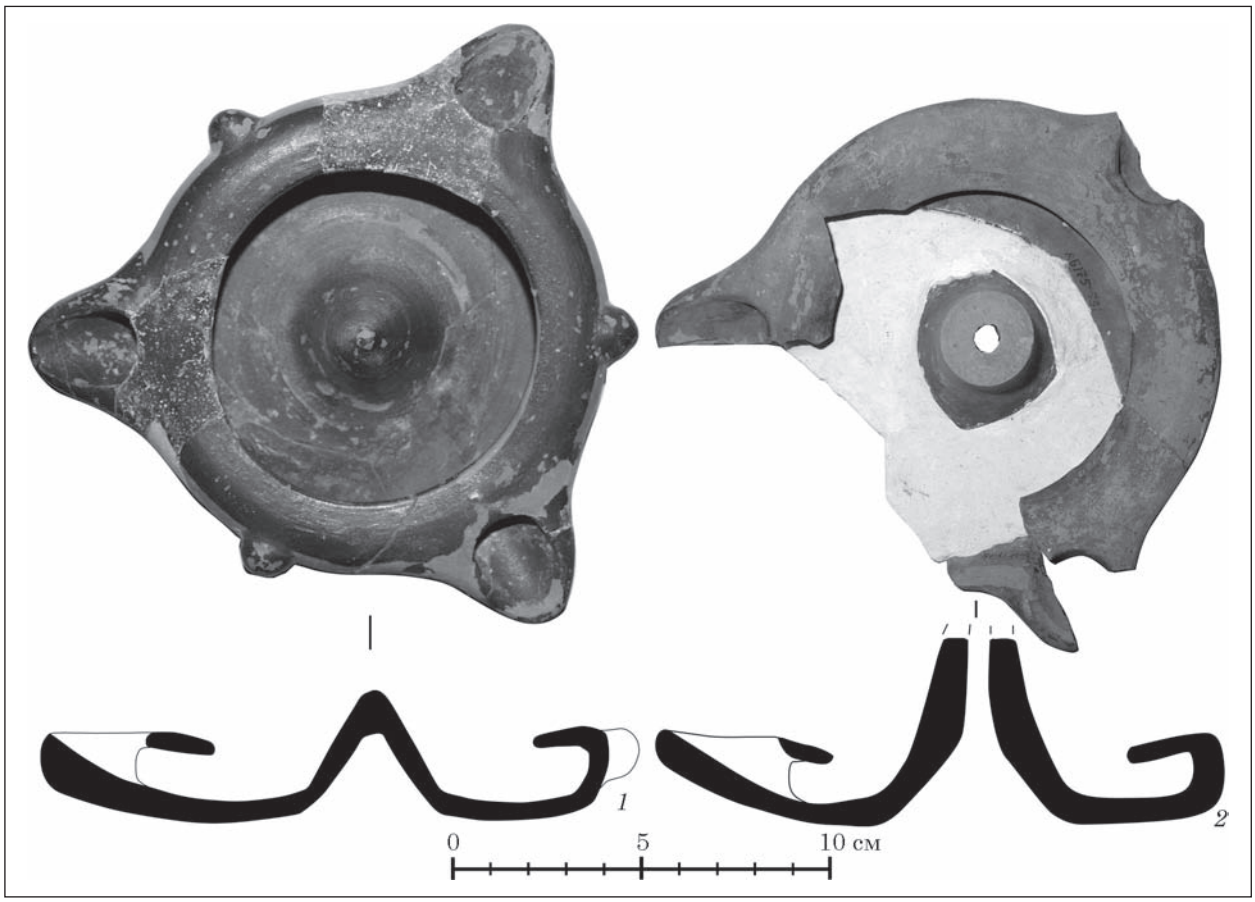

Рис. 4. Триріжкові світильники: *1* — Б—60/1041; *2* — АБ—75/731

центрі вмістилища — високий конусоподібний виступ. Деякі вироби даного типу мають невисокий піддон із заглибленням під конусоподібний виступ у центрі дна. Плічка неширокі, прямі, звернені до центру дна.

У деяких екземплярів дно вмістилища суцільно вкрите густим червоним лаком; вони стоять на переважно невисокому піддоні, хоча велика кількість виробів не має останнього. Нарівні із цим, плічка або суцільно вкриті лаком того ж кольору, або смугами червоного та чорного лаків зі сріблястим відблиском, що є характерною особливістю виробів даного типу.

Вироби даного типу схожі на Тип 7 за Р. Холандом [Howland, 1958, p. 18], із прямим профілем, які датуються в межах останньої чверті VI — початку V ст. до н. е., а профіль із врізними рівчачками в колекції світильників з розкопок Афінської агори не спостерігається.

Триріжковий відкритий аттичний світильник із високим конусоподібним виступом в центрі дна є одиничною знахідкою серед великої колекції району Ольвії в цілому, а не лише в межах поселення на о. Березань (рис. 4, *1*). Світильник має три рівновіддалені один від одного невеликих ріжка округлої форми із овальним отвором для ґноту. Плічка та тулуб округлої форми, неширокі, з горизонтально прямими краями. Конусоподібний виступ в центрі дна значно вищий за плічка виробу. Дно ззовні має таку ж форму, як і виступ в центрі дна. По боках, на тулубі між ріжками наявні три великі круглі виступи.

Для типу характерно покриття густим чорним лаком верхньої частини світильника: плічка, ріжки, бокові виступи та дно вмістилища. Нижня частина має залощену до блиску поверхню. Глина щільна, без візуальних домішок. Світильники даного типу мають подібні аналогії у Німфеї [Рыбаков, 1966, табл. 17, *9*] та Керкінітиді [Кутайсов, 1992, с. 114] і датуються VI ст. до н. е.

Поруч із відкритими, напівзакритими та закритими світильниками в районі Ольвії відомі форми відкритого типу з вертикальними ручками-петлями у центрі вмістилища, які виготовлено з різної глини. Відсутність подібних виробів серед керамічних колекцій решти міст Північного Причорномор'я, у тому числі й Боспору Кіммерійського, дають змогу припускати їхнє місцеве ольвійське виробництво.

Характерно, що усі довізні екземпляри ручок-петель від світильників мають «смугасте» червоне та коричневе лакове покриття. Світильників із подібними ручками, які були б суцільно вкриті лаком, поки що не було виявлено. Місцеві репліки, які слугують повними імітаціями довізним, і також вкриті горизонтальними смугами червоної фарби. Одноріжкові світильники зі «смугастими» вертикальними ручками-петлями походять з керамічної колекції Смірни пізньоархаїчного часу [Akurgal, 1983, Taf. 123]. Згадана

аналогія дає можливість припускати імпорт подібних виробів саме з території Північної Іонії, а, можливо, і саме з цього центру. Таким чином, є всі підстави припускати, що подібні світильники з петлями з Іонії могли стати певним поштовхом для місцевого ольвійського виробництва таких форм.

Ольвійські екземпляри повторюють довізні вироби за формою, проте виготовлені переважно з сірої (як і наявні у колекції НФ ІА НАН України) (рис. 4, *2*; 5, *1—2*), рідше — світлої глини, з сірим лощенням поверхні виробу. Знайдено поки лише кілька ручок-петель з червоної глини, які мають домішку вапняку та грубу поверхню, та один світлоглиняний триріжковий світильник з відламаною вертикальною петлею.

Фрагментарність більшості форм світильників з ручками-петлями, знайдених при дослідженні Ольвії та Борисфену, дають змогу говорити лише про відкриту форму цих світильників, а, приміром, кількість ріжків залишається відкритим питанням. Із впевненістю можна говорити про дво- та триріжкові репліки даних світильників, однак за аналогією світильників зі Смірни, слід припускати й можливі одноріжкові екземпляри. Це означає, що кількість ріжків була варіантною. Датуються дані світильники за матеріалами з Коринфа [Broneer, 1930, cat. N 1426], Делоса [Alabe, 1989, fig. 1], Фракії [Чичикова, 1969, обр. 23] та Придніпров'я [Онайко, 1966, табл. XVII, *2*] першою чвертю V ст. до н. е.

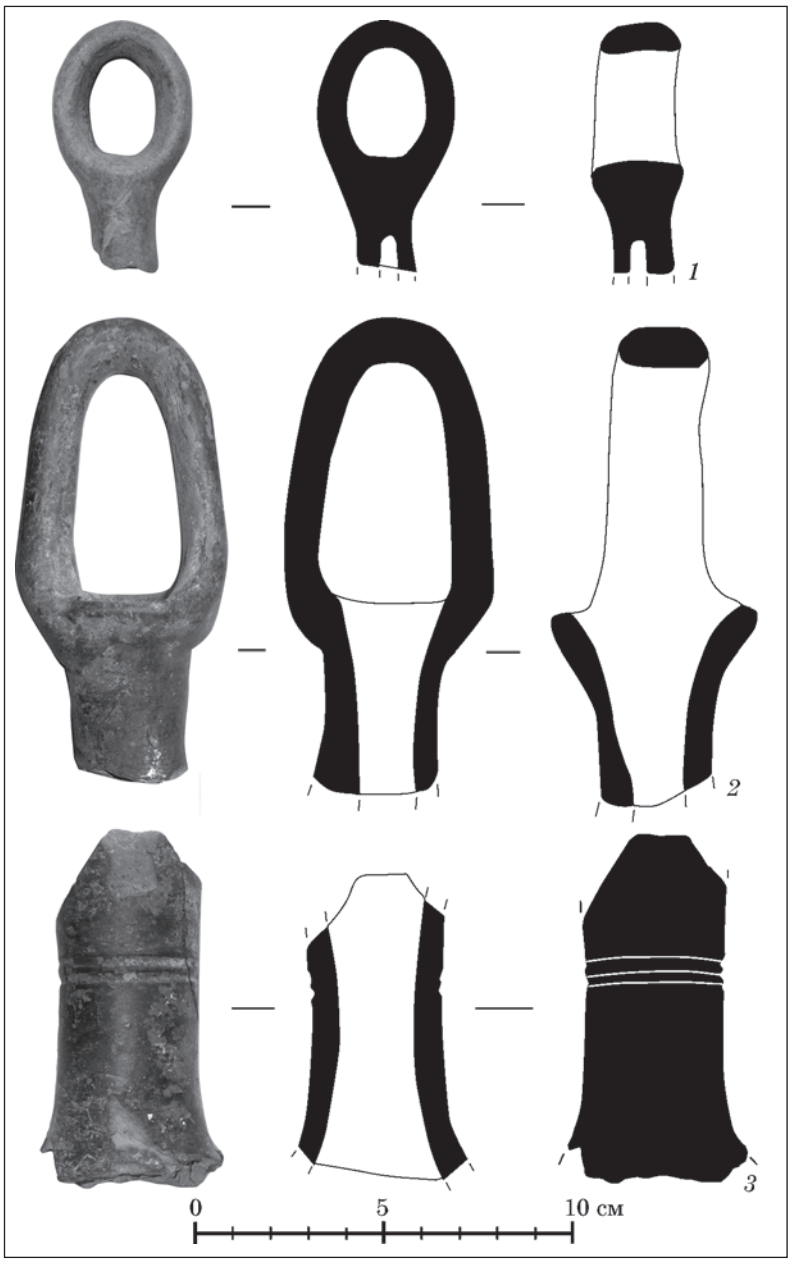

Рис. 5. Світильники з вертикальними ручками-петлями: *1* — АБ—74/98; *2* — АБ—79/19; *3* — АБ—68/450

Крім того, сіроглиняний дворіжковий світильник з ручкою-петлею було знайдено в Ольвії у 2012 р. в одному з ботросів на Південному теменосі ділянки Р-25. Поверхня виробу вкрита чорним лощенням. Завдяки археологічно цілій формі, даний екземпляр дає можливість уявити зовнішній вигляд подібного типу освітлювальних приладів. Комплекс ботроса датовано першою чвертю V ст. до н. е. Це поки що єдине можливе вузьке датування подібних виробів.

Наступним типом світильників є одноріжкові вироби аттичного виробництва із неширокими круглими плічками (рис. 3, *3*). Ріжки мають дещо витягнуту форму, округлі, з маленьким круглим чи овальним отвором для ґноту. Дно вмістилища як пласке, так і дещо підвищене в центрі. Дно ззовні також має кілька видів: пласке без піддону, пласке із невисоким піддоном, із незначним заглибленням догори.

Піддон таких виробів невисокий, як плаского форми, так і конусоподібної. Наявна бокова горизонтальна ручка.

Глина щільна, без візуальних домішок. Покриття виробів густим чорним лаком суцільне, крім дна та піддону ззовні. Один екземпляр із покриттям червоно-коричневим густим лаком має не зафарбовану роздільну широку смужку по центру плічок. Світильники даного типу аналогічні типові 21В за Р. Холандом (= Broneer, тип IV) датованих в межах 480—415 рр. до н. е. [Howland, 1958, p. 46]. Близькі форми знайдено в Афінах [Thompson, 1933, fig. 1; Bailey, 1991, fig. 22], Дідімах [Menzel, 1954, Abb. 86, N 1] та на Боспорі [Журавлев, 2007, кат. № 81—87].

Серед березанських колекцій виділено доволі рідкісний тип виробів, а саме — світильни-

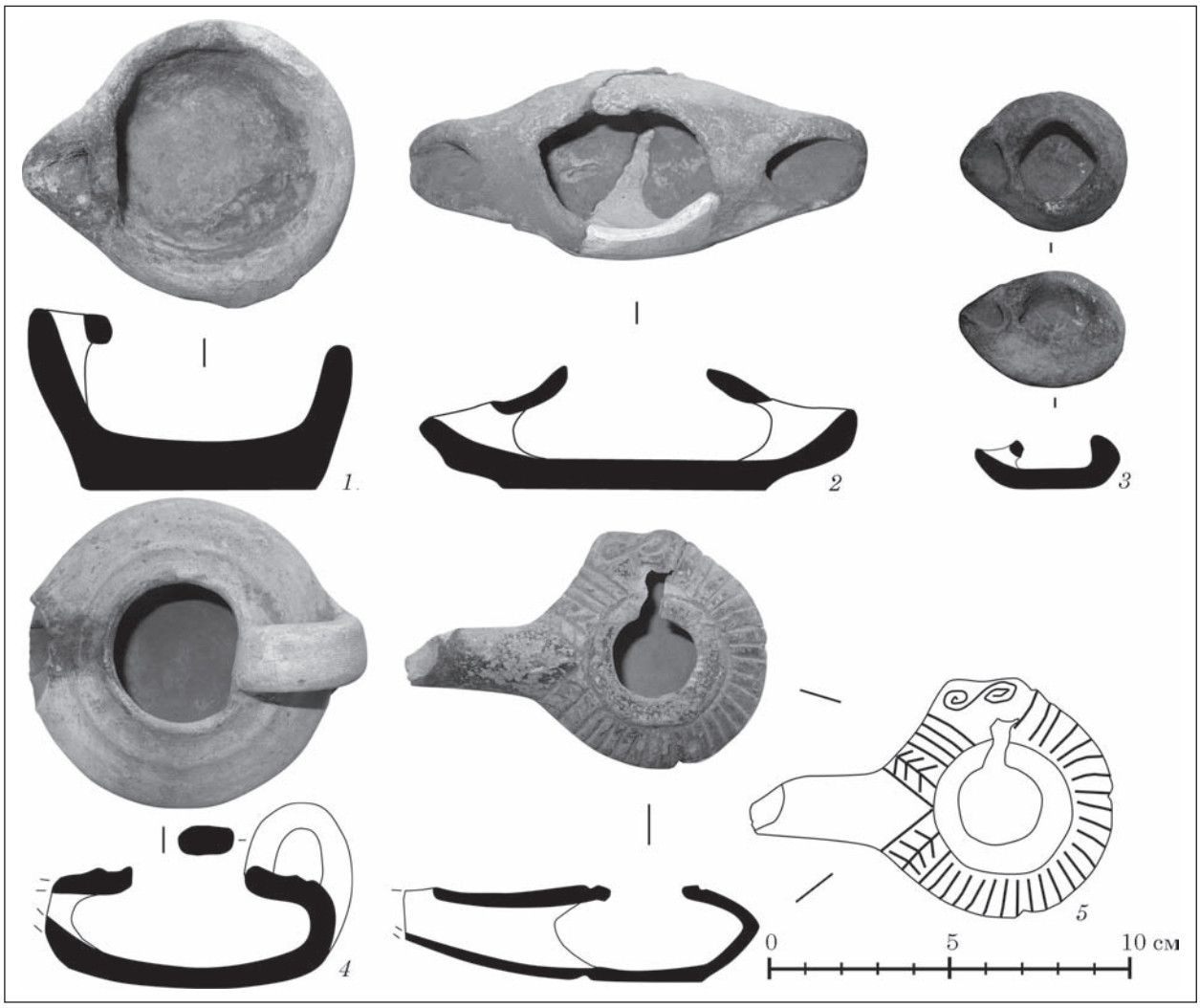

Рис. 6. Елліністичні світильники: *1* — АБ—70/555; *2* — АБ—72/86; *3* — б/№; *4* — АБ—70/218; *5* — АМ 1058/5188

ки з втулкою-ріжком. На доказ того, що втулка одночасно слугувала і ріжком, може свідчити значний шар кіптяви по її краях та, особливо, біля наскрізних отворів.

В Ольвії такі світильники представлені різною глиною: коричнево-рудою із сіролощеною поверхнею, світло-коричневою та помаранчевою. Візуальні характеристики виробів та глиняного тіста — відсутність лакового покриття, домішка фрагментів вапняку та, навіть, часточок кварциту та піску дає можливість припускати їхнє місцеве виробництво.

Д.В. Журавльов та Н.П. Турова опублікували подібний світильник з Ялти, називаючи його «світильник-свічник» [Журавлев, Турова, 2012, с. 379, 380]. Датування виходить далеко за межі існування світильників раннього часу, оскільки автори припускають вжиток таких виробів у III—IV ст. н. е., спираючись на знахідки «свічників» у Херсонесі. Крім того, С.Б. Сорочан також звернув увагу на «світильники-свічники» у ранньовізантійському Херсонесі [Сорочан, 1999, с. 101—114].

Однак, морфологія «свічників» з Ольвії та Борисфену все ж дещо відрізняється від цього виробу, а саме: форма втулки чітко циліндрична, на відміну від представленої у каталозі Д.В. Журавльова та Н.П. Турової, з розширенням угору та без натяку на ручку; ольвійські фрагменти більш товстостінні; піддон відсутній, дно пласке чи заокруглене; у тісті наявні різноманітні домішки. Такі особливості, а також відкрита форма ольвійських світильників, дають можливість припускати значно більш ранню дату їх виробництва. До того ж, червоноглиняний світильник даного типу, було знайдено у закритому комплексі, засип якого датується не пізніше третьої чверті V ст. до н. е. [Крапивина, Буйских, Кузьмищев, 2011, с. 54]. Окрім втулки, світильник має типову форму мініатюрної одноручної чаші, характерної для місцевого керамічного виробництва того ж часу.

Одноріжкові світильники-чаші (типу фінікійських) із загнутими краями-плічками представлено одиничним екземпляром серед березанських колекцій (рис. 3, *6*). Світильники даного типу мають загнуті у середину краї-плічка та типологічно відносяться до категорії світильників-чаш. Краї було вдавлено по сирому тісту, від чого форма такого світильника

дещо нагадує вінця іншого виробу із загнутими краями — ойнохої. Глина сірого кольору також вказує на ольвійське виробництво.

Світильники із загнутими краями мають широке датування — VII—II ст. до н. е. [Menzel, 1954, Abb. 1; Oziol, 1977, Fig. 2; Zeischka, 1997, p. 16], до того ж дослідники виводять подібну форму від середини бронзового віку — 2200—1550 рр. до н. е. [Rosenthal, Sivan, 1978, p. 76]. Вважається, що світильники-чаші ведуть своє походження від фінікійських ламп-чаш, знахідки яких широко представлені у Середземномор'ї у пізньоархаїчний — класичний часи [Oziol, 1977, pl. 1—3; Hübinger, 1995, Kat. Nr 1—9]. Слід при цьому врахувати, що ольвійський екземпляр відрізняється від подібних світильників низькою формою та лише злегка загнутими краями. А комплекс, де його знайдено, датується у межах V ст. до н. е. [Буйских, Кузьмищев, Новиченкова, 2012]. Незважаючи на те, що в Ольвії досі не було знайдено фінікійських світильників, можливо, вони могли бути відомі місцевому гончареві, який і зімітував відому форму.

Окрему групу виробів елліністичного часу складають так звані глечикоподібні світильники (рис. 6, *4*), виділені ще О.Ф. Вальдгауером [Вальдгауер, 1914, с. 26]. Усі вони належать до місцевих ольвійських виробів, передовсім за характерними домішками піску та вапняку у глиняному тісті. Такі світильники з'являються на порубіжжі IV—III ст. до н. е. та існують до I ст. до н. е. включно [Журавлев, 2010, с. 46]. На відміну від боспорських екземплярів, на території Ольвії та Борисфену відомі сіро- та світлоглиняні вироби даного типу, що й дозволяє припускати їхнє місцеве виробництво. Близькі аналогії знайдено не лише в античних містах Боспору та в Ольвії, але й в інших центрах античного світу [Georgiadou, 2005, Abb. 30, Typ 11; Bailey, 1991, fig. 5; Bailey, 1975, pl. 24, Q120—122].

У колекції виділяється і довізний виріб на високій ніжці-підставці (рис. 5, *3*). Такі світильники мають аналогії у різних центрах античного світу. У відомих нам аналогіях подібні світильники вкриті чорним густим лаком. Прямими аналогіями таким світильникам є вироби з Селінунта [Hermanns, 2004, tabl. 15, *NI 6614*], Істмії [Broneer, 1977, cat. N 137] та афінського Кераміку, де їх датовано II ст. н. е. [Scheibler, 1976, Taf. 93, N 358], а в Делосі, навіть більш раннім часом — другою половиною II — початком I ст. до н. е. [Bruneau, 1965, N 236, 237, 264, 312].

Ліпні світильники, які певною мірою повторюють форму довізних елліністичних, виконані доволі грубо, зі значними домішками в тісті піску та вапняку (рис. 6, *1—3*). Відсутність покриття та домішки у глині дозволяють припускати також їх місцеве виробництво. Останні представлено як одноріжковими, так і дворіжковим екземплярами. Висока форма тулуба та напівзакритий заливний отвір вказують на їх елліністичне датування (тип 23 за К.К. Марченко [Марченко, 1988, рис. 32, *7*]).

У зібранні є так званий малоазійський світильник (рис. 6, *5*). Різноманітні орнаменти, якими оздоблювались світильники, притаманні для виробів саме доби еллінізму. Усі світильники з орнаментами виготовлялись у спеціальних ливарних формах. Часте відливання з форми певного типу світильника призводило до її спрацювання.

Світильник з нашої колекції має ефеське походження, для якого характерна сіра щільна глина із дрібними фрагментами сріблястих блискіток. Орнамент представлено у вигляді смуг по плічках навколо заливного отвору, а також сігми на боковому виступі. Дані світильники датовано у межах середини II—I ст. до н. е. [Bruneau, 1965, pl. 20, N 3668; 1970, pl. 50, D263; pl. 12, N 2252; pl. 16, N 2879].

Березанські світильники, які зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України, являють надзвичайно цінну колекцію виробів доримського часу. З огляду на широкий хронологічний діапазон, згадані світильники дають можливість простежити чітку тенденцію до зміни форми від відкритої до напівзакритої, та до кінця елліністичного часу — повністю закритої. Окремі частини виробів також із часом зазнають змін, тому морфологія форми світильників є основою для їхньої сучасної класифікації. Серед виробів Березані наявні не лише вироби з глини, та ліпні екземпляри, але й доволі рідкісний тип в межах ольвійського регіону в цілому — мармуровий світильник.

Буйских А.В., Кузьмищев А.Г., Новиченкова М.В. Отчет о работе на участке Р—25 в Ольвии в 2012 г. / НА ІА НАН України. — 2012/3а.

Вальдгауер О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914. — 128 с.

Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. Коллекция светильников в 3-х т. — Т. I: Светильники VI — первой половины III в. до н. э. — К., 2007. — 308 с.

Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. Коллекция светильников в 3-х т. — Т. II: Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э. — К., 2010. — 335 с.

Журавлев Д.В., Турова Н.П. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея // БИ. — 2012. — Вып. XXVI. — С. 335—400.

Забелина В.С. Античные глиняные светильники из Пантикапея // СГМИИ. — 1992. — Вып. 10. — С. 298—328.

Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — М., 1966. —157 с. (САИ. — В1-20).

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974. — 181 с.

Крапивина В.В., Буйских А.В., Кузьмищев А.Г. Отчет о работах на участке Р—25 в Ольвии в 2011 г. / НА ІА НАН України. — 2011/3.

Кругликова И.Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее в VI—III вв. до н. э. // МИА. — 1957. — № 56. — С. 96—138.

Кутайсов В.А. Керкинитида. — Симферополь, 1992. — 191 с.

Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. По материалам лепной керамики. — Л., 1988. — 143 с.
Марченко К.К., Доманский Я.В. Комплекс вещественных находок на античном поселении Куцуруб-I // Материалы и исследования по археологии и искусству древних народов Евразии. — СПб., 1991. — С. 57—76 (Археологический сборник. — Вып. 31).
Марченко К.К., Доманский Я.В. Античное поселение Старая Богдановка 2 // Археологический сборник. — 1981. — № 22. — С. 62—74.
Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. // Археология СССР. — М., 1966. — С. 36—70.
Сорочан С.Б. Светильники и свеча в ранней Византии, или две эпохи осветительных приборов // Древности 1997—1998. — Харьков, 1999. — С. 101—114.
Чичикова М. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.) // Известия на Археологическия Институт. — София, 1969. — **XXXI**. — С. 45—90.
Шейко І.М. Світильники з каменю з Ольвії та поселень її хори // Маґістеріум: Археологічні студії. — К., 2015. — Вип. 60. — С. 67—70.
Akurgal E. Alt-Smyrna. — Bd. I: Wohnschichten und Athenatempel. — Ankara, 1983. — 346 c.
Alabe F. Un nouveau modèle de lampe à Délos // BCH. — 1989. — Vol. 113, **1**. — P. 319—324.
Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — Vol. I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps. — London, 1975. — 305 p.
Bailey D.M. Aegina, Aphaia-Tempel. XIV. The Lamps // AA. — 1991. — P. 33—68.
Bailey D. M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — Vol. IV: Lamps of metal and stone, and lampstands. — London, 1996. — 567 p.
Beazley J.D. A marble lamp // JHS. — 1940. — Vol. LX. — P. 22—49.
Blondé F. La Cèramique // BCH. — 1989. — P. 481—545.
Boardman J. Excavations in Chios 1952—1955. Greek Emporio. — Oxford, 1967. — 385 p.
Boardman J., Hayes J. Excavations at Tocra 1963—1965. The archaic deposits II and later deposits. — Oxford, 1973. — 378 p. (Supplementary. — Vol. 10).
Broneer O. Terracotta Lamps. — Cambridge, 1933. — 578 p. (Corinth. — Vol. IV, **II**).
Broneer O. Terracotta Lamps. — Princeton; N. J., 1977. — 483 p. (Isthmia. — **III**).
Bruneau P. Exploration archeologique de Délos. — Oxford, 1970. — N XXVII. — 307 p.
Bruneau Ph. Les Lampes. — Paris, 1965. — 356 p. (Délos. — **XXVI**).
Coldstream J.N. Knossos 1951—61: Classical and Hellenistic pottery from the town // BSA. — N 94. — 1999. — P. 321—352.
Georgiadou A. Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit. — Thessaloniki, 2005. — 187 S.
Hermanns M.H. Licht und Lampen im westgriechischen Alltag. Beleuchtungsgerät des 6.—3. Jhs. v. Chr. in Selinunt // Internationale Archäologie. — 2004. — Bd. 87. — 402 c.
Hójte J.M. Lamps // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. — Aarchus, 2010. — P. 423—437.
Howland R.H. Greek lamps and their survivals. — Princeton, 1958. — 409 p. (The Athenian Agora. — Vol. IV).
Hübinger U. Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universitдt Bonn. — Berlin, 1993. — 334 S.
Menzel H. Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz: Katalog 15. — Mainz, 1954. — 245 S.
Oziol Th. Les Lampes du Musee de Chypre // Salamine de Chypre. — 1977. — **VII**. — 347 p.
Rosenthal R., Sivan R. Ancient Lamps in the Schloessinger Collection. — London, 1978. — 289 p. (Qedem. — N 8).
Scheibler I. Griechische Lampen / Ingeborg Scheibler. — Berlin, 1976. — 200 S. (Kerameikos. — Bd. 11).
Thompson H.A. Terracotta lamps // Hesperia. — 1933. — Vol. 2, no. 2. — P. 195—215.
Zeischka A. Licht durch die Jahrtausende. — Trier, 1997. — 207 S.

И. Н. Шейко

СВЕТИЛЬНИКИ ИЗ БЕРЕЗАНСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ (материалы раскопок В.В. Лапина и С.Н. Мазарати)

В публикации проанализирована серия светильников и их фрагментов конца VII в. до н. э. — I в. н. э. из раскопок В.В. Лапина и С.М. Мазарати на поселении о. Березань. Изделия представлены как привозными, так и местными серо-, светло- и красноглиняными екземплярами с различным покрытием. Благодаря широкому хронологическому диапазону, удалось проследить динамику формы изделий. Большинство фрагментов, которые являют привозне типы, происходят в основном из Средиземноморских центров. Также в коллекции присутствуют местные ольвийские реплики светильников, которые отличаются составом глины и отсутствием какого-либо покрытия.

Ключевые слова: светильники, Борисфен, доримское время.

I. M. Sheiko

LAMPS FROM BEREZAN COLLECTIONS (Materials from Exavations by V.V. Lapin and S.M. Mazarati)

In the article, a number of lamps and their fragments dated from the end of the 7th century BC to the 1st century AD are analyzed. The lamps come from the excavations by V.V. Lapin and S.M. Mazarati at Berezan settlement. The wares are presented with imported types and their local replicas of gray, yellow, and red clay examples with different covering. Due to the wide chronological range of the lamps, the dynamics of the form is traced. The vast majority of the fragments, which are presented by imported types, are mainly originated from Mediterranean Ancient Greek centres. Moreover, the collection includes local Berezan replicas of lamps which differ by clay composition and lack of covering.

Keywords: lamps, Borysthenes, pre-Roman period.

Одержано 4.12.2015

УДК: 904.26(477.73)“652”

В. В. Крутилов, А. В. Буйских

НАХОДКА РАННЕЙ МОНЕТЫ КИЗИКА В ОЛЬВИИ

Публикуется найденный в Ольвии кизикин — гекта ранней хронологической группы, пока единственный в Ольвии. Монета найдена в районе архаического теменоса и может рассматриваться в качестве вотивного приношения.

Ключевые слова: Ольвия, Кизик, теменос, кизикин, гекта, архаическое время.

Электровые монеты Кизика, как известно, играли заметную роль в денежном обращении в районе Восточного Средиземноморья и в Причерноморье. Начало эмиссии этих монет приходит на рубеж VII—VI вв. до н. э., конец — на середину IV в. до н. э. Выпускались, в основном, статеры, но чеканились и более мелкие номиналы — гекты, гемигекты, мисгемигекты, тартемории и гемитартемории (т. е. монеты достоинством в 1/6, 1/12, 1/24, 1/48 и 1/96 статера). Все они имеют внешние признаки архаических монет — отсутствие надписи и наличие сменяющихся монетных изображений на аверсе (за исключением герба Кизика — изображения тунца), тогда как на реверсе имеется вдавленное квадратное углубление, разделённое на четыре мелких квадрата (quadratum incusum), связанное с техникой изготовления монеты [Карышковский, 1988, с. 28]. Наиболее полное исследование по типологии и хронологии кизикинов принадлежит Фритце [v. Fritze, 1912]. В качестве отправного пункта для создания относительной датировки фон Фритце предложил изменения вдавленного квадрата оборотной стороны. На основании этого им выделено четыре хронологические группы (с подгруппами) монет: I — 600—550 гг. до н. э., II — 550—480 гг. до н. э., III — 480—410 гг. до н. э., IV — 410—330 гг. до н. э.

© В.В. КРУТИЛОВ, А.В. БУЙСКИХ, 2016

Длительная популярность кизикинов в античном мире обуславливалась постоянством их чеканки и содержанием драгоценных металлов в составе природного сплава. Согласно современным данным естественнонаучных анализов, содержание золота в этом сплаве могло колебаться от 69 до 2 % [Smekalova, Djukov, 1999, p. 22]. Поэтому эти монеты служили для выполнения крупных платежей и накопления состояний, причем количество обнаруженных в кладах монет достаточно высокое. Клады кизикинов известны как в Ольвии, так и на других памятниках северопричерноморского региона ([Булатович, 1976, с. 97]; см. также: [Бутягин, 2004, с. 17—21]).

Ольвия является одним из мест постоянных находок кизикинов в Северопричерноморском регионе. В предыдущие годы здесь были найдены 18 монет Кизика (статеры и их фракции) [Карышковский, 2003, с. 216], а также клад статеров, найденный в районе Северной балки [Булатович, 1970, с. 222—224]. Практически все найденные в Ольвии электровые монеты Кизика принадлежат второй хронологической группе по Фритце [Булатович, 1970, с. 222—224; 1976, с. 101, табл. 2, *31—41*; Карышковский, 1960, с. 8, табл. 1]. Исключение составляет изданная П.О. Карышковским гекта, отнесенная им к группе I [Карышковский, 2003, с. 216]. На аверсе этой монеты изображено колесо с четырьмя спицами и эмблема Кизика — тунец, оборотная сторона представлена вдавленным квадратом. Ее размер — 11—12 мм, вес — 2,5 г. Правда, автор публикации сомневался в ольвийском происхождении гекты [Карышковский, 2003, с. 216] и ее хронологической принадлежности группе I [Карышковский, 1960, с. 4]. Самые ранние выпуски монет Кизика группы I

в Северном Причерноморье были найдены на территории азиатского Боспора [Захаров, 2009, с. 215, 216, рис. 3, *16а, 16б, 16.1*], однако в Ольвии они пока не были известны.

В 2011 г. в Ольвии была найдена новая электровая монета Кизика [1] (рисунок, см. вклейку). Монета имеет овальную в плане форму размерами 9,5—10 мм, толщиной 4 мм, вес — 2,67—2,68 г. На лицевой стороне изображена эмблема Кизика в виде двух голов тунца, повёрнутых противоположно друг другу, ниже — целый тунец влево. Реверс представлен квадратным углублением (quadratum incusum). Процентное соотношение металлов в изделии: золото — 52,15 %, серебро — 44,02 %, медь — 3,83 % [2].

Исходя из веса монеты, можно с полной уверенностью утверждать, что она представляет собой гекту (1/6 статера) фокейской системы и по классификации Фритце принадлежит хронологической группе I с датой в пределах 600—550 гг. до н. э. Известно, что младшие номиналы кизикского электра являлись уменьшенными копиями статеров. Фритце опубликован статер, на аверсе которого также изображены две головы тунца, повёрнутые противоположно друг другу, а ниже — целый тунец; вес этой монеты составляет 16,25 г. [v. Fritze, 1912, S. 38]. По изображениям на лицевой и оборотной сторонам этот статер полностью аналогичен ольвийской гекте.

Таким образом, мы имеем первую, самую раннюю археологически зафиксированную находку электровой монеты Кизика в Ольвии. В связи с этим чрезвычайный интерес представляют условия ее находки. Кизикин был обнаружен в юго-восточной части Ольвии (участок Р-25), на склоне верхней террасы в мешанном культурном слое. Однако этот слой перемешан весьма специфическим образом — он представлен значительным количеством материалов I—IV вв. н. э., т. е. временем функционирования здесь римской цитадели и ее разрушения в позднеантичное время и, в меньшей степени — второй половиной VI — началом V в. до н. э. — временем появления здесь теменоса, посвященного Афродите. Материалы классико-эллинистического времени в этом слое практически отсутствуют. Конкретное место находки монеты вместе с обнаруженными с нею керамическими фрагментами — террасный склон. Именно здесь культурный слой, после массовых разрушений строительных остатков в позднеантичную эпоху и во время гуннского нашествия, оказался подвергнут еще одному вторжению в османское время при добыче строительного камня из подпорных стен. В результате природной абразии и многочисленных выборок камня, грунт с верхней террасы здесь постепенно заплывал на нижнюю, вместе с находившимися в нем археологическими материалами.

Но наиболее важным для выяснения причины появления столь ранней монеты Кизика в Ольвии является тот факт, что она вместе с грунтом переместилась (оплыла) на склон с территории Южного теменоса. Именно здесь, на краю верхней террасы, в последней трети VI в. до н. э. были одновременно засыпаны все грунтовые углубления, полуземлянки и ямы, в связи с нивелировкой участка под новое строительство. Не позднее последней четверти — конца VI в. до н. э., как можно судить по данным новейших раскопок, здесь устраивается новый (Южный или третий по счету в Ольвии) культовый участок с храмом Афродиты [Буйских, 2015, с. 6 сл.]. Поэтому заманчивым кажется предположение, что эта монета могла быть принесена на теменос в качестве вотивного приношения.

В любом случае, независимо от того, когда и каким образом ранняя гекта Кизика попала в Ольвию, сам факт ее находки представляется весьма знаменательным. До нее находки кизикинов группы I, тем более, имеющих надежный паспорт, здесь не были известны.

1. Хранится в Научных фондах ИА НАН Украины, раздел I, инв. № О-2011/Р-25/262/, КН-909/1.

2. Авторы выражают глубокую признательность старшему научному сотруднику отдела энеолита — бронзового века ИА НАН Украины, к. и. н. Т.Ю. Гошко за выполненный спектральный анализ монеты (образец № 1285).

Буйских А.В. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги изучения) // ВДИ. — 2015. — № 2. — С. 6—21.
Булатович С.А. Клад кизикинов из Ольвии // СА. — 1970. — № 2. — С. 222—224.
Булатович С.А. Обращение электровых монет Малой Азии в Эгейском бассейне и в Причерноморье в V—IV вв. до н. э. // МАСП. — 1976. — Вып. 8. — С. 95—108.
Бутягин А.М. Клады кизикинов и Мирмекийский клад // Мирмекийский клад. Новые открытия на Боспоре Эрмитажной археологической экспедиции. Каталог выставки. — СПб., 2004. — С. 17—21.
Захаров Е.В. Монеты VI—V вв. до н. э., найденные на поселении Гаркуша I (Патрей) //ДБ. — М., 2009. — Т. 13. — С. 206—223.
Карышковский П.О. Об обращении кизикинов в Ольвии // НЭ. — 1960. — Т. II. — С. 3—13.
Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — К., 1988. — 168 с.
Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э. — Одесса, 2003. — 684 с.
Smekalova T.N., Djukov Y.L. The Composition of the Alloy of Cyzicene Electrum Coins // Revue belge de Numismatique. — 1999. — T. CXLV. — P. 21—35.
von Fritze H. Die Elekrtonprägung von Kyzikos // Nomisma. — 1912. — **VII**. — S. 38.

В. В. Крутілов,
А. В. Буйских

ЗНАХІДКА РАННЬОЇ МОНЕТИ КИЗІКА В ОЛЬВІЇ

Публікацію присвячено ранній монеті Кизіка — гекті, знайденій в Ольвії на ділянці Р-25 в 2011 р. За типологічним та хронологічним розподілом Х. фон Фрітце ця монета відноситься до групи I, яка датується 600—550 рр. до н. е. На її лицьовій стороні зображено дві голови тунців, повернуті протилежно, і цілого тунця під ними, на оборотній — вдавлений квадрат. Кизікін знайдено на схилі верхньої тераси в південно-східній частині Ольвії — там, де в останній чверті VI ст. до н. е. було закладено теменос. Ця культова ділянка, вже третя в Ольвії, була присвячена Афродіті, а кизікін можна вважати вотивною пожертвою, принесеною на теменос. На сьогодні ольвійська гекта є найранішою паспортною знахідкою монети Кизіка в Ольвії.

Ключові слова: Ольвія, Кизік, теменос, кизікін, гекта, архаїчний час.

V. V. Krutilov,
A. V. Buiskykh

FINDING OF EARLY COIN FROM CYZIKUS IN OLBIA

The paper describes a hekta, an early coin from Cyzikus found in Olbia at the area P-25 in 2011. Based on the typological and chronological division by H. von Fritze, this coin belongs to the group I dated by the 600—550 BC. Two tuna heads turned in contrary directions and a whole tuna fish under them are represented on its obverse, while a square is pressed in on the reverse. The Cyzicene was found at the slope of the upper terrace in the north-eastern part of Olbia, at the place where a temenos was found in the last quarter of the 6th century. This cultic area, already the third in Olbia, was dedicated to Athrodite, while the Cyzicene can be considered as a votive brought to the temenos. Today, the Olbian hecta is the earliest passport finding of a coin from Cyzikus at Olbia.

Keywords: Archaic period, Olbia, Cyzikus, temenos, Cyzicene, hecta.

Одержано 6.01.2016

УДК: 904.25(477.75)“652”

В. А. Анохин, Н. А. Сон

ЗОЛОТЫЕ ИНДИКАЦИИ МОНЕТ ИЗ РАСКОПОК НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена публикации золотых индикаций, найденных в склепах на территории Западного некрополя Херсонеса в 1982 году.

Ключевые слова: Херсонес, некрополь, склеп, монеты, индикации, погребальный обряд.

В ходе раскопок Западного некрополя Херсонеса в 1982 году экспедицией Института археологии АН УССР под руководством В.М. Зубаря совместно с Херсонесским историко-археологическим заповедником было найдено 12 золотых индикаций монет. Они обнаружены в двух каменных, вырубленных в известняковой скале, склепах — № 1 и 5 [Зубарь, Шевченко, 1982/24, табл. 51, *6, 7, 10—13, 18—24*].

Золотые индикации представляют собой оттиски монет, изготовленные из золотой фольги и относятся к погребальному инвентарю, который предназначался исключительно для захоронений. Использование этих индикаций в античном погребальном обряде получило широкое распространение особенно в первые века н. э. В Северном Причерноморье наибольшее количество золотых индикаций монет найдено в некрополях Боспора [Калашник, 2013, с. 85—99; Абрамзон, 2015, с. 182—193].

Все 12 херсонесских индикаций хранятся в Киеве в фондах Музея исторических драгоценностей Украины (МИДУ) [1]. Анализ материалов из склепов № 1 и 5 показывает, что склепы использовались для погребений на протяжении II — начала V вв. н. э. Причем оба склепа после совершения последних захоронений не были ограблены [Зубарь, Шевченко, 1982/24, с. 54, 56; Зубарь, Ивлев, Чепак, 1990, с. 1—45].

В склепе № 1 в слое затечного грунта на полу погребальной камеры было найдено 5 золотых индикаций [Зубарь, Шевченко, 1982/24, с. 8—29, № 113—117, табл. 52, *5—9*]. Все они односторонние и оттиснуты с реверсов монет первых веков н. э.

ОПИСАНИЕ ИНДИКАЦИЙ ИЗ СКЛЕПА № 1

1. Индикация реверса медной монеты Гераклеи Понтийской (211—212 гг. н. э.). Надпись — НРАКЛНАС — …; стоящая влево фигура Гермеса с кадуцеем и кошельком в правой руке (рис. 1) [2]. МИДУ: инв. № АЗС-3431; размеры 17—19 мм; вес 0,22 г; золото 958 пробы.

Рис. 1. Оттиск монеты Гераклеи Понтийской

1. Выражаем искреннюю благодарность заведующей сектором МИДУ Татьяне Филипповне Шаминой за помощь в обработке материалов, а также младшему научному сотруднику ИА НАН Украины Ирине Карашевич, которой сделаны фото индикаций.

© В.А. АНОХИН, Н.А. СОН, 2016

2. Здесь и далее: все изображения даны в масштабе 2 : 1.

2. Индикация, аналогичная предыдущей, реверса монеты Гераклеи Понтийской (рис. 2). МИДУ: инв. № АЗС-3432; размеры 15—16 мм; вес 0,05 г; золото 953 пробы.

Рис. 2. Оттиск монеты Гераклеи Понтийской

3. Индикация реверса провинциальной монеты Кесарии Каппадокийской (III в. н. э.). Надпись — МНТРО — …; гора Аргей (рис. 3). МИДУ: инв. № 3428; размеры 12—16 мм (по краю в одном месте индикация не сохранилась); вес 0,04 г; золото 958 пробы.

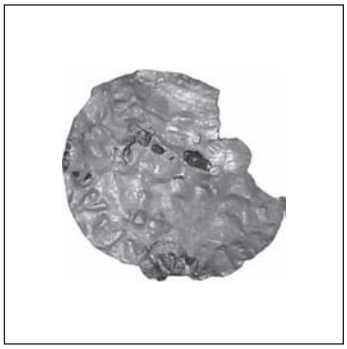

Рис. 3. Оттиск монеты Кесарии Каппадокийской

4. Индикация реверса позднего боспорского статера (III—IV вв. н. э.). Бюст императора вправо, справа дифферент-звезда (рис. 4). МИДУ: инв. № АЗС-3430; размеры 19—20 мм; вес 0,36 г; золото 583 пробы.

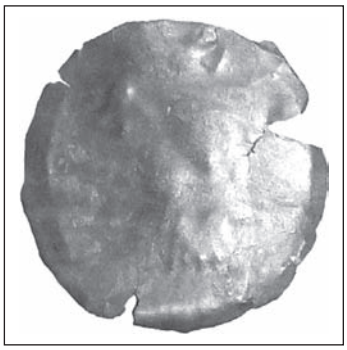

Рис. 4. Оттиск боспорского статера

5. Фрагмент индикации с очень нечетким изображением, вследствие чего трудно определить, с какой монеты сделан оттиск (рис. 5). МИДУ: инв. № АЗС-3429; размеры 9 × 10 мм; вес 0,03 г; золото 958 пробы.

Рис. 5. Фрагмент оттиска, трудноопределимый

В склепе № 5 при расчистке погребальной камеры в слое затечного грунта было обнаружено 7 золотых индикаций [Зубарь, Шевченко, 1982/24, с. 32—54, № 104—110, рис. 52, *11, 13, 24—28*; Зубарь, Ивлев, Чепак, 1990, с. 1—24]. Шесть из них — односторонние и оттиснуты с аверсов римских монет. Седьмая индикация — двусторонняя.

ОПИСАНИЕ ИНДИКАЦИЙ ИЗ СКЛЕПА № 5

1. Индикация аверса денария императора Каракаллы (211—217 гг. н. э.). Надпись — ANTONINUS — PIUS … (рис. 6). МИДУ: инв. № АЗС-3434; размеры 17—19 мм; вес 0,07 г; золото 958 пробы.

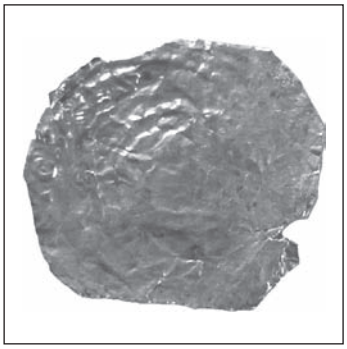

Рис. 6. Оттиск денария императора Каракаллы

2. Индикация аверса римской бронзовой монеты (III—IV вв. н. э.?) (рис. 7). МИДУ: инв. № АЗС-3435; размеры 18 — 21 мм; вес 0,09 г; золото 958 пробы.

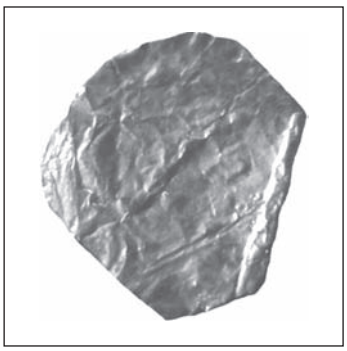

Рис. 7. Оттиск римской бронзовой монеты

3. Фрагмент индикации аверса римской бронзовой монеты (III—IV вв. н. э.) (рис. 8). МИДУ: инв. № АЗС-3436; размеры 8 × 20 мм; вес 0,02 г; золото 958 пробы.

Рис. 8. Фрагмент оттиска римской монеты

4. Индикация аверса римской бронзовой монеты (III—IV вв. н. э.) (рис. 9). МИДУ: инв. № АЗС-3438; размеры 17 × 19 мм; вес 0,16 г; золото 958 пробы.

Рис. 9. Оттиск римской монеты

5. Фрагмент индикации аверса римской бронзовой монеты (III—IV вв. н. э.) (рис. 10). МИДУ: инв. № 3439; размеры 9 × 14 мм; вес 0,02 г; золото 958 пробы.

Рис. 10. Фрагмент оттиска римской монеты

Рис. 11. Оттиск римской монеты

6. Индикация аверса римской бронзовой монеты (III—IV вв. н. э.) (рис. 11). МИДУ: инв. № АЗС-3437; диаметр 20 мм; вес 0,13 г; золото 958 пробы.

7. Двойная индикация состоит из оттисков лицевой и оборотной сторон серебряной монеты (тетробола) Гераклеи Понтийской около 352—345 гг. до н. э. Лицевая сторона: голова безбородого Геракла в львиной шкуре влево. Оборотная сторона: голова Геры в венце влево, вверху надпись — ΗΡΑΚΛΕΙΑ (рис. 12). Оттиск оборотной стороны наложен на оттиск лицевой. Края оттиска лицевой стороны вкруговую завернуты (загнуты), захватывая, таким образом, края оттиска оборотной стороны. МИДУ: инв. № АЗС-3433; диаметр 13—16 мм, вес 0,32 г; золото 900 пробы.

Рис. 12. Оттиски монеты Гераклеи Понтийской

Последняя индикация представляет наибольший интерес. Во-первых, это достаточно уникальный пример полной двусторонней имитации монеты. Во-вторых, определенный интерес представляет монета, с которой сделаны оттиски. Тетробол принадлежит к числу сравнительно редкой разновидности монет, имеющих надпись ΗΡΑΚΛΕΙΑ над головой Геры [SNG, 1993, N 1600]. И в-третьих, исключительный интерес для изучения погребального обряда херсонеситов представляет находка данной индикации, оттиснутой с монеты середины IV века до н. э., в склепе, самые ранние материалы которого датируются II — началом III в. н. э. Прототип оказывается, таким образом, отделен от копии более чем пятью веками! При этом тетробол, судя по четкости изображений на индикациях, был прекрасной сохранности. Было бы заманчиво предположить, что эта серебряная монета была привезена переселенцем из Гераклеи Понтийской, находилась в семье и переходила из поколения в поколение в течение длительного времени. А с покойником, хранившим монету, как напоминание о «материнском граде», метрополии Херсонеса, была положена ее золотая копия. Находки серебряных монет Гераклеи в Херсонесе не зафиксированы. Поэтому случайный характер попадания гераклейской монеты к мастеру для изготовления индикации следует исключить.

В вышеуказанных склепах, помимо индикаций, было найдено достаточно большое количество и самих монет. Их наличие в могилах традиционно связывается с греческим погре-

бальным обрядом, переходом в загробный мир. Древнее представление о потустороннем мире, отделенном водой от царства живых, должно было привести к возникновению образа перевозчика душ умерших. В послегомеровских сказаниях перевозчиком, переправляющим на лодке души умерших через реки подземного царства до врат Аида, был Харон, взимающий за это плату. Для оплаты перевоза умершему клали в рот мелкую монету.

Однако помимо «обола Харона» использование монет и индикаций в погребальном обряде, скорее всего, носило многофункциональный характер и могло иметь и другой смысл. По предположению ряда авторов (см. подр. с лит: [Калашник, 2013, с. 89 сл.]), нахождение золотых индикаций монет в погребении отражало статус умершего и состоятельность его семьи, а также являлось своеобразным замещением, символическим «выкупом» наследуемого имущества покойного [1].

1. Само слово *индикация*, происходящее от латинского *indicatio*, переводится как *указание цены, такса*, которую в данном случае надо было уплатить либо Харону за перевоз души умершего, либо за оставшееся наследство покойного, возможно и за то, и за другое.

Абрамзон М.Г. Золотые индикации с античных монет из раскопок Фанагории // Золото Фанагории. — М., 2015. — С. 182—193 (Фанагория. — Т. 2).
Зубарь В.М., Шевченко А.В. Отчет о раскопках херсонесского некрополя в 1982 году / НА ІА НАН України. — 1982/24.
Зубарь В.М., Ивлев С.М., Чепак В.Н. Западный некрополь Херсонеса Таврического (раскопки 1982 г.): Препр. — К., 1990. — 45 с.
Калашник Ю.П. Пантикапейские индикации // Фидития: Памяти Юрия Викторовича Андреева. — СПб., 2013. — С. 85—99.
SNG. — Vol. IX: The British Museum. — Part 1: The Black Sea. — London, 1993.

В. О. Анохін, Н. О. Сон

ЗОЛОТІ ІНДИКАЦІЇ МОНЕТ З РОЗКОПОК НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА

У публікації представлено золоті індикації (indicationes) монет з розкопок Західного некрополя Херсонеса 1982 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.М. Зубаря спільно з Херсонеським історико-археологічним заповідником.

У двох кам'яних склепах (№ 1 і № 5) було знайдено 12 золотих індикацій, які зберігаються у Києві, у фондах Музею історичних коштовностей України. Обидва склепи використовувались для поховань протягом II — початкуV ст. н. е.; обидва після здійснення останніх поховань не були пограбовані. Усі 5 індикацій зі склепу № 1 — однобічні, відтиснуті з реверсів монет Гераклеї Понтійської (211—212 рр. н. е.), Кесарії Каппадокійської (III ст. н. е.), пізнього боспорського статера (III—IV ст. н. е.).

У склепі № 5 знайдено 7 індикацій, 6 з яких — однобічні та відтиснуті з аверсів римських монет III—IV ст. н. е. Сьома, подвійна індикація срібного тетробола Гераклеї Понтійської (близько 352—345 рр. до н. е.), представляє найбільший інтерес. По-перше, це досить унікальний приклад повної двобічної імітації монети. По-друге, чудової збереженості, судячи за відтисками, тетробол належить до числа порівняно рідкісного різновиду монет, що мають напис ΗΡΑΚΛΕΙΑ над головою Гери. І, по-третє, виключний інтерес для вивчення поховального обряду херсонеситів являє знахідка даної індикації, відтиснутої з монети середини IV ст. до н. е., у склепі, найраніші матеріали з якого датуються II — початком III ст. н. е. Знахідок срібних монет Гераклеї в Херсонесі не зафіксовано. Тому випадкове потрапляння гераклейської монети до майстра слід виключити.

У вищевказаних склепах, крім індикацій монет, було знайдено досить велику кількість й самих монет. Використання монет та їх індикацій в античному поховальному обряді скоріш за все мало багатофункціональний характер.

К л ю ч о в і с л о в а: Херсонес, некрополь, склеп, монети, індикації, поховальний обряд.

V. O. Anokhin, N. O. Son

GOLDEN GHOST COINS FROM THE EXCAVATIONS AT CHERSONESAN NECROPOLIS

The publication presents golden ghost coins (indicationes) from the excavations at the Western necropolis in Chersonesos in 1982 by the Joint Expedition of the Institute of Archaeology, Academy of Sciences of the URSR and of the Chersonesos Historical and Cultural Preserve, headed by V.M. Zubar.

Found in two stone crypts (№ 1 and № 5), were 12 golden ghost coins, now kept in Kyiv, in the funds of the Museum of Historical Treasures of Ukraine. Both crypts were used for burying from the 2nd to the beginning of the 5th centuries AD, and both were not robbed after the last burials were made. All the 5 coin imitations from the crypt N 1 are one-sided and impressed of coins reverses of Herakleia Pontike (211—212 AD), Caesaria in Cappadocia (the 3rd century AD), and of the late Bosporan stater (the 3rd or the 4th century AD).

In the crypt N 5, 7 ghost coins were found, 6 of which are one-sided and imprinted from obverses of the Roman coins of the 3rd and 4th centuries AD. The 7th two-sided coin imitation of golden tetrobol of Herakleia Pontike (approximately 352—345 BC) is of the highest interest. First of all, it is a quite unique example of a full two-sided ghost coin. Secondly, it is perfectly preserved, and judging from the impressions, the tetrobol belongs to comparatively rare coin types with an inscription ΗΡΑΚΛΕΙΑ above Hera's head. And thirdly, the finding of this impression of the coin of the middle of the 4th century BC in the crypt where the earliest materials are dated by the 2nd and the beginning of the 3rd centuries AD is of exceptional interest for the study of funeral customs of Chersonesitai. Findings of silver Herakleian coins are not recorded in Chersonesos. Therefore, an accidental occurring of Herakleian coin in the workshop should be excluded.

Quite a big number of the very coins, in addition to the ghost coins, were found in the mentioned crypts. The usage of coins and their imitations in Ancient Greek funeral customs was apparently of multifunctional nature.

K e y w o r d s: Chersonesos, necropolis, crypt, coins, ghost coins, burial custom.

Одержано 18.12.2015

УДК: 903.21(477.65)“653”

М. С. Сергєєва

ДАВНЬОРУСЬКА КОСТОРІЗНА МАЙСТЕРНЯ БІЛЯ с. ДЕРІЇВКА

Робота вводить у науковий обіг матеріали косторізного комплексу з давньоруського поселення Деріївка. Надано аналіз продукції і техніки її виготовлення.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, Давня Русь, давньоруське ремесло, обробка кістки та рогу.

Роботами 1961 р. біля с. Деріївка Кіровоградської обл. Дніпродзержинська експедиція під керівництвом Д.Я. Телегіна під час дослідження енеолітичного могильника виявила залишки давньоруського селища XII—XIII ст. Пам'ятка розташована на південній ділянці Середнього Дніпра, на краю надзаплавної тераси правого берега. На території зазначеної пам'ятки виявлено дві споруди [Телегин, 1961/4а, с. 89, 90]. Серед матеріалів із заповнення однієї з них (житло № 2, за польовою документацією) виявлені шматки обробленого рогу, заготовки і напівфабрикати виробів на різних стадіях обробки, кілька готових виробів. Отже, загалом зазначений комплекс можна пов'язувати з діяльністю ремісника-косторіза. Він потребує окремої уваги. Незважаючи на поширення виробів з кістки на Русі, давньоруські об'єкти, які можна пов'язувати з косторізними майстернями, нечисленні. Комплекси з ознаками косторізних майстерень виявлені переважно у містах: Києві [Шовкопляс, 1973; 1984; Сергєєва, 2011], Чернігові [Казаков, Жаров, Коваленко, 1998/16, с. 17, рис. 94—96; Моця, Казаков, 2011, рис. на с. 181], Пересопниці [Шеломенцев-Терский, 1978], Звенигороді [Власова, 1967] та на ряді поселень. У деяких фортецях зафіксовано сліди майстерень з невеликим обсягом виробництва, призначеного для обмеженого кола споживачів. Прикладом може бути косторізний комплекс у Колодяжині [Сергєєва, 2012].

© М.С. СЕРГЄЄВА, 2016

У зв'язку з матеріалами з Деріївки додатково виникають два важливі питання. По-перше, на поселеннях сільського типу сліди косторізного виробництва майже не фіксуються, за винятком окремих прикладів обробленої кістки, пов'язаних з допоміжним домашнім ремеслом. По-друге, житло косторіза у Деріївці є найбільш південним відомим нині об'єктом, який має відношення до косторізного виробництва. Це додає йому особливого значення у світлі вивчення етнокультурних контактів зі степом. Отже зазначений комплекс вартий окремої публікації. Проте, незважаючи на те, що Деріївка досліджувалася понад півстоліття тому, матеріали з давньоруської будівлі-майстерні досі не введені у науковий обіг належним чином. Будівля зазнала лише окремих згадок і короткого огляду в деяких роботах [Кучера, Сухобоков, Беляева и др., 1984, с. 94; Козловський, 1992, с. 16, 138], речові знахідки не аналізувалися. Відсутність докладної публікації зазначеного об'єкту робить актуальним звернення до нього.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Матеріали розкопок деріївського поселення зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАН України (кол. № 451). Артефакти, пов'язані з діяльністю майстра-косторіза, репрезентовані залишками щільного рогу диких копитних на різних стадіях обробки, заготовками і напівфабрикатами. Готові вироби репрезентовані поодинокими екземплярами.

Для вивчення техніки косторізного виробництва, особливо техніки обробки кісткових

матеріалів, такі категорії знахідок, як заготовки і напівфабрикати є матеріалом провідного значення. Це найбільш інформативне джерело, яке дає можливість реконструювати виробничий процес у динаміці і простежити технологічні операції на різних стадіях обробки кістки. У процесі аналізу матеріалу велике значення має візуальне обстеження поверхні всіх наявних екземплярів обробленої кістки, які несуть на собі сліди обробки, залишені різними знаряддями праці. За необхідністю поверхня виробу вивчається під збільшенням, за допомогою лупи або мікроскопа. Вивчення слідів знарядь на виробах є дуже важливим, оскільки самі металеві знаряддя праці, призначені для косторізних робіт, зберігаються вкрай нечасто, чому сприяють як їх невеликі розміри, так і погана збереженість металу взагалі. У Деріївці знаряддя для обробки кістки не виявлені, отже встановлення набору інструментів місцевого косторіза можливе тільки через вивчення слідів на виробах.

ОПИС МАТЕРІАЛІВ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОСТОРІЗНОГО КОМПЛЕКСУ

Судячи за звітом [Телегин, 1961/4а], майстерня розташовувалась у стандартному напівзаглибленому житлі площею 3 × 3,3 м. Наявність завалу обмазки з включенням каміння дозволяє думати про каркасно-стовпову конструкцію стін. Долівка була засипана піском, пізніше вимазана шаром глини завтовшки 2—4 см. У північному куті котловану на останці висотою 0,25 м розміщено варочну піч. Черінь її добре загладжений, чотирикутний у плані, з дещо заокругленими кутами. Його розміри 0,8 × 0,77 м, товщина обмазки 5—7 см. Краї череня збереглися у вигляді бортика. Зафіксовано незначний завал печини від склепіння [Телегин, 1961/4а, с. 89].

У південному куті містився завал ще одного опалювального пристрою, на цей раз відкритого типу (вогнища). Збереглися розвали стінок у вигляді глиняної обмазки товщиною 2—3 см. Між шматками обмазки виявлено вуглики, риб'ячу луску, кістки тварин. Біля вогнища знаходилася пляма попелу 0,6 × 0,8 × 0,15 м.

Заповнення будівлі містило кераміку, у тому числі фрагмент вінець горщика з поливою, уламки скляних браслетів, скляну намистину, 2 кістяні проколки, точильні бруски та ін. [Телегин, 1961/4а, с. 89, 90; Кучера, Сухобоков, Беляева и др., 1984, с. 94].

Артефакти, пов'язані з косторізним комплексом, репрезентовані значною кількістю щільного рогу диких копитних зі слідами обробки та залишками виробів з цього самого матеріалу на різній стадії готовності.

Переважну більшість складають фрагменти рогу оленя. Саме вони слугували вихідною сировиною для основної маси продукції. Фрагменти рогу лося та козулі поодинокі. Є також один цілий екземпляр рогу козулі (рис. 1, *1*). Більшість шматків рогу представляє відокрем-

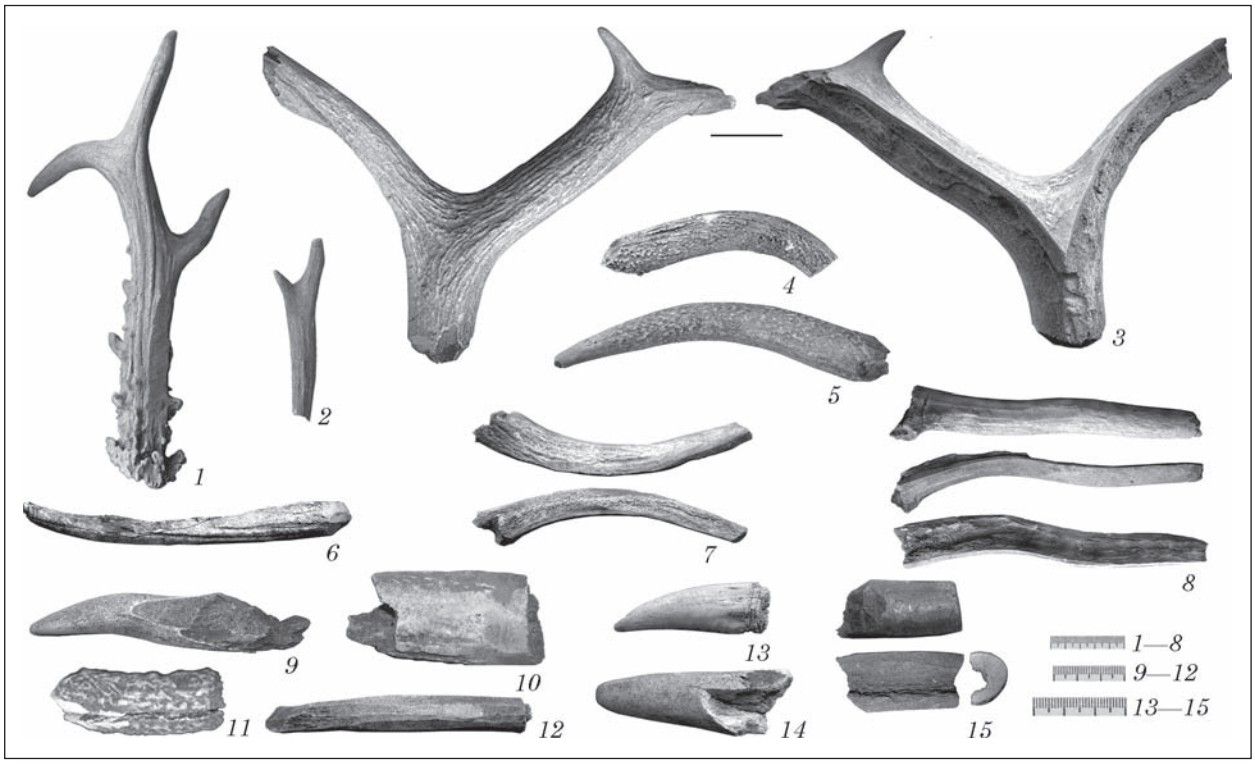

Рис. 1. Щільний ріг: заготовки, напівфабрикати: *1, 2* — роги козулі; *3* — ріг оленя; *4—14* — гілки рогу оленя на різних стадіях обробки; *15* — фрагмент бракованого (?) виробу

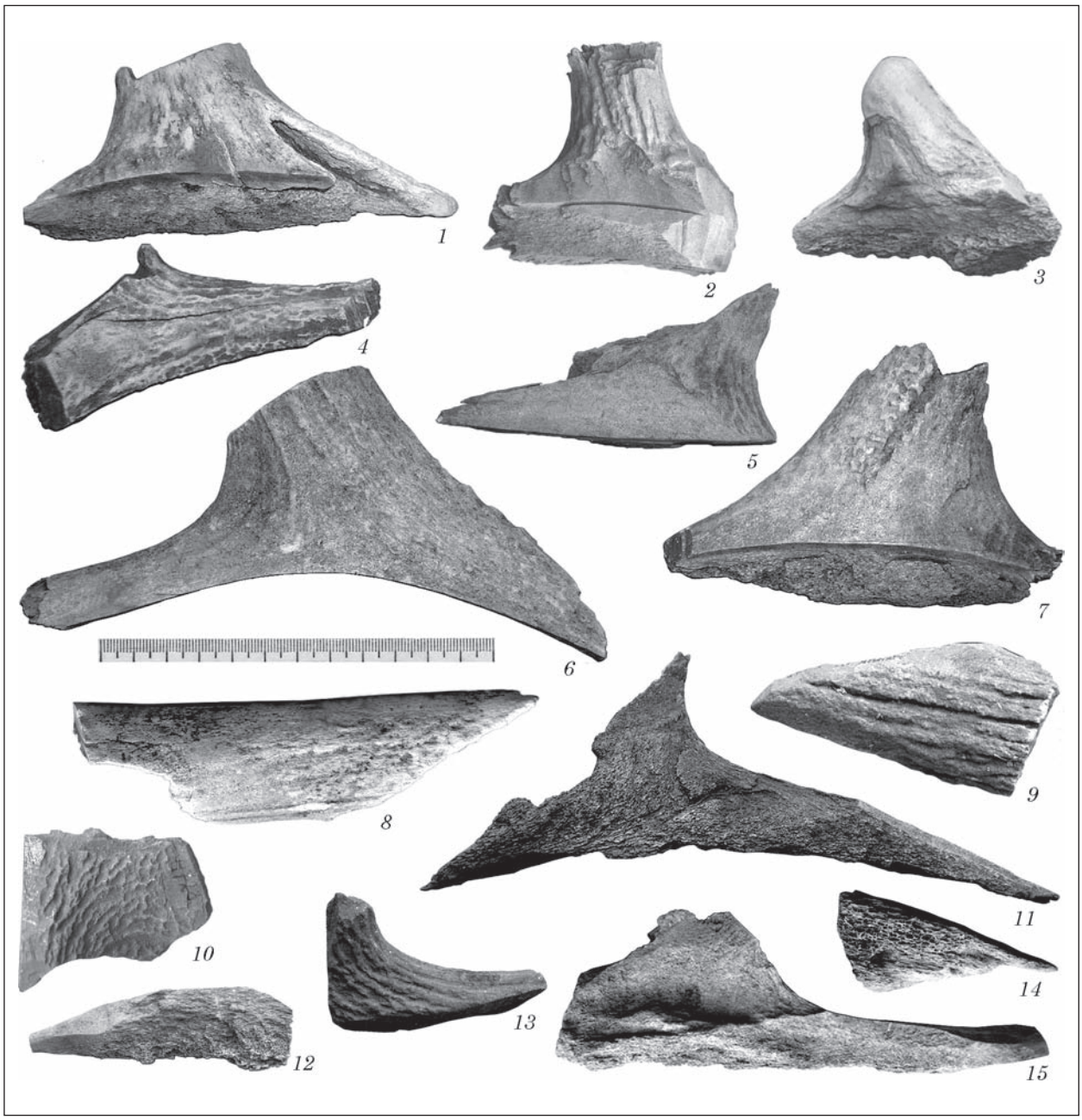

Рис. 2. Відходи виробництва

лені частини, які, судячи з їх неправильної форми і грубих слідів знарядь, були відходами виробництва (рис. 2). До відходів також належить стружка оленячого рогу (рис. 3).

Другою категорією знахідок є відокремлені гілки рогу — цілі й розколені уздовж (рис. 1, *2—9*). Судячи з того, що саме гілки були вихідним матеріалом для основної маси продукції косторіза, їх екземпляри, відокремлені від решти рогу, можна вважати заготовками. Виявлено багато напівфабрикатів накладок, виготовлених саме з гілок рогу і нечисленні готові вироби. Вони представляють різні стадії виготовлення цієї категорії виробів (рис. 4, *1—3*; 5). Деякі з них браковані. Серед напівфабрикатів є дві вузькі довгі пластини (рис. 4, *4, 5*). Зовнішні поверхні обох зачищені різальним інструментом. Одна з них остаточно не розпрямлена.

Основною продукцією місцевого косторіза, судячи з наявних напівфабрикатів, були конструктивні деталі складного лука. Більшість з них — це прямокутні фронтальні вкладиші, подібні тим, що використовувалися в луках кімакського типу ще з IX—X ст. і були поширені у передмонгольський період у Південному Сибіру [Савинов, 1981, с. 152, 161]. Такий тип луку занесений до Східної Європи у середині XI ст. У Саркелі аналогічні вкладиші походять з шарів XI — початку XII ст. [Флерова, 2001, с. 46, рис. 8, *6, 7*; 9, *5, 6*]. Проте накладок для луку стандартного типу, поширених у Євразії

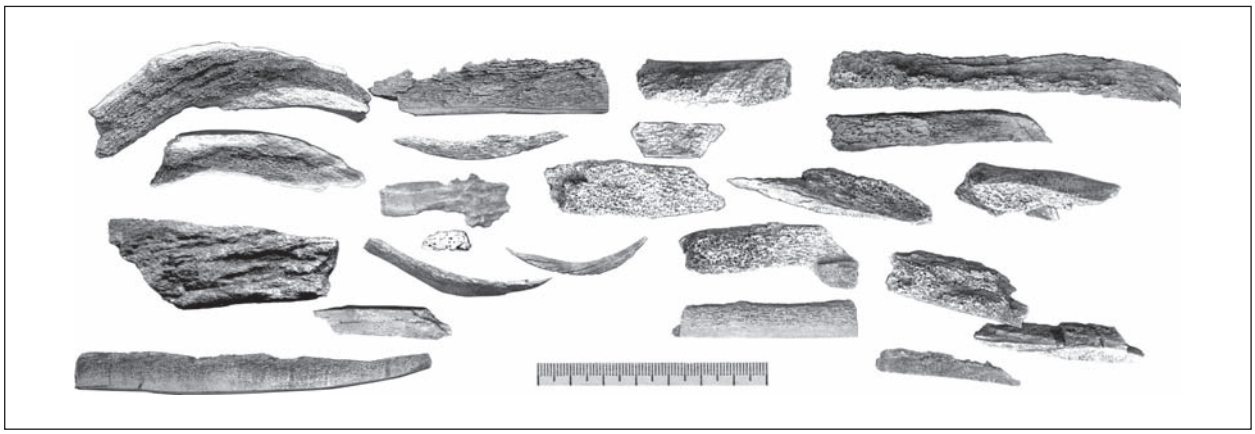

Рис. 3. Рогова стружка

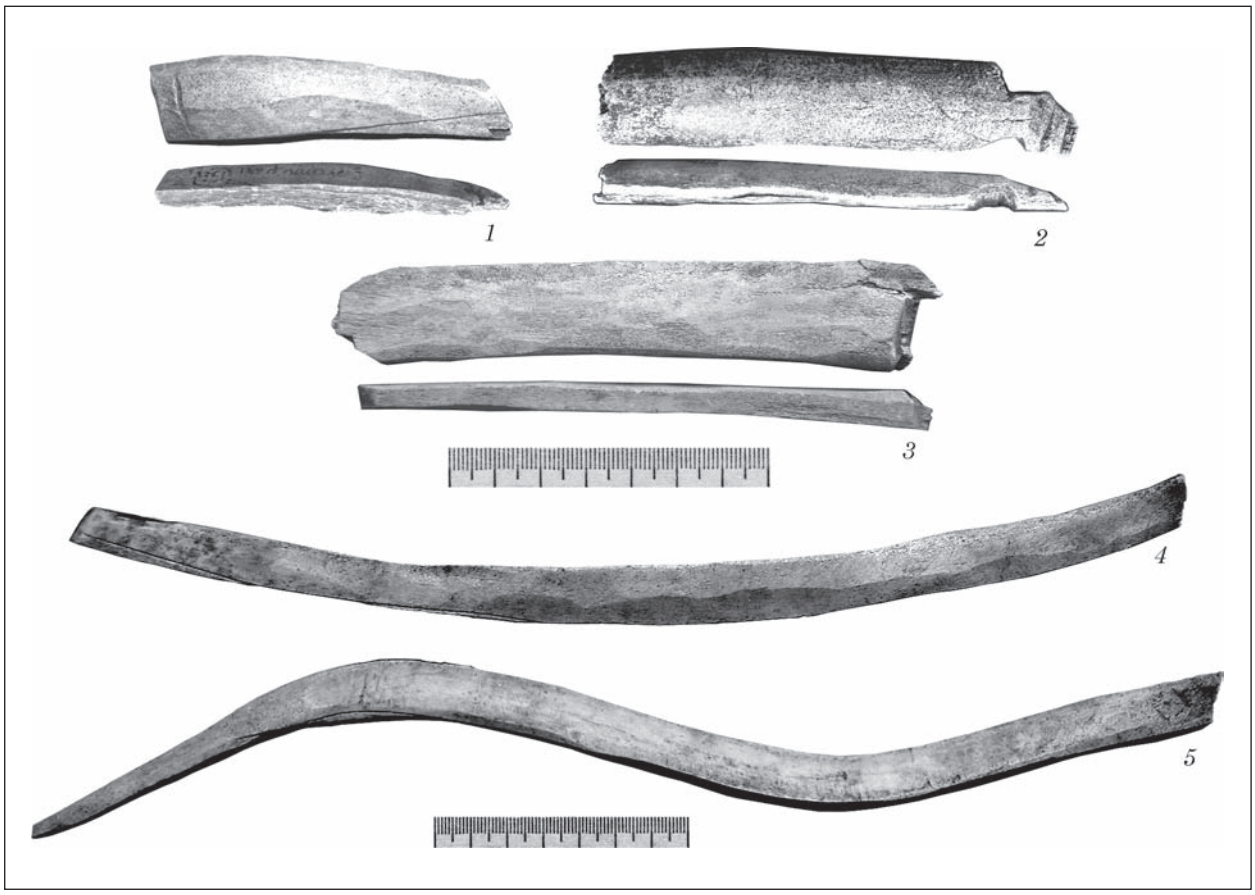

Рис. 4. Напівфабрикати і заготовки: *1—3* — напівфабрикати рогових накладок; *4, 5* — довгі пластини з рогу (заготовки)

типів, та заготовок для них у деріївській майстерні не виявлено. Деякі сумніви викликають накладки з одним заокругленим краєм (рис. 5, *16, 17*). Таких у колекції дві. За формою заокругленого завершення вони відповідають достатньо пізнім кінцевим фронтальним вкладишам, відомим у Білярі [Руденко, 2005, табл.4, *102, 103*], хоч деріївські накладки дещо довше їх. На давньоруських пам'ятках вироби, близькі деріївським, виявлено у Києві [Сергєєва, Тараненко, у друці] та у Воїнській Греблі [Сергєєва, 2015, с. 59, рис. 74, *9*: 115, *4*]. Серед матеріалів з Воїнської Греблі є також напівфабрикат для такої накладки [Сергєєва, 2015, рис. 115, *3*]. Зазначені вироби — київський та з Воїнської Греблі, датуються XII — першою половиною XIII ст., отже вони синхронні екземплярам, виявленим у Деріївці. Не виключено, що деякі напівфабрикати могли бути заготовками саме для таких деталей. У Воїнській Греблі також виявлено виріб у вигляді довгої пластини з рогу з одним заокругленим кінцем [Сергєєва, 2015, с. 59, рис. 74, *12*, 75, *4*] і заготовку для такого ж виробу [Сергєєва, 2015, с. 59, рис. 75 3].

Рис. 5. Вкладиші на різній стадії обробки: *1—5, 8—18* — напівфабрикати та готові вироби; *6, 7* — браковані екземпляри

Їх можна співвіднести з довгими пластинами-напівфабрикатами з Деріївки.

Один з напівфабрикатів має дві бокові виїмки (рис. 4, *2*). Він може бути незавершеною кінцевою фронтальною накладкою з вирізами для тятиви. Аналогії є у Південному Сибіру, де такі накладки зустрічаються у конструкції тюркських луків. У Приоб'ї виявлена заготовка для подібної накладки [Савинов, 1981, с. 158, 159, рис. 4, *2*]. Треба сказати, що загалом на давньоруських поселеннях ця категорія знахідок є нечисленною, що може свідчити про не дуже велике поширення луків відповідної конструкції у воїнському середовищі Київської Русі.

Інші вироби репрезентовані поодинокими екземплярами. Серед них фрагментований виріб циліндричної форми, можливо, муфта або уламок руків'я з рогу (рис. 1, *15*). Наявність циліндричної порожнини усередині свідчить скоріше на користь першого трактування. З одного боку торцева частина виробу ретельно оброблена, але з іншого обрізана дуже нерівно. Ймовірно, предмет можна розглядати як бракований виріб. Є також два невеличкі вістря,

виготовлені з кінцевих частин паростків рогу козулі — готове (рис. 6, *1*) і заготовка (рис. 6, *2*). Відзначимо, що серед фрагментів рогу є окремі кінці паростків оленячих рогів (рис. 1, *13, 14*), які могли йти на подібні вироби.

Слід відмітити, що в іншій дослідженій споруді виявлено кістяний втульчастий наконечник стріли [Телегин, 1961/4а, с. 89, табл. XXXVIII, *3*; Козловський, 1992, рис. 35, *5*]. Він має конічну форму і відноситься до типу кулеподібних, за О.Ф. Медведєвим [Медведев, 1966, с. 87], або конічних, за термінологією деяких інших авторів [Руденко, 2005, с. 69; Ruttkay, 1976, S. 328]. Такі наконечники побутували скрізь у Східній Європі. На Русі й, зокрема, у Києві, конічні стріли відомі здебільшого у шарах XII — першої половини XIII ст. [Сергєєва, 2011, с. 107, 108]. Не можна виключати походження деріївського наконечника з місцевої майстерні.

Наявність сировини, відходів виробництва, заготовок, напівфабрикатів вказує на функціонування будівлі як косторізної майстерні. Готової продукції значно менше, що є звичайним явищем при дослідженні косторізних майстерень. Готова продукція підлягала реалізації і тому вона зазвичай не залишається у виробничому приміщенні. За кількістю знахідок, які загалом не перевищують кілька десятків, можна припускати, що обсяг виробництва був відносно невеликим. Не виключено, що майстерня функціонувала не дуже тривалий час.

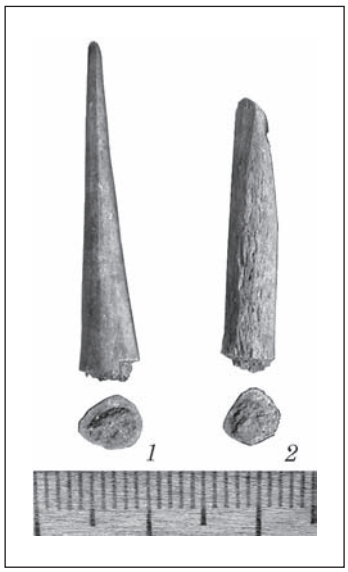

Рис. 6. Вістря з рогу: *1* — готовий виріб; *2* — напівфабрикат

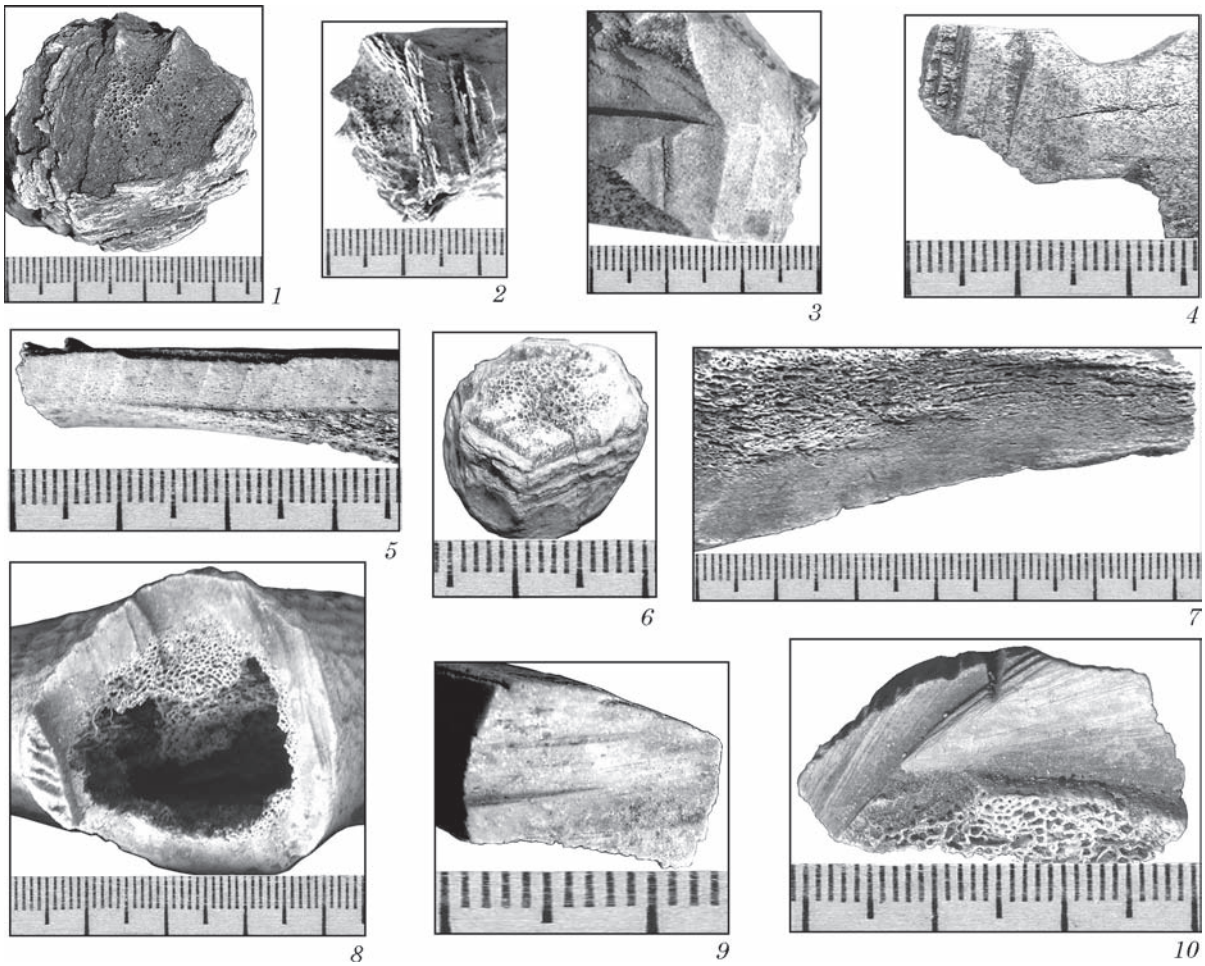

Рис. 7. Сліди інструментів на фрагментах рогу: *1, 2* — сліди сокири; *3—7* — сліди різальних інструментів; *8—10* — сліди пили

Залишки сировини, виявлені у будівлі, як вже було відзначено, репрезентовані переважно оленячим рогом, за винятком окремих фрагментів рогів козулі та лося. Тваринна кістка, як матеріал для обробки, не виявлена. Отже, незважаючи на значну роль скотарства на давньоруських поселеннях південної частини Середнього Подніпров'я [Сміленко, 1975, с. 84], основним матеріалом для обробки був щільний ріг диких копитних. У виборі сировини майстер міг керуватися насамперед характером продукції, яка потребувала саме такого вихідного матеріалу. Крім того, віддання переваги щільному рогу цілком укладається в існуючу традицію косторізного виробництва, яка була достатньо поширена у середньовічній Європі. Прийняте дослідниками, слідом за А. Мак-Грегором [MacGregor, 1985, p. 48], визначення X—XII ст. в історії європейського косторізного ремесла як «золотої доби рогообробки» [Флерова, 2000, с. 109; Смирнова, 1998, с. 238] дуже виразно відображають ситуацію, що існувала.

Оскільки всі екземпляри оленячого рогу фрагментовані, важко робити висновки про шляхи їх потрапляння до виробника. Таких шляхів могло бути два — полювання та збір рогів, скинутих копитними восени. Проте встановити походження того чи іншого рогу можна в основному за умови збереження нижніх частин з розетками. У комплексі зазначені частини рогу оленя відсутні. Єдиний цілий ріг козулі відноситься до рогів, скинутих восени. Отже, можна говорити про те, що принаймні частина сировини отримана шляхом збору скинутих рогів.

Наявність заготовок та напівфабрикатів конкретних виробів на різних стадіях обробки дозволяє детально відновити весь процес їх виробництва, який складався з кількох послідовних технологічних операцій. Можна простежити сліди розрубування та різання рогу під час первинної обробки (рис. 2; 7, *1, 2*). Ріг підлягав розчленуванню з метою видалення непотрібних частин. Для подальшої обробки відібраного матеріалу використовували різальні інструменти (рис. 7, *3—7*), можливо, скобелі. Простежується також використання пили (рис. 7, 8—10), проте воно було обмеженим: її сліди зафіксовано лише на окремих екземплярах. Заготовки розпилювалися тільки поперек, як це можна простежити скрізь на території середньовічної Східної Європи. Сліди напилку, які можна подекуди відмітити на частинах обробленого рогу і на продукції косторізних майстерень на інших поселеннях, на екземплярах з Деріївки відсутні.

Для виготовлення основної продукції майстра — накладок, були необхідні спеціально підготовлені пластини, які вирівнювали шляхом термічної обробки. Треба гадати, що наявність двох опалювальних пристроїв у споруді пов'язана саме з термічною обробкою рогу.

ВИСНОВКИ

Отже, основною продукцією майстерні були накладки. Характер матеріалів дозволяє твердити, що майстерня спеціалізувалася, принаймні деякий час, на завершальному етапі свого функціонування, на виготовленні окремих елементів конструкції луку. Їх можна кваліфікувати як серійну продукцію. При цьому основних накладок для луку не виявлено. Можливо, це пояснюється тим, що зафіксовано лише окремий етап діяльності майстра-косторіза, який виконував у певний відрізок часу конкретне замовлення.

Сировина могла потрапити до виробника обома відомими шляхами — через полювання та збір скинутих восени рогів, проте зафіксований тільки шлях збиральництва рогів. Тваринництво, яке відігравало значну роль у господарстві давньоруського населення степового Подніпров'я, не було джерелом постачання сировини для косторізного ремесла. Матеріали з Деріївки мають аналогії на таких давньоруських пам'ятках, як Київ та Воїнська Гребля, проте загалом подібні вироби генетично сягають степових, кочівницьких прототипів, які сформували основу багатьох елементів озброєння, спільного для різних етносів Євразії.

Власова Г.М. Мастерские косторезов в Звенигороде // ЗОАО. — 1967 — Т. II, **35**. — С. 228—235.

Казаков А.Л., Жаров Г.В., Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1998 р. / НА ІА НАН України. — 1998. — № 1998/16.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К, 1992. — 184 с.

Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К., 1984. — 196 с.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966. — 184 с. (// САИ. — Вып. Е1-36).

Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. — К, 2011. — 316 с.

Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — Москва; Казань, 2005. — С. 67—97.

Савинов Д.Г. Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981. — С. 146—162.

Сергєєва М.С. Косторізна справа у стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.

Сергєєва М.С. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 118—125.

Сергєєва М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. — Київ; Харків, 2015. — 232 с.

Сергєєва М., Тараненко С. Нові дослідження давньоруського косторізного ремесла на Київському Подолі. — Друкується.

Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). —К., 1975. — 212 с.
Смирнова Л.И. Организация косторезного ремесла в древнем Новгороде (по материалам Троицкого раскопа) // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина). — М., 1998. — С. 237—247.
Телегин Д.Я. Исследования памятников эпохи неолита и медного века у с. Дереивки в 1960—61 гг. / НА ІА НАН України. — 1961/4а.
Флерова (Нахапетян) В.Е. Рогообработка в Саркеле—Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — С. 99—110.
Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела—Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). — СПб., 2001. — 352 с.
Шеломенцев-Терский В.С. Косторезная мастерская на городище летописной Пересопницы // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 402.
Шовкопляс Г.М. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві // Середні віки на Україні. — К., 1973. — Т. 2. — С. 109—122.
Шовкопляс А.М. Косторезное ремесло Древнего Киева // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). — К., 1984. — С. 149—151.
MacGregor A. Bone, Antler, Ivory & Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period. — London, 1985. — 244 p.
Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // SA. — 1976. — R. XXIV, **2**. — S. 245—395.

М. С. Сергеева

ДРЕВНЕРУССКАЯ КОСТОРЕЗНАЯ МАСТЕРСКАЯ ВОЗЛЕ с. ДЕРИЕВКА

Статья вводит в научный оборот материалы из косторезной мастерской, исследованной в 1961 г. на древнерусском поселении XII—XIII вв. близ с. Дериевка (Кировоградская обл.).

Комплекс представляет большой интерес как пример косторезного производства на сельском поселении, а также как самая южная древнерусская косторезная мастерская, известная в настоящее время.

Сооружение является углубленной постройкой с двумя отопительными сооружениями — печью и очагом.

Артефакты, связанные с косторезным комплексом, представлены плотным рогом диких копытных (преимущественно оленя) со следами обработки — отходами производства, заготовками, полуфабрикатами и готовыми изделиями. Обработанная животная кость и изделия из кости отсутствуют.

Основной продукцией костореза были вкладыши для сложного лука. Такие детали, восходящие к лукам кимакского типа, происходят из Южной Сибири и в XI—XII вв. распространяются в степях Евразии.

Материалы из Дериевки имеют аналогии в Киеве и Воинской Гребле, но в целом генетически они связаны со степными кочевническими древностями.

Ключевые слова: Среднее Поднепровье, Древняя Русь, древнерусское ремесло, обработка кости и рога.

M. S. Sergeyeva

ANCIENT RUS BONE-CARVING WORKSHOP NEAR DERIIVKA VILLAGE

The article presents to the scientific circles the materials from bone carving workshop studied at an Ancient Rus settlement of the 12th and the 13th centuries near Deriivka village in Kirovohrad Oblast.

The workshop under the study is of great interest as an example of bone carving production in the rural type site, and also as the southernmost Ancient Rus bone carving workshop currently known.

The structure was a deepened building with two heating structures: a stove and a hearth.

Artefacts related to bone-carving assemblage were presented by antler of wild ungulates with traces of processing: waste products, blanks, semi-finished products, and finished products. Deer antlers were the main source for the carvers. Roe and elk antlers are presented by single specimens. Processed animal bone and products of bone are not available.

The main products of bone carving were liners for composite bow. Such details coming from bows of Kimak type descend from Southern Siberia and spread in the Eurasian Steppes in the 11th and the 12th centuries.

Materials from Deriivka have their analogues in Kyiv and Voinska Hreblia, but in general they are genetically connected with the Steppe nomadic antiquities.

Keywords: Dnipro River middle region, Ancient Rus, Ancient Rus crafts, bone- and antler-carving.

Одержано 20.11.2015

УДК: 904.23/25(477.42)“653”

К. М. Капустін, О. Ю. Журухіна

СКЛЯНІ ВИРОБИ ГОРОДСЬКА (за матеріалами розкопок 1940—1950 рр.)

Статтю присвячено публікації та характеристиці знахідок зі скла, виявлених під час археологічних розкопок Малого Городського городища на Житомирщині.

Ключові слова: Україна, Городське, вироби зі скла, XII—XIII ст., XIII—XIV ст.

Комплекс археологічних пам’яток біля с. Городське Коростишівського р-ну, який складається із трьох городищ, неукріпленого поселення та залишків могильника, є добре відомим серед науковців-медієвістів. Короткі відомості про Городеськ знаходимо в Іпатіївському літописі, який повідомляє про взяття міста на р. Тетерів військами Данила Галицького під час походу проти татар: «*1257 р. Данило здійняв війну проти татар. Порадившися з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові — Побожжя і людей татарських. Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддались татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі*» [Літопис Руський, С. 416].

Про існування давніх укріплень на території села згадували Л. Похилевич, І. Фундуклей, В. Антонович. Останній у 1887 р. провів розкопки на території городища Вали та двох могильників [Антонович, 1893, с. 59—62]. Періодом активного вивчення археологічних пам’яток Городська стала друга чверть — середина XX ст.: масштабні дослідження Малого городища, розкопки городищ Червона Гірка, Вали тощо. Так, у 1936 р. розкопки на Малому городищі провела Поліська історико-технологічна експедиція ІІМК АН УСРР під керівництвом Ф.М. Мовчанівського та В.П. Петрова. Дослідження було продовжено у 1940, 1946 рр. (А.В. Дмитрієвська), 1947 р. (В.К. Гончаров і М.Ю. Брайчевський), 1955 та 1957—1958 рр. (В.К. Гончаров) [Петров, 1936; Полесская экспедиция, 1936; Третьяков, 1941, с. 120—124; Макаревич, 1959, с. 173—174].

За ті роки розкрито близько 2000 м^2, зокрема, зафіксовано 24 житлових та 20 господарських споруд, 57 ям різноманітного призначення, знайдено фрагменти гончарних горщиків, вироби із заліза, кольорових металів, дерева, кістки, каменю та скла. Зауважимо, що впродовж тривалого часу городище датували досить широко — X—XIII ст. Лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років М.П. Кучерою та Б.А. Звіздецьким виділено два культурно—хронологічних горизонти —давньоруського (XII—XIII ст.) та золотоординського (друга половина XIII—XIV ст.) часів [Звиздецкий, 1990, с. 42—56; Кучера, 1999, с. 94—95]. Останнім часом проводиться верифікація депаспортизованих знахідок, аналіз та публікація матеріалів досліджень Городського Малого городища 1940—1958 рр., які зберігаються у фондах ІА НАН України (кол. № 8) [Капустін, 2012; 2013; 2014; 2014а].

У запропонованій роботі проаналізовано основні категорії та типи скляних виробів, виявлені у ході археологічних розкопок на території с. Городське (Мале городище, городище Червона Гірка, Вали тощо). Зауважимо, що, незважаючи на доволі значну вибірку (понад 1000 фрагментів та цілих форм), повноцінна публікація ма-

© К.М. КАПУСТІН,О.Ю. ЖУРУХІНА, 2016

теріалів досі не здійснена. Так, В.К. Гончаров в монографії «Райковецьке городище» вказував на імовірність існування в Городську та Райках склоробних майстерень, проте самі матеріали детально не аналізував. Ю.Л. Щапова, систематизуючи скляні браслети Київщини, частково ознайомилася із колекцією знахідок із розкопок В.К. Гончарова (1947 р.) та Р.І. Виєзжева (1958 р.) [Щапова, 1968, с. 106] і відзначила переважання браслетів простих форм над складними у порівнянні із Києвом та Вишгородом, а також виробів бірюзового та фіолетового кольорів над іншими. Дослідниця вказала, що в Городську могла існувати майстерня, у якій не виготовляли (як припускав В.К. Гончаров), а ремонтували скляні браслети [Щапова, 1968, с. 115].

У фондах Інституту археології НАН України зберігаються знахідки з розкопок 1940, 1946—1947, 1955, 1957—1958 рр., представлені фрагментами гончарного посуду та індивідуальними знахідками давньоруського та золотоординського часів. Вироби зі скла складають досить численну групу — з об'єктів та культурного шару походить більше тисячі артефактів. Умовно їх можна розділити на дві категорії: **посуд** та **прикраси**.

Посуд. Скляний посуд давньоруського та золотоординського часів на території Русі відомий виключно за матеріалами археологічних досліджень (найчастіше фіксують дрібні уламки стінок, значно рідше — вінця та денця) [Щапова, 1972, с. 29].

У колекції матеріалів з Городська зберігаються два фрагменти скляних посудин (інформацію про ще кілька уламків, датованих XII—XIV ст., маємо у звітах), зокрема, фрагмент злегка опуклої стінки посудини зі світло-жовтого прозорого тонкого скла, датованої XI—XIII ст. [Щапова, 1972, с. 54, 55], а також частина вінчика світло-жовтої прозорої посудини (3,0—4,0 мм завтовшки), розписаної емаллю та золотом. Остання має досить цікавий орнамент: емаллю проведені тонкі лінії, які окреслюють арабський напис або арабески (?), а також смужки й коло, заповнене блакитною емаллю з включеннями кількох білих плям (рис. 1, див. вклейку). На думку О. Плохова, аналогії таким посудинам можна знайти серед виробів майстрів сирійського міста Ракка, які К. Ламм датує другою чвертю XIII ст. [Плохов, 2007, с. 173].Подібний посуд знайдено у шарах XII — середини XIII ст. Києва, Турова, Новгорода, Рюрикова городища, Ростова Великого, Старої Рязані, Володимира, Новогрудка [Гуревич, Джанполадян, Малевская, 1968, с. 12; Родина, 2010, с. 100; Кузина, 2015, с. 154]; відомий він і за матеріалами розкопок золотоординських міст Поволжя [Бусятская, 1976, с. 55].

Прикраси. До цієї категорії виробів належать *браслети, намистини та каблучки*.

Браслети — найчисленніша група знахідок зі скла (рис. 2; 3). На території Русі вони складають доволі однорідну групу, відмінну від північно-причорноморської. Більшість прикрас знайдено під час розкопок міст та міських некрополів, значно рідше їх фіксують на сільських поселеннях [Полубояринова, 1963, с. 168].

У Городську знайдено 1107 фрагментів та цілих форм браслетів, абсолютна більшість яких походить із розкопок Малого Городського городища (найбільше виявлено у центральній та західній його частинах). Умовно їх можна поділити на 11 типів (рис. 4): круглі гладкі, кручені, дрібнокручені, круглі гладкі перевиті, рифлені, подвійні (зроблені з двох з'єднаних між собою круглих гладких джгутів), дрібнокручені перевиті, виті, кручені перевиті, пласко-опуклі та круглі гладкі з емалевим розписом (згідно з типологією Ю.Л. Щапової) [Щапова, 1963а, с. 105].

Найбільше знайдено круглих гладких (710 екз.), кручених (263 екз.) та дрібнокручених (84 екз.) браслетів. Значно менше — круглих гладких перевитих (19 екз.) та рифлених (12 екз.). Інших типів — по кілька екземплярів.

Із рис. 4 добре видно переважання знахідок круглих гладких браслетів над іншими. На думку Ю. Щапової, така тенденція пояснюється простотою виготовлення прикрас цього типу (витягування джгута — розріз його на шматки — скріплення кінців відрізку) [Щапова, 1963а, с. 105]. Подібне співвідношення було зафіксовано під час розкопок двокамерної споруди другої половини XIII—

Рис. 2. Скляні браслети з розкопок землянки № 1 (1946 р.)

Рис. 3. Скляні браслети з розкопок землянки № 3 (1946 р.)

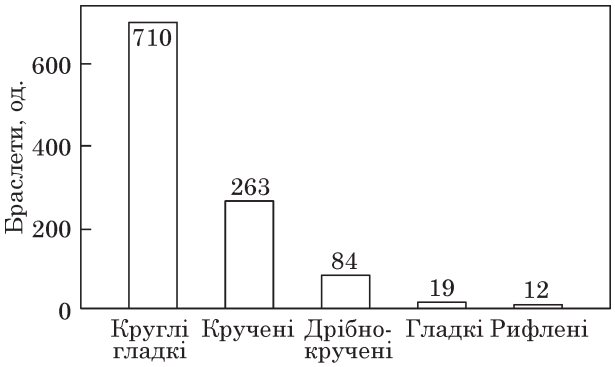

Рис. 4. Розподіл кількості браслетів Малого Городського городища

XIV ст. по вул. Велика Житомирська, 2 у Києві. Згідно з Я.Є. Боровським, у камері «А» було знайдено 321 фрагмент скляних браслетів: найбільше — круглих гладких (62,3 %), круглих витих із жовтим виттям (26,8 %) та кручених (9,9 %), інші форми представлено поодинокими знахідками. Кольорова гама також доволі різноманітна: 29,3 % браслетів виготовлено із скла оливкового кольору, 23 % — зеленого, 10,3 % — жовтого, 9,9 % — бірюзового, 2,5 % — фіолетового, 0,4 % — синього кольорів (у 24,6 % випадків визначити колір не вдалося) [Боровський, 1993, с. 21].

Городські браслети виготовляли з прозорого та напівпрозорого скла із різним ступенем насиченості кольору: жовтого, зеленого, блакитного, синього, фіолетового, печінково-червоного, коричневого, чорного. Прикраси, які відносяться до типу «перевитих», зроблені з яскравого жовтого, блакитного та темно-коричневого скла й огорнуті тонкою смугою, що у переважній більшості зроблена з жовтого непрозорого скла (єдиний випадок — з блакитного непрозорого). Поверхня більшості знахідок вкрита патиною, через що колір багатьох виробів визначити майже неможливо. Розміри браслетів доволі стандартизовані (мм): діаметр (d) у перетині — 3,0, d джгута — 40,0; d у перетині — 4,0—9,0, d джгута — 60,0; d у перетині — 7,0—8,0, d джгута — 80,0; d у перетині — 5,0 або 8,0, d джгута — 50,0.

Поодинокими є знахідки браслетів візантійського виробництва, які побутували на території Русі в XI — першій половині XIII ст. [Щапова, 2010, с. 130—132]. Вони зроблені, як правило, зі світло-синього, яскраво-синього чи насиченого темного синьо-фіолетового або світло-коричневого прозорого скла (на поверхні джгута помітна іризація) і мали такі розміри (мм): d у перетині — 5,0 або 8,0, d джгута — 50,0; d у перетині — 4,0—9,0, d джгута — 60,0; d у перетині — 7,0—8,0, d джгута — 80,0. Умовно їх можна поділити на три типи: круглі гладкі (8 екз.), кручені (9 екз.), дрібнокручені (6 екз.).

Більшість городських браслетів були, імовірно, місцевого виробництва. Майстри робили прикраси будь-якої форми та розмірів. До продукції київських майстерень можуть належати круглі гладкі браслети з розписом жовтою емаллю на зовнішньому боці джгута (2 фр.), які, на думку вчених, зникають в Середньому Подніпров'ї у середині XIII ст. [Щапова, 1968, с. 109].

В середині XIII ст. виробництво скляних браслетів на території Південної Русі припиняється,

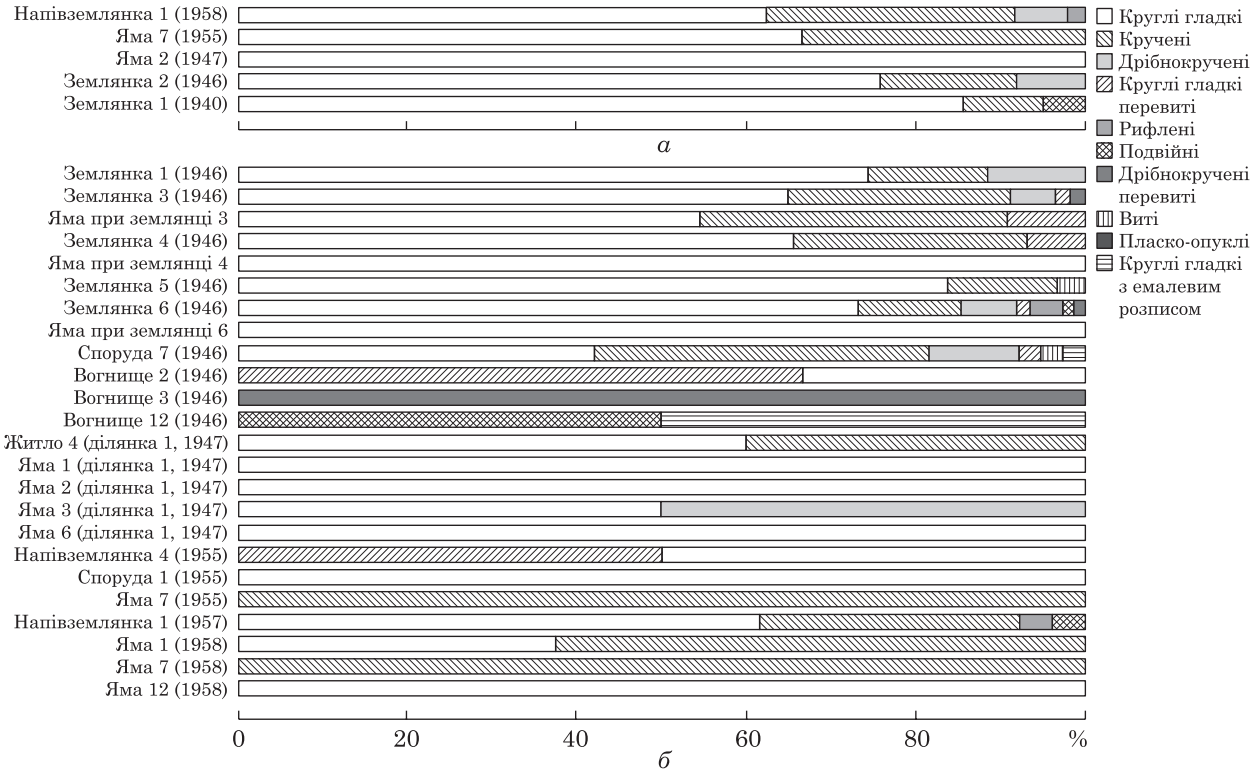

Рис. 5. Розподіл кількості скляних браслетів з об'єктів Малого Городського городища: *а* — XII—XIII ст.; *б* — XIII—XIV ст.

хоча окремі майстерні продовжували діяти в містах, які не зазнавали нападу ординських військ. Зокрема, у Новгороді скляні браслети знайдено у добре датованому шарі XIV ст. Пронського городища [Полубояринова, 1963, с. 168; Дашкова (Сафарова), 1997, с. 70]. Результати розкопок останніх десятиліть дозволяють робити припущення про побутування цього типу прикрас на землях Південної Русі у золотоординський час (вони відомі за матеріалами археологічних розкопок комплексів другої половини XIII—XIV ст. Києва, Вишгорода та інших міст південної Русі) [Боровський, 1993, с. 21; Івакін, Козубовський, Герасимов, 1991, с. 7].

Результати зіставлення вибірки скляних браслетів із комплексів давньоруського та золотоординського часів демонструють кількісне переважання в об'єктах XII—XIII ст. круглих гладких та кручених браслетів (дрібнокручені, подвійні, рифлені відомі за одиничними знахідками) (рис. 5, *а*), а у комплексах другої половини XIII—XIV ст. — круглих гладких, кручених або круглих гладких перевитих, рифлених та дрібнокручених браслетів (одиничними є знахідки дрібнокручених перевитих, круглих гладких з емалевим розписом, витих, пласко-опуклих та подвійних браслетів) (рис. 5, *б*). Показово, що кількість знахідок та асортимент скляних браслетів в об'єктах золотоординського часу значно більші порівняно із давньоруськими. Не виключено, що у другій половині XIII—XIV ст. на Малому Городському городищі, яке не зазнало нападів монголів і зберегло економічний та людський ресурс, діяла майстерня ремонту скляних браслетів. На цьому, зокрема, наголошувала свого часу Ю.Л. Щапова [Щапова, 1968, с. 106].

Намистини. Всі знахідки (30 екз.) належать до відділу «круглих» (згідно із типологією Ю.Л. Щапової) й включають такі типи.

- Зонні (26 екз.) з зелено-жовтого та блакитного прозорого, а також з яскравого темно-зеленого напівпрозорого скла (тип 2, згідно з типологією Ю.Л. Щапової) [Щапова, 1956, с. 166]. Як показали дослідження, у деяких випадках намистини є додатковим хронологічним індикатором для уточнення датування об'єктів давньоруського та післямонгольського часів, зокрема, зонні блакитного кольору характерні для поселень XII—XIII ст. (Ю.Л. Щапова вважає їх хронологічним репером для пам'яток XII ст.), намистини з яскравого темно-зеленого скла добре відомі за матеріалами досліджень комплексів XII—XIII ст. Чернігівщини, Смоленщини, Київщини [Щапова, 1956, с. 169], а прикраси із жовтого прозорого скла безперервно існували впродовж XII—XIV ст. [Щапова, 1956, с. 168]. Як зазначає Н.Н. Бусятська, зонні намистини чорного, синього, жовтого та зеленого кольорів були неодноразово зафіксовані під час розкопок золотоординських міст Поволжя XIII—XIV ст. [Бусятская, 1976, с. 40].
- Кільцеподібні (2 екз.) намистини зі світло-блакитного прозорого скла (тип 4, згідно з типологією Ю.Л. Щапової) [Щапова, 1956, с. 170]. Такі прикраси зустрічаються у ком-

плексах XI—XIII ст. разом з жовтими зонними намистинами, крученими потрійними браслетами, а також пластинчастими браслетами. Їх неодноразово знаходили під час розкопок пізньокочівницьких курганів Поволжя, у шарах XIII—XIV ст. Московского Кремля [Бусятская, 1976, с. 41];

- Гвинтоподібна намистина з блакитного прозорого скла (тип 7, згідно із типологією Ю.Л. Щапової). Як відзначають спеціалісти, на Русі такі прикраси побутували упродовж другої половини XII — першої половини XIV ст., характерні вони і для пам'яток в'ятичів XIII—XIV ст. [Щапова, 1956, с. 172];
- Пронизка двочастинна з намистин зонної форми, зроблена з чорного непрозорого скла. Такі вироби добре відомі за матеріалами розкопок Новгорода, Києва та інших міст Русі й датуються XI—XIII ст. [Щапова, 1956, с. 169].

Як відомо, виготовлення зонних намистин відбувалося шляхом навивання скляної маси на металевий стрижень. Виробництво можна було прискорити формуючи на одному стрижні одночасно від 1 до 4, а може й більше, намистин [Щапова, 1956, с. 179; Сафарова, 1999, с. 101].

Каблучки становлять одну із найменш численних груп знахідок і їх кількість варіюється в різних регіонах Русі. Згідно з даними Є. Ольчак, в Рязані каблучки становили 2 % від загальної кількості скляних прикрас, у Новгороді цей показник сягав 3 %, схоже співвідношення зафіксовано і у Гродно [Ольчак, 1959, с. 84]. Значно більше їх виявлено під час археологічних розкопок Києва, Вишгорода та інших міст, розташованих поблизу столиці [Ольчак, 1959, с. 84]. На деяких пам'ятках Польщі (Крушвиця, Вроцлав, Ополе) частка скляних каблучок становила 8—10 % від загальної кількості знахідок зі скла [Ольчак, 1959, с. 84].

У Городську виявлено лише 2 фрагменти пласко-опуклих у перетині каблучок (діаметром 4,0 мм) зі щитками плаской та овальної форм, зроблені з яскраво-жовтого та темно-фіолетового прозорого скла. Згідно з типологією Ю.Л. Щапової, вони відносяться до Відділу 2 Типу 3 (каблучки пласко-опуклі складні із щитками). Як відзначають дослідники, щитки таких каблучок (овальної або підквадратної форми) виготовляли окремо, а потім приєднували до кільця [Ольчак, 1959, с. 90; Щапова, 1963, с. 107; Полубояринова, 1988, с. 194]. У Новгороді каблучки цього типу знайдено у шарах 22—15 ярусів і датовано другою половиною XI — кінцем XIII ст. [Щапова, 1963, с. 107; Щапова, 1972, с. 98, 100; Дашкова (Сафарова), 1997, с. 71, 72].

Таким чином, скляні вироби із колекції Городська є характерними для пам'яток Південної Русі XII—XIV ст. Це, переважно, фрагменти посуду (візантійського та близькосхідного виробництва), браслетів (давньоруського та візантійського походження), намистин та каблучок. Датування більшості артефактів не виходить за межі XI—XIII ст. Виключенням є фрагмент скляної посудини із розписом емаллю та золотом і окремі типи намистин (гвинтоподібні та деякі зонні), які за даними аналогій побутували в XIII—XIV ст. Результати зіставлення вибірки скляних браслетів із комплексів давньоруського та золотоординського часів демонструють кількісне переважання в об'єктах XII—XIII ст. круглих гладких та кручених браслетів, а у комплексах другої половини XIII—XIV ст. — круглих гладких, кручених, круглих гладких перевитих, рифлених та дрібнокручених браслетів. Показово, що в об'єктах золотоординської доби кількість та асортимент скляних браслетів є значно більшим порівняно із комплексами XII—XIII ст. Таке співвідношення є нехарактерним для пам'яток Русі й може бути пов'язане з діяльністю у другій половині XIII—XIV ст. на Малому Городському городищі майстерні з ремонту скляних браслетів.

Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян. — СПб., 1893. — 78 с. (МАР. — № 11).

Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.

Бусятская Н.Н. Стеклянные изделия городов Поволжья (XIII—XIV вв.) // Средневековые памятники Поволжья. — М., 1976. — С. 38—72.

Гуревич Ф.Д., Джанполадян Р.М., Малевская М.В. Восточное стекло в Древней Руси. — Л., 1968. — 26 с.

Дашкова (Сафарова) И.А. Украшения из стекла древней Твери // Тр. VI Междунар. конгр. славянс. археологии. — М., 1997. — Т. 2: Славянский средневековый город. — С. 68—74.

Егорьков А.Н. Химический состав тверского посудного стекла монгольского времени // Тверской кремль. Комплексное археологическое источниковедение по материалам раскопа Тверской кремль-11, 1993—1997 гг. — СПб., 2001. — С. 138—148.

*Звиздецкий Б.А.*О времени существования летописного Городеска // СА. — 1990. — № 1. — С. 42—56.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М. Звіт про археологічні дослідження на вулиці Сагайдачного, 18 в Києві / НА ІА НАН України. — 1991/10а.

Капустін К.М. Комплекси післямонгольського часу з Городська (за матеріалами розкопок 1946 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб.наук.праць. — К., 2012. — Вип. 21, ч. І. — С. 108—114.

Капустін К.М. Керамічні вироби Городська другої половини XIII—XIV ст. // Маґістеріум: Археологічні студії. — К., 2013. — Вип. 53. — С. 47—53.

Капустін К. М. Об'єкти XII—XIII ст. з Малого Городського городища (за матеріалами розкопок 1940—1950-х рр.) // Міста Давньої Русі. — К., 2014. — С. 234—250.

Капустін К.М. Об'єкти післямонгольського часу з Городська (за матеріалами розкопок 1947 р.) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014а. — С. 119—126 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

Кузина И.Н. Импортные стеклянные сосуды из раскопок во Владимире в 2007 г. // РА. — 2015. — № 4. — С. 149—157.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.

Літопис руський / Пер. Л. Махновця. — К., 1989. — 614 с.
Макаревич М.Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске // КСИА. — 1959. — № 8. — С. 173—174.
Ольчак Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века // СА. — 1959. — № 3. — С. 81—90.
Петров В.П. Житлова кліть XI—XIII ст. в с. Городську Коростишівського р-ну Житомирської обл. / НА ІАНАН України. — Ф. 12, спр. № 95.
Плохов А. Средневековая стеклянная посуда Новгородского (Рюрикова) городища // У истоков русской государственности. — СПб., 2007. — С. 166—175.
Полесская экспедиция 1936 г. / Архів ІІМК, спр. № 1—4.
Полубояринова М.Д. Стеклянные браслеты древнего Новгорода // МИА СССР. — 1963. — № 117. — С. 164—181.
Полубояринова М.Д. Стеклянные изделия Болгарского городища // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 151—219.
Родина М.Е. Связи Северо-Восточной Руси со странами Востока в X—XIV вв. // Русь и Восток в IX—XVI веках: новые археологические исследования. — М., 2010. — С. 92—103.
Сафарова И.А. Стеклянные бусы древней Твери (XI—XIV вв.) // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 1999. — Вып. 3. — С. 94—106.
*Третьяков П.Н.*Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — № 10. — С. 120—124.
Щапова Ю.Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода // МИА СССР. — 1956. — № 55. — С. 164—179.
Щапова Ю.Л. Стеклянные изделия древнего Новгорода // МИА СССР. — 1963. — № 117. — С. 104—163.
Щапова Ю.Л. Стеклянные изделия средневековой Тмутаракани // Керамика и стекло древней Тмутаракани. — М., 1963. — С. 102—133.
Щапова Ю.Л. Скляні браслети Київщини // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 106—116.
Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — 215 с.
Щапова Ю.Л. Византийское стекло: Очерки истории. — М., 2010. — 288 с.

К. Н. Капустин, Е. Ю. Журухина

СТЕКЛЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ГОРОДСКА (по материалам раскопок 1940—1950 гг.)

Комплекс археологических памятников возле с. ГородскоеКоростышевского р-на Житомирской обл. состоит из трёх городищ, неукрепленного поселения и могильника. Планомерные исследования памятника были начаты в 1936 г. и с перерывами продолжались в течение 1940—1950-х гг. Наиболее изучено Малое Городское городище, где раскопано более 2 тыс. м^2, исследовано 24 жилища, 4 ремесленных, 16 хозяйственных построек, а также 57 ям различного назначения. Долгое время городище датировали X—XIII вв. В конце 80-х — начале 90-х гг. было выделено два культурно-хронологических горизонта: древнерусского и золотоордынского времен.

В работе проанализированы основные категории и типы стеклянных изделий, найденные во время археологических изысканий на территории Малого городища, городища Красная Горка, Валы и т. д. и хранящиеся в Научных фондах ИА НАН Украины. Собранные за время раскопок материалы, в целом, характерные для памятников Южной Руси XII—XIV вв., здесь представлены фрагментами посуды (византийского и ближневосточного производства), браслеты (древнерусского и византийского происхождения), бусины и кольца.

Датировка большинства находок не выходит за рамки XI—XIII вв., исключение составляет фрагмент стеклянного сосуда, расписанного эмалью и золотом, некоторые типы бусин, которые по аналогии можно датировать XIII—XIV вв. Показательно, что в объектах золотоордынского времени количество и ассортимент находок стеклянных изделий значительно больше по сравнению с комплексами XII—XIII вв. Такое соотношение нехарактерно для памятников Руси и может быть связано с деятельностью во второй половине XIII—XIV вв. на Малом Городище мастерской по ремонту стеклянных браслетов.

Ключевые слова: Украина, Городск, изделия из стекла, XII—XIII вв., XIII—XIV вв.

K. M. Kapustin, O. Yu. Zhurukhina

GLASSWARE FROM HORODSKE (based on the excavations of 1940—1950)

The assemblage of archaeological sites near Horodske village of Korostyshiv Region in Zhytomyr Oblast consists of three hill-forts, an unfortified settlement, and a burial ground. Regular research at the site started in 1936 and lasted with some breaks during the 1940s and the 1950s. Male Horodske hill-fort is the best studied: more than 2000 m^2, 24 dwellings, 4 craftsman's and 16 husbandry buildings, as well as 57 pits of various functions were studied. The hill-fort was dated by the period from the 10th to the 13th centuries for a long time. At the end of the 1980s and in the beginning of the 1990s, two cultural and chronological horizons were defined there: of the Kyiv Rus and the Golden Horde periods.

Analyzed in this paper are the main categories and types of glassware discovered during the archaeological excavations on the territory of Male Horodske hill-fort, Chervona Hirka hill-fort, Valy, etc. The materials collected during the excavations on a whole are typical for the South Rus sites of the 12th—14th centuries. Presented here are the fragments of dishes (of Byzantine and Middle East production), bracelets (of Kyiv Rus and Byzantine origin), beads, and rings. They are stored in the Archaeological funds of the Institute of Archaeology NASU.

The majority of the finds are dated within the period from the 11th to the 13th centuries. Exceptions are a fragment of a glass pot painted with enamel and gold and some types of beads, which can be dated based on the analogies by the 13th and the 14th centuries. It is indicative that the number and variety of glassware in the Golden Horde period objects is significantly higher comparing to the 12th and the 13th centuries assemblages. Such correlation is not common for the Kyiv Rus sites and can be related with the functioning of a glass bracelets repair shop at Male Horodske hill-fort in the second half of the 13th and the 14th centuries.

Keywords: Ukraine, Horodske, glassware, 12th—13th centuries, 13th—14th centuries.

Одержано 27.12.2015

УДК: 904.26(477-25)“653”

О. О. Мельник

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ З ПОХОВАНЬ КИЄВА XVII—XVIII ст.

Стаття присвячена розгляду основних типів монолітних металевих натільних хрестів в київських похованнях XVII—XVIII ст., виявлених під час розкопок 1976—2007 рр.

Ключові слова: натільний хрест, ставрографія, типологія, поховання, XVII—XVIII ст., Київ.

Питання необхідності об’єктивного дослідження предметів дрібної металопластики дедалі частіше постає у наукових роботах, оскільки саме вони є невід’ємним елементом вивчення ставрографічних, релігійно-догматичних та мистецтвознавчих аспектів духовного життя. За умов наявності виключно поодиноких згадок про дану складову християнської культури в писемних пам’ятках, основним джерелом її висвітлення залишаються матеріали археологічних розкопок.

Металеві натільні хрести належать до найчисленнішої категорії знахідок у київських могилах XVII—XVIII ст., їх частка складає до 4 % від загальної кількості поховань. Однак виявлені артефакти в абсолютній більшості випадків не отримали докладного морфологічного опису, фото- або графічної фіксації, а лише відмітку про їх наявність у комплексі. До того ж, цілком можливо, що предмети особистого благочестя не дійшли до наших днів внаслідок впливу природніх властивостей ґрунту на матеріал їх виготовлення (дерево, тканину або шкіру).

Проведені до 1970-х рр. археологічні розкопки Києва не стали джерелом масового надходження виробів дрібної пластики пізнього середньовіччя та Нового часу. Тому, незважаючи на тривалу історію дослідження міста, більшість розглянутих в даній публікації зразків виявлена під час масштабних робіт 1987—2007 рр.

© О.О. МЕЛЬНИК, 2016

Нині колекція натільних хрестів, що походять з могил XVII—XVIII ст. репрезентована порівняно нечисленною серією у 43 екз.: 37 цілих та 5 фрагментованих [1]. Більшість знахідок відкрита на некрополях старокиївської Троїцької церкви (9 екз.), Вознесенського жіночого (далі — Вознесенський некрополь або монастир) (17 екз.) та Михайлівського Золотоверхого (7 екз.) монастирів.

Хрести відлиті як в двобічних (17 екз.), так і в однобічних (21 екз.) формах. На дев’яти виробах на тильній стороні нанесено напис, поверхні ще восьми заповнені орнаментом (геометричним або рослинним). У п’яти випадках встановити первісний вигляд зворотного боку не вдалося. Щодо матеріалу виготовлення, то з мідно-бронзового сплаву відлито 31 екз., зі срібного — 11, із золота — лише один. На деяких зразках відмічено сліди емалі (3 екз.) та позолоти (2 екз.). За формою кінців їх гілок умовно можна виокремити такі групи хрестів: латинські (прості, з розширеними або криноподібними балками, три- або п’ятичастинними завершеннями лопатей) та мальтійські з подовженим нижнім кінцем. За формою перехрестя виділяються зразки з простим, округлим та ромбоподібним середохрестям. Хоча за стилем виконання залучені екземпляри досить різноманітні, всі їх можна віднести до простих монолітних нагрудних виробів.

Джерелами до вивчення поставленої проблеми стали натільні хрести, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України (колекції № 1221, 1261), Археологічному музеї ІА НАН

1. Один із включених до колекції натільних хрестів походить з культурного шару поблизу церкви Пресвятої Богородиці Пирогощої (розкопки Подільського загону Київської експедиції ІА АН УРСР 1978—1979 рр.).

України (№ АМ: 3542, 3544, 3545) та Музеї історії міста Києва (№ А 4983/379, 380, 385); а також польова документація про проведені розкопки, що представлена у науковому архіві ІА НАН України.

Перша спроба систематизації виробів металопластики, що походить з території українських земель та Києва, зокрема, була здійснена Б.І. та В.М. Ханенками в альбомі-каталозі «Древности Русские. Кресты и образки» (1899, 1900) [Древности ..., 1899; 1900]. В основу розподілу 360 натільних хрестів та іконок автори поклали формально-типологічний та іконографічний принципи. Але, оскільки подальше наукове життя було продиктоване умовами радянської антирелігійної пропаганди, археологи та києвознавці уникали висвітлення ставрографічних тем. Лише останнім часом помітно зросла кількість досліджень, присвячених натільним хрестам доби пізнього середньовіччя та Нового часу [Векленко, 2002; 2003; 2006; 2007; 2010; Шалобудов, 2009; Степаненко, Тихонова, Векленко, 2010]. Окремі пам'ятки металопластики Києва розглянула в коротких повідомленнях О.А. Абишкіна [Абишкіна, 2005; 2007]. Значну частину комплексу натільних хрестів з некрополя Вознесенського монастиря, було опубліковано Г.Ю. Івакіним і С.А. Балакіним [Івакін, Балакін, 2008]. Опис та аналогії виробів з території інших київських кладовищ, а саме, Золотоустівської та Троїцької церков, Михайлівського Золотоверхого монастиря, наводилися також і в наших попередніх працях [Мельник, 2014а; 2014б; 2015]. Але варто наголосити, що згадані роботи мають побіжний та уривчастий характер. Узагальнюючих досліджень щодо предметів дрібної пластики XVII—XVIII ст., знайдених в Києві, на сьогодні здійснено не було.

Головними критеріями, покладеними в основу запропонованого попереднього виокремлення типів та підтипів є найбільш сталі ознаки натільних хрестів — форма середохрестя та завершення лопатей. Крім того, враховано загальний вигляд балок, додаткові елементи декору кутів середохрестя, силует предметів та їх іконографічні особливості. Переваги використання подібного конструктивного підходу в роботі з натільними хрестами вже були викладені Д.Є. Пежемським [Пежемский, 2003; 2005]. Фундатором даної системи є історик, археолог, засновник Тверського історико-археологічного музею А.К. Жизневський (1819—1896) [Жизневский, 1888]. Його метод був суттєво доповнений та адаптований для предметів XVII—XVIII ст. в працях Є.П. Винокурової та В.І. Молодіна [Винокурова, 1993; 1999; Молодин, 2007]. Ці дослідження і стали основою виділення типів та підтипів серед київських натільних хрестів.

Найчисленніша серія комплексу, що розглядається, представлена литими латинськими хрестами типу I (10 екз.). Кінці та кути середохрестя даних предметів прямі. Група зразків підтипу I.1 (6 екз.) має просту форму. Над могилою Адама зображено семи- або восьмикінцевий голгофський хрест. Комплекс абревіатур носить типовий характер. Зворотна сторона гладенька або заповнена написами. Вушко петельчасте, просте.

До *варіанта А* можна віднести чотири пам'ятки, виявлені на кладовищах церкви Іоанна Золотоустого (пох. 23) та Вознесенського монастиря (пох. 2, 199, 236) (таблиця)* [1]. [Івакін, Козубовський, Козюба, Чекановський, 2005, арк. 7, рис. 53, *1*, 54; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Гору Голгофу нанесено у вигляді пагорбу з печерою всередині, оточеного з обох боків символічними списом та тростиною з губкою. Під горизонтальною планкою хреста прослідковуються сліди написів. На кінцях його рук знаходяться монограми «ІС»—«ХС» (Иисус Христос). Предмети представлені як однобічними, так і двобічними з текстом на звороті, екземплярами. На українських землях зразки варіанта А зафіксовано на території Богородицької фортеці та Ігренського півострова (Стара Самарь) [Векленко, 2010, с. 53—55, рис. 9, *2—5*; 10, *6, 7*; № 23, 25, 28, 54, 93]. Близькими аналогіями подібних хрестів можна вважати знахідки в Московській (територія Романового двору, Мойсеївського та Данилового монастирів в м. Москві, с. Курове Пушкінського р-ну), Ленінградській, Липецькій, Рязанській (садиба Старої Рязані), Амурській (поховання захисників Албазинського острогу), Іркутській (поховання некрополів Спаської та Хрестовоздвиженської церков в Іркутську, могильник Ілімського острогу) та Томській (Тискінський могильник) областях РФ; а також в республіці Марій Ел (цвинтарі Богородице-Сергієвого та Тихвинського монастирів у Царевококшайську) [Даркевич, Пуцко, 1981, с. 230, рис. 3, *9*; Беляев, 1995, с. 118, табл. 106, *6, 7*; Артемьев, 1996, с. 196, рис. 9, *2, 10, 13*; Векслер, 1999, с. 199, рис. 15, *2*; Кренке, 2000, с. 212, рис. 2, *11*; Боброва, 2004, с. 108, рис. 1, *4—6*; Молодин, 2007, с. 125, 129, 145—147, 151, 176, 196, 200, 209, 210, 212, 216, 217, № 83, 94, 138, 139, 147, 163, 219, 268, 275, 300, 302, 307, 316; Коршун, 2008, с. 68, 75, 76, табл. 22, *21, 26, 9—11, 14—18, 27*; Бердников, 2012а, рис. 2, *1*; 2012б, рис. 2, *1, 5*; Спасёных, 2012, с. 169, № 138, 139; Воробьёва, Иванова, 2013, с. 292, 293, рис. 2, *а*; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 7]. Окремі предмети зберігаються в колекції Тверського історичного та Володимиро-Суздальського музеїв [Жизневский, 1888, с. 77—79; Нагрудные ..., 2014, с. 28—30, 35, 38, 41, № 16, 18, 21, 30, 35, 41].

Єдиним екземпляром *варіанта Б* є мідний посріблений хрест, що походить з пох. 32* не-

1. Всі подальші позначки символом (*) вказують на зображення відповідного натільного хреста в таблиці.

Схема типів натільних хрестів з київських поховань XVII—XVIII ст.

Тип	Підтип	Варіант А	Варіант Б	Варіант В	Тип	Підтип	Варіант А	Варіант Б	Варіант В
I	1				III	6		—	—
	2			—		7	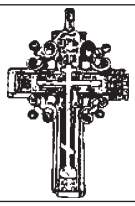		
II	1	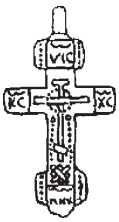		—	IV	1		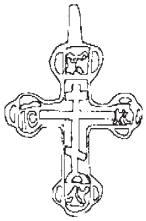	—
	2	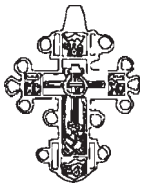	—	—		2	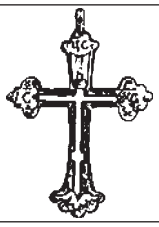	—	—
III	1			—	V	—	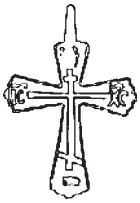		—
	2	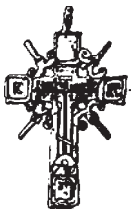	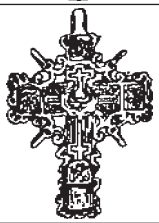	—	VI	—		—	—
	3		—	—	VII	—	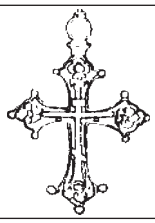	—	—
	4		—	—	VIII	—		—	—
	5		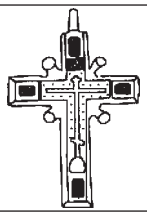	—	—	—	—	—	—

кропoля Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 191]. Спис та тростина, виконані у техніці «перлинниці» (дрібні опуклі крапочки), стоять вертикально. Традиційні хризми Христа («ІС»—«ХС») в квадратних щитках нанесені по сторонах рук хреста. На нижньому кінці — напис «МЛР» (Место лобно, рай бысть). На поперечному древі довкола восьмикінцевого голгофського хреста, за винятком слів «тело» і «елени», текст розібрати неможливо. Тильна сторона заповнена молитвою на 11 рядках. Подібних предметів на інших пам'ятках нам виявити поки що не вдалося.

Одним з прикладів *варіанта В* можна вважати предмет, знайдений в пох. 141* на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 164]. Його внутрішній хрест має вісім кінців. У квадратних щитках основного хреста розміщено залишки написів. Голгофу зображено у вигляді трикутника, що відображає завершеність буття та триєдність мудрості, істини та любові [Антипина, 2006]. Простір між контуром та внутрішнім хрестом заповнений паралельними рисками. Зворотна сторона гладенька. Аналогічні екземпляри відкриті в Липецькій, Московській та Рязанській областях РФ [Станюкович, Осипов, Соловьёв, 2003, с. 50, № 5-5; Коршун, 2008, с. 74, табл. 26, *2*; Спасённых, 2012, с. 166, № 135].

Підтип І.2 (4 екз.). Прямі латинські хрести з розширенням лопатей (трапецієкінцеві). Завершення балок рівні. На кінцях горизонтальної гілки внутрішнього восьмикінцевого хреста знаходяться хризми Христа — «ІС»—«ХС». На верхній лопаті — напис «ЦРЬ/СЛВ».

Предмети, що відносяться до *варіанта А* розчищені в пох. 3 та 56* Вознесенського некрополя [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Гора Голгофа зображена у вигляді округлого пагорба з печерою та черепом всередині у високому рельєфі. Спис та тростина стоять по обидва боки від хреста. Розширення балок складає 1—2 мм. Під поперечним древком внутрішнього хреста — нерозбірливий напис. Оборотна сторона вкрита текстом молитви, поділеного вертикальними та горизонтальними рисками. Вушко пласке.

Однобічні натільні хрести *варіанта Б* представлені двома знахідками: в пох. 85* Вознесенського некрополя та в пох. 9 цвинтаря по вул. Юрківській, 3 [Бидзиля, Занкин, Калюк, 1994, арк. 79, 82, рис. 32; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Голгофа має вигляд півкола. По периметру хреста нанесено контур, вкритий дрібними насічками. На нижньому кінці напис «МЛ/РБ».

Вірогідно характерна для підтипу І.2 форма предметів символізує чотири промені світла життя Христового. Ці вироби російського походження відмічені на території Богородицької фортеці, Троїце-Сергієвої лаври, Нікодимова Успенського монастиря, в могилі Тетяни Прончищевої в с. Усть-Оленьок (Республіка Саха), на Спаському некрополі в Іркутську та на кладовищі Ілімського острогу [Станюкович, 2005, с. 11, 12, рис. 1; Энговатова, 2005, с. 82, рис. 5, *1*; Молодин, 2007, с. 132, 135, 136, 141, 144, 188, 195, 201—203, № 100, 111, 113, 128, 133, 248, 266, 280, 286; Векленко, 2010, с. 58, рис. 10, *7, 9*, № 53, 111; Бердников, 2012а, рис. 2, *3*]. Один з близьких до них зразків нині зберігається в колекції Володимиро-Суздальського музею-заповідника [Нагрудные …, 2014, с. 32, № 24]. Крім того, такі хрести відкриті в Псковській (Псков, с. Ізборськ, кладовище Вибутів), Володимирській (с. Астаф'єве) та Ленінградській областях РФ [Станюкович, Осипов, Соловьёв, 2003, с. 51, № 5-7, 5-8; Колпакова, Костючук, 2011а, с. 121; Харлашов, 2013, рис. 3, *7*]. Нескладна форма предметів вказує на масовість виробництва цієї сукупності пам'яток.

Доволі поширеною групою зразків в похованнях Києва є тип ІІ (6 екз.). До нього належать вироби восьмикінцевої форми з розширеними вертикальними напівпланками. Кути прямолінійного середохрестя не мають додаткових елементів. Внутрішній семи- або восьмикінцевий хрест виробів підтипу ІІ.1(4 екз.) стоїть на Голгофі над могилою Адама з тростиною та списом або без них. Комплекс абревіатур на лицьовій поверхні має типовий характер. В центральній частині внутрішнього хреста зображено терновий вінець. Його нижня частина переходить в косоґратчасту плетінку. В квадратних медальйонах під титлами по сторонах рук хреста нанесено монограми «ИС»—«ХС». Написи на верхньому та нижньому кінцях балок нерозбірливі. Але, відповідно до аналогій, найімовірніше ними були «ЦРСЛ» (Царь славы) та «НИКА» (Победитель) під титлом. Зворотна сторона гладенька або заповнена текстом. Вушко масивне, кубоподібне, опукле, широке.

На двох зразках *варіанта А* в центрі розміщено семикінцевий внутрішній хрест. Терновий вінець та заповнення лопатей виконані в техніці «перлинниці». Відповідні срібні екземпляри виявлені в склепі 1* та в культурному шарі на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 55—59, 190]. На інших територіях схожі предмети широко представлені в Московській, Ленінградській, Тверській та Липецькій областях РФ [Гнутова, Зотова, 2000, с. 22, рис. 2, *в*; Станюкович, Осипов, Соловьёв, 2003, с. 40, *4—13*; Шполянская, 2008, с. 267, 268, рис. 1, *10*; Спасёных, 2012, с. 146, № 109—111; Колпакова, 2014, с. 51, рис. 8]. Близькі вироби також можна відзначити в колекції Російського етнографічного музею (далі — РЕМ) та серед поодиноких екземплярів, зібраних археологами-аматорами поблизу Тобольська [Фёдоров, 2000, с. 20, рис. 75; Островский, Фёдоров, 2007, с. 68, № 53; Балюнов, 2014, рис. 1, *23*].

Варіант Б майже повністю дублює попередній, однак з деякими відмінними нюансами. Внутрішній голгофський хрест має сім або вісім кінців. Знаряддя страстей та терновий вінець передані рельєфно. Відповідні натільні хрести виявлені на території Вознесенського монастиря (яма 3), Троїцької церкви (пох. 4) та храму Пресвятої Богородиці Пирогощої (склеп 8 та пох. 12* [Гупало, Ивакин, Степаненко, 1980, арк. 26, 27; Мовчан, Боровський, Климовський та ін., 1998, арк. 13; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Прямі аналогії даних предметів на сьогодні зафіксовані на пізньосередньовічних пам'ятках багатьох областей РФ: Тверської (Твер, Стариця, Ржів), Московської (сс. Курове та Радоніж), Ленінградської, Вологодської (Білоозеро, Гремячий), Іванівської (некрополь в Кохмі), Володимирської та Іркутської (Спаський цвинтар в Іркутську) [Жизневский, 1888, с. 102, № 361—371; Чернов, 2000, с. 66, рис. 2, *2*; Солдатенкова, Персов, 2005, с. 212, рис. 2, *1*; Заидов, Гуркин, 2007, с. 70, рис. 6, *5*; Коршун, 2008, с. 67, табл. 22, *11*; Аверин, 2010, с. 27, рис. 17; Захаров, 2012, рис. 44, *1*; Бердников, 2012а, с. 172, рис. 2, *30*; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 9; Нагрудные …, 2014, с. 62, № 84]. Крім того, близькі зразки знайдені в Таганчанському (1609—1672) та Дарівському (1587—1676) скарбах. Вироби підтипу II.1 були широко розповсюджені протягом середини XVI—XVII ст., хоча на Спаському некрополі в Іркутську вони продовжують зустрічатися і в першій половині XVIII ст. [Гнутова, Зотова, 2000, с. 22, рис. 2в; Бердников, 2012а, с. 172]. Імовірно це можна пояснити віддаленістю регіону та відносно пізньою традицією використання натільних хрестів.

Зразки підтипу II.2 представлені фрагментом верхньої балки з пох. 54 цвинтаря Троїцької церкви та цілим екземпляром з пох. 123* Вознесенського некрополя. Ці хрести належать до т. зв. проквітлого типу. Рельєфний голгофський хрест, як і в попередньому випадку, зображено разом з терновим вінцем, списом та тростиною. Гору передано у вигляді плетінки. На чотирьох кінцях та посередині нижньої балки симетрично розташовані два прямокутні виступи з 12 округлими кастами на них, що символізують святих апостолів. В колах простежено незначні сліди зеленої емалі. На чільній стороні в прямокутному щитку міститься напис під титлами «ЧЪС». Зворотна поверхня гладенька. Подібні предмети були знайдені в Московській, Липецькій та Іркутській областях РФ [Молодин, 2007, с. 172, 173, № 210; Коршун, 2008, с. 68, 69, табл. 23, *1—3*; Спасёных, 2012, с. 147, 181]. Окремі хрести даного підтипу входять до складу колекцій О.С. Уварова, РЕМ та Башкірського державного художнього музею ім. М.В. Нестерова [Уваров, 1908, с. 160, табл. XIV, *207*; Тютюгина, 2003, с. 292, 293; Островский, Фёдоров, 2007, с. 70, 175, № 59].

Натільні хрести з додатковими елементами у вигляді променів, дуг або волют в прямих кутах середохрестя можна віднести до типу III (14 екз.). Підтип III.1 (2 екз.) включає предмети з променями на середохресті, що відображають ідею вічного джерела Божественного світла та життя. Головним іконографічним сюжетом виступає зображення восьмикінцевого голгофського хреста. На кінцях гілок основного хреста — прямокутні щитки з написами. Спис та тростина відсутні.

Натільний хрест *варіанта А* знайдено в пох. 35* на території некрополя церкви Іоанна Золотоустого [Івакін, 2003, арк. 9]. На кінцях його лопатей в прямокутних клеймах з білими рамками розташовані монограми «ИС»—«ХС». Гора з печерою всередині зображена у вигляді пагорба. На верхньому кінці вміщені написи у два рядки «ЦРЬ» (літери Ц та Р утворюють лігатуру) та «СЛА» (Царь Славы), що означає набуття Ісусом земної слави ціною власного життя. Поле довкола жовтого внутрішнього хреста заповнене блакитною емаллю з чорними крапочками в один ряд. Тильна сторона вкрита 12 квадратними медальйонами в зелених рамках і двома літерами в кожному з них. Ймовірно, разом вони складають текст благального звернення до Бога. Вушко масивне, широке, у вигляді ограненої намистини.

Срібний предмет *варіанта Б* відкрито в пох. 46* некрополя Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 148, 149, 191, 192]. На його балках розміщено квадратні щитки з монограмами «ІС»—«ХС» під титлами. Літери на нижньому кінці ледь помітні. На перехресті розташовано ромб із вдавленими сторонами та квадратом всередині, від якого відходять серця. На нижньому кінці знаходиться ще один ромб та серце. Останнє в християнстві є втіленням сукупних знань про Бога, а ромб є відображенням земного світу [Антипина, 2006]. На зворотній стороні в клеймах по сторонах рук хреста напис під титлами «ЄС»—«ЄХ», на верхній балці — «КР» (крест), на нижній — «ВОС» (воскрес). По зовнішньому контуру на лицьовій та тильній поверхнях простежено тонкий рельєфний обідок. Під голгофським хрестом в квадраті зображено серце гострим кінцем догори та трьома крапками всередині. Навколо внутрішнього хреста помітні сліди блакитної емалі, всередині сердець — жовтої. Вушко трапецієподібне, опукле.

Три хрести підтипу III.1 були знайдені під час досліджень Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 42—44, рис. 7, *1, 2, 4*, № 10, 30, 38]. На території РФ вони зафіксовані в Московській (Данилів монастир, с. Курове), Амурській (Албазинський острог), Тюменській та Іркутській (Спаський некрополь в Іркутську, некрополь Ілімського острогу) областях; а також в Хабаровському краї (с. Нижні Халби)

та республіці Марій Ел (цвинтарі Богородице-Сергієвого та Тихвинського монастирів у Царевококшайську) [Беляев, 1995, с. 119, табл. 102; Артемьев, 2005, с. 160, рис. 4, *6*; Молодин, 2007, с. 132, 133, 183, № 101, 235; Коршун, 2008, с. 70, табл. 24, *1*; Бердников, 2012а, с. 168, рис. 2, *5, 6*; Воробьева, Иванова, 2013, с. 294, 295, рис. 4*а*; Балюнов, 2014, рис. 1, *9*]. Окремі екземпляри цієї групи входять до складу колекційних зібрань О.С. Уварова, РЕМ, Тверського історико-археологічного та Володимиро-Суздальського музеїв [Жизневский, 1888, с. 82, № 1262, 1529; Уваров, 1908, рис. 115, 116, с. 149; Островский, Фёдоров, 2007, с. 75, 77, 197, 198, № 122, 123; Нагрудные …, 2014, с. 50, № 59].

Волюти середохрестя хрестів підтипу III.2 (2 екз.) прикрашено чотирма променями. На відміну від усіх інших виробів, хрест* *варіанта А* походить не з поховання, а з культурного шару на території церкви Пресвятої Богородиці Пирогощої [Гупало, Ивакин, Степаненко, 1980, арк. 30]. Однак, ми вирішили включити його в роботу з метою створення більш повної типологічної картини. Отже, семикінцевий внутрішній хрест стоїть на округлій Голгофі. Зворотна сторона прикрашена геометричним орнаментом у вигляді сердець та ромбів. Вушко видовжене. Відповідні хрести зафіксовані в Іркутській, Липецькій та Курській обл. РФ [Зорин, 2011, с. 333, рис. 2, *5*; Бердников, 2012а, рис. 2, *7*; Спасёных, 2012, с. 181]. Поодинокі знахідки цього варіанта відмічені в похованнях на території Мойсеївського монастиря в Москві, Албазинського та Ілімського острогів [Артемьев, 1996, с. 196, рис. 9, *1, 3, 7, 8, 16*; Векслер, 1999, с. 201, рис. 15, *1*; Молодин, 2007, с. 174, № 215]. Каталоги колекцій О.С. Уварова, Володимиро-Суздальського та Тверського історико-археологічного музеїв також містять схожі зразки [Жизневский, 1888, с. 83, № 222; Уваров, 1908, табл. XIV, 198; Нагрудные …, 2014, с. 48, № 55].

Виріб *варіанта Б* виявлено в пох. 1а по вул. Воздвиженській, 43* [Івакін, Козубовський, 1988, арк. 5—7; Козубовский, 1987, арк. 19]. На середохресті восьмикінцевого голгофського хреста розміщено цату. Периметр предмету обрамлено «вогняними» завитками. На кінцях гілок — квадратні клейма з типовими написами. Могила Адама має вигляд високого пагорба. Вушко витягнуте. Натільні хрести описаного варіанта відомі серед знахідок на території Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 38, рис. 6, *2, 6*, № 27, 47]. Близькі до нього аналогії відмічено на некрополях Мойсеївського монастиря в Москві, Спаської церкви в Іркутську та на Тискінському могильнику [Векслер, 1999, рис. 15, *4*; Боброва, 2004, с. 108, рис. 1, *13, 14*; Бердников, 2012а, рис. 2, *8*]. Відповідні екземпляри зафіксовані в Псковській, Липецькій та Московській областях РФ [Коршун, 2008, с. 70, 71, табл. 24, *3, 5*; Колпакова, Костючук, 2011а, с. 130; Спасёных, 2012, с. 181]. Вони також широко репрезентовані в багатьох приватних та музейних альбомах, серед яких варто назвати каталоги О.С. Уварова, Б.І. та В.М. Ханенків, Псковського церковно-археологічного комітету, РЕМ, Тверського історико-археологічного та Володимиро-Суздальського музеїв [Жизневский, 1888, с. 82, № 217—220; Древности …, 1900, табл. XXXII, *355*; Уваров, 1908, с. 154, рис. 129; Грацилевский, 1914, с. 34, рис. XV, *354а*; Островский, Фёдоров, 2007, с. 90, 222, № 172; Нагрудные …, 2014, с. 53—55, № 66—69]. Всі перелічені хрести, вірогідно, мають центральноросійське походження.

На лицевій поверхні зразка підтипу III.3 знаходиться восьмикінцевий хрест. Зовнішні кути середохрестя поділені рослинною композицією. Завершення хреста дещо заокруглені. Зворотна сторона заповнена геометричним орнаментом. Прикладом даного підтипу є хрест з поховання 195а* на Вознесенському некрополі. Аналогічну пам'ятку XVII ст. виявлено під час розкопок Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 44, рис. 7, *7*, № 79].

Єдиним екземпляром підтипу III.4 з променями на дугах є хрест з пох. 94* на території Вознесенського монастиря [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Його нижній кінець заокруглений. Голгофа зображена у вигляді півкола з печерою всередині. На кінцях горизонтальних гілок написи в клеймах «ИС—НИ» — «ХС—КА» (Исус Христос — Ника-Победитель); на вертикальних — «ЧРЬС»—«МЛР» (Царь Славы — Место лобно, рай бысть). На зворотній стороні текст молитви: «ДА ВОСКРЕСНЕТ БОГЪ І РЯІЗЫДУТСѦ ВРАЗИЄ ГОИДЯБ ЄЖЯТЪѿТЛІЦЯЄ ГОВСИН ЄНЯ ВІД ѦЩІ НЄГО» (Да воскреснет Бог, и разыдутся врази Его, и да бежат от лица Его вси ненавидящи Его). Вушко округле, широке. Місцем знахідки описаного хреста стало поховання 94 на території Вознесенського монастиря [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Аналогічний виріб походить з культурного шару XVIII ст. на території Тобольська [Аношко, 2011, с. 260, 261, рис. 1, *6*].

На кінцях променів середохрестя зразків підтипу III.5 (2 екз.) знаходяться кульки. Зображення восьмикінцевого голгофського хреста зі списом та тростиною по обидва боки від нього дещо заглиблене. Вушко петлеподібне та пласке.

Однобічний предмет *варіанта А* відкрито в пох. 1б по вул. Воздвиженській, 43* [Івакін, Козубовський, 1988, арк. 6—7]. На перехресті внутрішнього хреста розміщено символ страждань Христа — терновий вінець. Гора має форму півкола. По сторонах рук хреста нанесені монограми під титлами в клеймах: «ІС»—«ХС», на верхньому кінці напис «ЦРЬ», на нижньому — не читається.

Варіант Б представлено предметом з пох. 32* цвинтаря Троїцької церкви [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 65]. Гору Голгофу на ньому зображено у вигляді пагорбу. По основному контуру простежується тонкий рельєфний валик.

Написи в клеймах на кінцях хреста не читаються. Зворотна сторона прикрашена квітковим орнаментом. Лицьова поверхня містить сліди синьої, жовтої та чорної емалі; обернена — білої та зеленої. Аналогічні екземпляри відмічено на території Московської (Пушкінський та Данківський р-ни) області РФ [Коршун, 2008, с. 70, табл. 24, *2*; Спасёных, 2012, с. 174, № 144].

Кути середохрестя єдиного екземпляру, що репрезентує підтип III.6 перекриті дугами з крупними кульками на них. Написи на кінцях гілок вміщені в квадратні клейма. На центральній частині голгофського хреста зображено цату, як ознаку царственої влади. Один з виробів даного підтипу походить з некрополя Вознесенського монастиря (пох. 2), інший був знайдений в садибі Троїцької церкви на початку XX ст. [Петров, 1915, с. 51, табл. XXXII, *2*]. Ймовірно, наявність іконографічного елемента у вигляді цати вказує на центральноросійське походження даних пам'яток.

Кути середохрестя усіх варіантів підтипу III.7 (5 екз.) перекриті декоративними волютами з кульками, що утворюють ромб довкола гілок хреста. Ці елементи, як і промені, втілюють в собі ідею чотирьох Євангелій. Голгофський хрест на більшості екземплярах стоїть на горі у вигляді півкола. Тростина та спис відходять від підніжжя вертикально вгору. На кінцях розміщені написи в квадратних щитках. Вушко петлеподібне.

Ажурні однобічні предмети *варіанта А* були виявлені на кладовищах Троїцької церкви (пох. 3 (1997 р.), 56 (2004 р.)) та Вознесенського монастиря (пох. 73*) [Мовчан, 1998, арк. 13, 17; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Торці гілок скошені до центру. На вертикальній балці написи — «ЦРЬ/СВЫ» та «МЛРБ», на горизонтальній — «ІС»—«ХС». Довкола поперечної планки внутрішнього хреста простежуються сліди літер. Подібні зразки знаходимо в зібраннях церковно-археологічного музею Київської Духовної академії та Новгородського музею-заповідника [Петров, 1915, с. 51, табл. XXXII, 4; Гормина, 2005, с. 52, рис. 47]. Крім того, вони зафіксовані в Липецькій, Псковській, Московській та Іркутській обл. РФ [Молодин, 2007, с. 153, № 165; Коршун, 2008, с. 71, табл. 24, *4, 6*; Спасёных, 2012, с. 181; Харлашов, 2013, рис. 3, *9*].

Хрест *варіанта Б* знайдено в могилі 90* цвинтаря Вознесенського монастиря [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Кульки на волютах мають крупні розміри. Зворотна сторона вкрита нерозбірливими написами. Вушко тонке, витягнуте, м'яко модельоване. Схожі екземпляри знайдено на некрополях Спаської церкви в Іркутську та Ілімського острогу [Молодин, 2007, с. 203, 204, 219, 220, 222, № 288, 322, 326; Бердников, 2012а, рис. 2, *9*]. Крім того, вони зустрічаються в приватних колекціях Б.І. та В.М. Ханенків, Ф.М. Плюшкіна та серед поодиноких знахідок поблизу Тобольська [Древности ..., 1899, табл. XV, 164; Островский, Фёдоров, 2007, с. 80, 201, № 130; Балюнов, 2014, рис. 1, *16—19*, № 130].

Прикладом хреста *варіанта В* є виріб зі склепу 20* на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 190]. Восьмикінцевий хрест із терновим вінцем зображено на ступінчастій Голгофі, що вказує на його північноросійське походження [Векленко, 2010, с. 26]. Можливо, подібна стилізація гори імітує природні виступи реальних гірських скель [Щедрина, 2001, с. 288]. Рельєф хреста опуклий. Навколо горизонтальної планки та на зворотній поверхні знаходяться ряди сильно затертих в результаті використання написів. На бічних кінцях в овалах розміщено кола з чотирма крапками, що утворюють хрест. Кінці лопатей завершено ромбами, характерними для пам'яток другої половини XVII — початку XVIII ст. Вушко округле, пласке, широке. Другорядні конструктивні елементи у вигляді півмісяця та двох кульок розташовані на нижньому кінці основного хреста. Майже ідентичні зразки, але без ромбічних завершень, були відкриті під час розкопок по вул. Великій Житомирській, в Києві, в похованнях на території Албазинського та Ілімського острогів й на парафіяльному цвинтарі городища Капистичі (Курська область РФ) [Петров, 1915, с. 52, табл. XXXII, 6; Артемьев, 1996, с. 196, рис. 9, *12*; Молодин, 2007, с. 107, 108, 175, № 31, 218; Зорин, 2011, с. 333, рис. 2, *9*]. Окремі екземпляри представлені в колекціях Руського музею та РЕМ в Санкт-Петербурзі [Русский ..., 2011, с. 150, № 210; Островский, Фёдоров, 2007, с. 89, 218, 219, № 167].

Для латинських натільних хрестів типу IV (3 екз.) характерні заокруглені завершення балок. Предмети, що мають розширення балок у вигляді трилисника з округлими пелюстками належать до підтипу IV.1 (2 екз.). Дана особливість втілює в собі ідею Святої Трійці та духовної чистоти Богоматері. Спис і тростина відсутні. Гора зображена у формі півкола з печерою всередині.

Позолочений хрест *варіанта А* виявлено в могилі 39а* на Вознесенському некрополі [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Його балки різко розширені до кінців. По контуру простежується рельєфний валик. По сторонах рук восьмикінцевого голгофського хреста розміщені нерозбірливі написи. На зворотному боці нанесено текст молитви, що поділений горизонтальними рисками — рядками. Вушко масивне, округлої форми.

Хрест *варіанта Б* лежав в пох. 133* Вознесенського некрополя. Розширення кінців балок мають вигляд трилисника. По сторонах горизонтальної лопаті восьмикінцевого внутрішнього хреста знаходяться хризми «ІС»—«ХС». На верхньому та нижньому кінцях написи не читаються. Вушко просте, петлеподібне. На зворотній поверхні помітні вертикальні риски літер.

Два подібні до підтипу IV.1 предмети відкрито на території Богородицької фортеці [Веклен-

ко, 2010, с. 54, рис. 10.1, № 14, 61]. Крім того, вони зустрічаються і на некрополях Московської (Мойсеївський монастир), Іркутської (Ілімський острог, Спаської та Хрестовоздвиженської церков (Іркутськ)), Вологодської, Тюменської та Ленінградської областей РФ [Векслер, 1999, с. 201, рис. 15, *5*; Заидов, Гуркин, 2005, с. 70, рис. 6, *6*; Молодин, 2007, с. 109, 124, 127, 135, 136, 140, 141, 186, 187, 199, 206—208, 211, 215, 218, 219, № 33, 82, 87, 112, 126, 243, 245, 273, 294, 297, 306, 314, 319, 321; Коршун, 2008, с. 72, 73, табл. 25, *6—11*; Бердников, 2012а, рис. 2, *25*; 2012б, рис. 4, *1, 2, 4, 5*; Балюнов, 2014, рис. 3, *6*; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 3, 4].

Виріб з п'ятичасним розширенням балок представляє підтип IV.2. Восьмикінцевий внутрішній хрест спирається на рослинний елемент. По обидва боки від нього нанесені хризми «ІС»—«ХС». На верхньому кінці — «ЦС» (Царь славы). Тильна сторона прикрашена рослинним орнаментом. Цей предмет металопластики відкрито в пох. 21* Вознесенського некрополя [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Близькі за формою кінців балок наперсні хрести походять зі скарбу біля с. Ай-Василь (АРК). На думку М.Г. Крамаровського, їх форма повторює процесійні північно-італійські вироби з трилопатними навершями, прикрашеними т. зв. слізками, і як приклад він наводить хрест з церкви Сан-Джакомо Маджоре в Болоньї (1370 р.) [Крамаровский, 2000, с. 257, 259]. Окремі зразки даного підтипу представлені в Тюменській (Ляпінський острог) та Іркутській (некрополь Спаської та Хрестовоздвиженської церков в Іркутську) областях РФ [Визгалов, Балуева, 2009, с. 283, рис. 4, *2*; Бердников, 2012а, рис. 2, *20*; 2012б, рис. 3, *6*].

Мальтійські хрести з подовженим нижнім кінцем та фігурно розширеними кінцями балок належать до типу V (3 екз.). Однобічний виріб *варіанта А* був виявлений Старокиївською експедицією під час розкопок на території Маріїнського парку в пох. 1* [Мовчан 2001]. Кінці балок мають п'ятичасне завершення. По сторонах рук восьмикінцевого хреста монограми «ІС»—«ХС». Напис на верхньому кінці не читається. Прості форми предмета вказують на ймовірне виготовлення великої кількості подібних хрестів в зазначений період. Вушко пласке, округле та витягнуте.

Натільний хрест *варіанта Б,* що складається з чотирьох фрагментів, знаходився в пох. 180* Вознесенського некрополя. Аналогії описаного артефакту було знайдено під час розкопок Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 54, рис. 10, *1*, № 97]. Горизонтальні гілки мають трійчасте завершення, нижня — п'ятичасне. В центрі зображено мальтійський хрест, на нижньому кінці — череп Адама, як образ спокутування гріхів. Тильна сторона заповнена геометричним орнаментом. Вушко пласке, витягнуте. Натільні хрести типу V відомі серед знахідок на території РФ: на цвинтарях Ілімського острогу, Хрестовоздвиженської церкви (Іркутська обл.), Абалакського чоловічого монастиря (Тюменська обл.); а також у вигляді окремих знахідок в Московській та Ленінградській областях [Молодин, 2007, с. 193, № 261; Коршун, 2008, с. 69, табл. 23, *7—10*; Бердников, 2012б, рис. 3, *1—4*; Данилов, 2012, с. 162, рис. 1, *6*; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 5].

Мальтійський хрест з подовженим нижнім кінцем та прямими завершеннями балок відповідає типу VI. На горизонтальних напівпланках читаються хризми «ИС»—«ХС» під титлами. Внутрішній хрест також мальтійський з видовженою нижньою гілкою. На кінці останньої нанесено каплеподібну фігуру (череп?). На середохресті тильної сторони розташоване коло (сонце?), від якого по всіх лопатях відходять лінії-промені, розбиті перпендикулярними рисками. По контуру нанесені короткі хвилясті лінії. Даний золотий натільний хрест відкритий в пох. 226* на Вознесенському некрополі [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Серед відомих нам інших археологічних матеріалів аналогічних предметів поки що не виявлено.

Середохрестя натільного хреста типу VII (1 екз.) має округлу форму, кінці — п'ятичасне завершення. В центрі на чільній стороні знаходиться восьмикінцевий голгофський православний хрест. На кожному з кінців обох сторін вміщені п'ятипелюсткові розетки. Лопаті вінчають трійчасті пальметки з трьома кульками. Останні символізують краплі крові Христа та боротьбу мирянина з власними гріхами. Вушко із завершенням у вигляді двоступінчастої піраміди об'ємне, високе та масивне, з перехватом біля основи. Елементи декору виконані в техніці гравірування та вільного чекану. Цей унікальний екземпляр знайдено на некрополі старокиївської церкви Іоанна Золотоустого (пох. 46*). Повністю ідентичний виріб визначити не вдалося, але досить близькі вироби без кульок на кінцях зафіксовані на кладовищі Ілімського острогу, а також в зібраннях Б.І. та В.М. Ханенків, РЕМ [Древности …, 1900, с. 24, табл. XXXII, № 352; Молодин, 2007, с. 106, 113, 114, 148, 161, 178, 217, № 28, 47, 151, 182, 224, 318; Островский, Фёдоров, 2007, с. 105, 253, 254, № 241]. Датування предмета ускладнює його приналежність до зразків індивідуального мистецтва.

Хрест з криноподібними (лілієподібними) кінцями близький до рівнокінцевого представлено типом VIII (1 екз.). Заокруглені кути середохрестя не мають додаткових елементів. Завершення кінців відтворюють крупну округлу середню пелюстку, що виступає вперед, а злегка вигнуті вузькі бічні утворюють дуги на середохресті. Один з варіантів трактування лілієподібного завершення відбиває собою уявлення про Благовіщення Пресвятої Богородиці та оновлення земного світу. За іншою версією, такі кінці втілюють в собі старозавіт-

ний образ проквітлого Дерева Життя. Нижня лопать дещо видовжена. Перехрестя просте та округле. По зовнішньому краю простежується тонкий обідок. Семикінцевий голгофський хрест зображено з цатою в центрі. Тростина та спис розходяться в сторони від вершини гори. Щитки на кінцях мають ромбічну форму з нерозбірливими написами всередині. У верхньому клеймі нанесено листок конюшини. В шести колах на тильній стороні, чотири з яких розташовані на кінцях балок, знаходяться написи. Вушко простої округлої форми. Місцем знахідки хреста стало пох. 43* на некрополі Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, с. 191].

Ряд аналогів описаного предмета вдалося виявити в колекціях Б.І. та В.Н. Ханенків, Тверського історико-археологічного музею, Новгородського музею-заповідника та РЕМ [Жизневский, 1888, с. 95, № 2081; Древности …, 1900, с. 23, 24, табл. XXXII, 350, 351; Гормина, 2005, с. 51, рис. 46; Островский, Фёдоров, 2007, с. 117, 273, № 290]. Окремі екземпляри даного типу хрестів зустрічаються в Липецькій, Московській, Курській, Псковській, Тюменській (Абалакський чоловічий монастир), Іванівській (кладовище міського округу Кохма) та Іркутській (Спаський цвинтар в Іркутську та некрополь Ілімського острогу) областях РФ [Станюкович, Осипов, Соловьёв, 2003, с. 60, № 5—33; Молодин, 2007, с. 119, № 67; Коршун, 2008, с. 69, табл. 23, *6*; Аверин, 2010, с. 27, рис. 17; Колпакова, Костючук, 2011а, с. 334, рис. 14; Бердников, 2012а, с. 167, рис. 2, *26*; Данилов, 2012, с. 162, рис. 1, 6; Спасёных, 2012, с. 165, 189, № 133, 134, 179].

Хоча форма представлених хрестів достатньо різноманітна, всі вони належать до чотирикінцевих латинських або мальтійських. Переважна більшість їх, крім зразків з поховань 180 та 226 Вознесенського монастиря, відповідають т. зв. голгофському типу, тобто на чільній стороні в невисокому рельєфі зображено типовий семи- або восьмикінцевий хрест на горі Голгофі. Серед інших елементів присутні знаряддя страстей по боках від нього та написи-монограми. Зворотна поверхня представлених екземплярів або гладенька, або заповнена текстом молитви чи орнаментом.

В результаті обробки морфологічних ознак 43 натільних хрестів та їх фрагментів вдалося виокремити вісім основних типів. Їх співвідношення виглядає таким чином: тип I — 10 екз., тип II — 6 екз., тип III — 14 екз., тип IV — 3 екз., тип V — 2 екз., тип VI — 1 екз., тип VII — 1 екз., тип VIII — 1 екз. Типи трьох фрагментованих хрестів з поховань 38, 56 (1997 р.) та 93 (2004 р.) некрополя старокиївської Троїцької церкви ідентифікувати не вдалося внаслідок високого ступеню кородованості металу. Ще один предмет з дитячого пох. 18 цвинтаря Богородиці Пирогощої скоріш за все є результатом кустарного виробництва. До окремого зразка металопластики XVI—XVII ст. можна віднести хрест із зображенням великомученика Микити, що походить з кладовища старокиївської Троїцької церкви (пох. 65) [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 78]. Всередині перерахованих типів виокремлено підтипи та відповідні варіанти. Незважаючи на те, що однією з основних ознак художнього лиття є «тиражування» (первинне, повторне або багатоступінчасте), не варто перебільшувати значення «масовості» матеріалу. Зокрема, серед представлених виробів зустрічаються й унікальні. До них можна віднести пам'ятки, виявлені в похованнях 94 та 226 кладовища Вознесенського монастиря, пох. 46 на території Золотоустівської церкви.

Типологія натільних хрестів Києва все ще залишається актуальної проблемою. Майбутнє зростання кількості знахідок безсумнівно призведе до нових спроб здійснення загальної типології, що базуватиметься на більш надійних принципах. Не виключено, що подальші дослідження дадуть змогу встановити приналежність окремих символів особистого благочестя до конкретної художньої школи.

Абишкіна О. До питання про датування натільних хрестів XVII—XVIII ст. // Старожитності Вишгородщини: Тези доп. XII наук.-практич. конф. (16—18 травня 2005 р.). — Вишгород, 2005. — С. 3—6.

Абишкіна О.А. Натільна іконка з Вознесенського монастиря // Могилянські читання 2006 року. — К., 2007. — Ч. 1. — С. 289—292.

Аверин В.А. Первые результаты изучения археологического памятника «культурный слой и некрополь XVIII—XIX вв.» на территории городского округа Кохма в Ивановской области // Известия высших учебных заведений. Серия «Гуманитарные науки». — Иваново, 2010. — Вып. 1, т. 1. — С. 19—28.

Аношко О.М. Кресты-тельники из культурного слоя Тобольска // Культура русских в археологических исследованиях: междисциплинарные методы и технологии. — Омск, 2011. — С. 259—267.

Антипина Д.О. Принципы типологизации русских православных крестов: Автореф. дис. … канд. искусствоведения. — СПб., 2006. — 24 с.

Артемьев А.Р. Останки непогребённых защитников Албазинского острога // СА. — 1996. — № 1. — С. 185—196.

Балюнов И.В. Частная коллекция нательных крестов, собранная в городе Тобольске и его окрестностях // Культура русских в археологических исследованиях. — Омск; Тюмень; Екатеринбург, 2014. — Т. I. — С. 200—203.

Беляев Л.А. Древние монастыри Москвы (кон. XIII — нач. XV вв.) по данным археологии. — М., 1995. — 458 с. (Материалы и исследования по археологии Москвы. — Т. 6).

Бердников И.М. Кресты-тельники из раскопок некрополя Спасской церкви города Иркутска // Вестн. НГУ. — 2012а. — Т. 11, вып. 7. — С. 164—178.

Бердников И.М. Нательные кресты, иконы и образки из раскопок Крестовоздвиженского некрополя (г. Иркутск) // Геоархеология. Этнология. Антропология. — 2012б. — № 1. — С. 138—165.

Бидзиля В.И., Занкин А.Б., Калюк А.П. Отчёт научно-производственного кооператива «Археолог» об охран-

ных археологических раскопках на киевском Подоле в 1993 г. / НА ІА НАН України. — 1993/57.
Боброва А.И. Нательные кресты Тискинского могильника // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2004. — № 4. — С. 107—115.
Векленко В.О. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 135—150.
Векленко В.О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 51—68.
Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 58—62.
Векленко В. Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 111—116.
Векленко В.А. Нательные кресты Самари-Богородицкой крепости. — Днепропетровск, 2010. — 216 с.
Векслер А.Г. Материалы археологических исследований некрополя Моисеевского монастыря на Манежной площади в Москве // Культура средневековой Москвы: XVII век. — М., 1999. — С. 181—225.
Визгалов Г.П., Балуева Ю.В. Поиски Ляпинского острога (по результатам археологических исследований 2007—2008 гг.) // Ханты-Мансийский автономный округ в зеркале прошлого. — Томск; Ханты-Мансийск, 2009. — Вып. 7. — С. 276—285.
Винокурова Э П. О типологии медной художественной пластики конца XVII — XIX в. (принципы формирования научного каталога) // Русское медное литье. — М., 1993. — Вып. 1. — С. 34—42.
Винокурова Э.П. Металлические литые крестыльники XVII века // Культура средневековой Москвы: XVII век. — М., 1999. — С. 326—360.
Во*робьева Е.Е., Иванова Ю.Н.* Нательные кресты царевококшайских некрополей (к вопросу систематизации) // Поволжская археология. — 2013. — № 2 (4). — С. 291—298.
Гнутова С.В., Зотова Е.Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI — начала XX века. Из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева: Альбом. — М., 2000. — 136 с.
Гормина Н.В. Христианские древности. Художественный металл XI—XIX веков в собрании Новгородского музея-заповедника. Путеводитель по выставке. — М., 2005. — 104 с.
Грацилевский В.Д. Описание музея Псковского церковно-археологического комитета. — Псков, 1914. — 60 с.
Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Отчёт о раскопках Пирогощи в 1978—1979 гг. / НА ІА НАН України. — 1979/16в.
Данилов П.Г. Православный некрополь XVII—XVIII веков в селе Абалак Тобольского района: итоги и перспективы исследований // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. — 2012. — Т. 11, вып. 7: Археология и этнография. — С. 158—163.
Даркевич В.П., Пуцко В.Г. Произведения средневековой металлопластики из находок в Старой Рязани (1970—1978 гг.) // СА. — 1981. — № 3. — С. 218—232.
Древности Русские. Кресты и образки: Каталог / Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. — К., 1899. — Вып. 1. — 36 с.
Древности Русские. Кресты и образки: Каталог / Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. — К., 1900. — Вып. 2. — 26 с.
Жизневский А.К. Описание Тверского Музея. — М., 1888. — 282 с.
Заидов О.Н., Гуркин А. Позднесредневековый город Гремячий и его округа // Позднесредневековый город: археология и история: Материалы Всерос. Семинара (18—20 ноября 2005). — Тула, 2007. — Ч. 2. — С. 66—77.
Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — 592 с.
Зорин А.В. Приходское кладбище второй половины XVII — начала XIX в. на городище Капыстичи // Позднесредневековый город. Археология и история: Материалы III Всерос. семинара. — Тула, 2011. — С. 330—337.
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Отчёт о раскопках в Киеве в 1987 г. на Гончарах и Кожемяках / НА ІА НАН України. — 1987/26а.
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є. Про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві 1996—1997 рр. / НА ІА НАН України. — 1996—1997/103. — Т. 1.
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А. Звіт про про археологічні дослідження по вул. Вел. Житомирській, 9 у м. Києві в 2002—2003 рр. / НА ІА НАН України. — 2003/197.
Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005—2007 років // Лаврський альманах: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. — К., 2008. — Спецвип. 8. — С. 9—23.
Колпакова Ю.В. Коллекция нательных крестов с территории Ленобласти: современные технологии в ставрографическом исследовании // Вестн. ПсковГУ. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки». — Псков, 2014. — С. 44—61.
Колпакова Ю.В., Костючук Л.Я. Псковские нательные кресты с надписями XIV—XVIII вв. Предварительные итоги изучения // Вестн. ПГПУ. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки». — 2011. — С. 119—137.
Коршун В.Е. Родная старина. Обретая утраченное. — М., 2008. — 116 с.
Крамаровский М.Г. Латинская Романия и золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 245—263.
Кренке Н.А. Нательные крестики из раскопок во дворе старого здания Московского университета // РА. — № 1. — 2000. — С. 207—214.
Мельник О. Натільні хрести з некрополю старокиївської Троїцької церкви // Могилянські читання 2013: «Збереження історико-культурної спадщини: реставратори та реставрація — доля пам'яток і людей». — 2014а. — С. 218—222.
Мельник О. Натільні хрести з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2014б. — Вип. 23. — С. 108—115.
Мельник О. Натільні хрести з цвинтаря старокиївської церкви Іоанна Золотоустого // Могилянські читання 2014: «Давньоруські храми: дослідження та збереження (до 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви)». — Друкується.
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України 1997 р. у м. Києві / НА ІА НАН України. — 1997/34.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ на вул. А. Тарасової, 1—5 у м. Києві в 2004 р. /НА ІА НАН України. — 2004/42.
Молодин В.И. Кресты-тельники Илимского острога. — Новосибирск, 2007. — 248 с.
Нагрудные кресты позднего средневековья и Нового времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника: Каталог / сост. Кокорина Н.А. — Владимир, 2014. — 86 с.
Островский А.Б., Фёдоров Ю.А. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. — СПб., 2007. — 348 с.
Пежемский Д.В. Пути объективизации ставрографических исследований // Ставрографический сборник. — Кн. II: Крест в Православии. — М., 2003. — С. 333—344.
Пежемский Д.В. Пути объективизации ставрографических исследований. — Ч. 2 // Ставрографический сборник. — Кн. III: Крест как личная святыня. — М., 2005. — С. 645—656.
Петро Н. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии: Альбом. — К., 1915. — Вып. IV—V. — 62 с.
Русский музей. Коллекции Михаила и Сергея Боткиных: Альбом-каталог. — СПб., 2011. — 252 с.
Солдатенков В.В., Персов Н.Е. К вопросу о бронзолитейном производстве и бытовании некоторых образцов медного литья в одном из кварталов средневековой Твери XV—XVI вв. // Ставрографический сборник. — Кн. III: Крест как личная святыня. — М., 2005. — С. 210—222.
Спасёных А.Н. Христианская символика в произведениях металлопластики, найденных на елецкой земле и в её округе. — Елец, 2012. — 240 с.
Станюкович А.К. Крест Прончищевых // Древности и старина. — 2005. — № 4. — С. 11—14.
Станюкович А.К., Осипов И.Н., Соловьёв Н.М. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X—XX веков из частных собраний. — М., 2003. — 268 с. — Электрон. ресурс: http: //k1000k. narod. ru/all.html.
Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2012. — Вип. 21, ч. 1. — С. 188—191.
Тютюгина Н.В. Серебряные кресты в собрании Башкировского Государственного художественного музея имени М.В. Нестерова // Ставрографический сборник. — Книга II: Крест в Православии. — М., 2003. — С. 287—312.
Уваров П.С. Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. — М., 1908. — 220 с.
Фёдоров Ю.А. Образ Креста. История и символика православных нагрудных крестов. — СПб., 2000. — 32 с.
Харлашов Б.Н. Выбуты — родина княгини Ольги (археологические реалии) // Вестн. Псков. гос. ун-та: Серия Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки. — 2013. — № 2. — С. 98—106.
Чернов С.З. Погост Афанасия и Кирилла Александрийских в Радонеже (по данным археологических исследований 1997—1998 гг.) // РА. — № 1. — 2000. — С. 63—81.
Шалобудов В.М. Натільні хрести, знайдені на території Богородицької фортеці у 2009 р. // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 7. — С. 281—287.
Шполянская Д.В. Комплекс предметов личного благочестия с селища XIV—XVI веков Рождествено 1 (предварительное сообщение) // Археология Подмосковья. — 2008. — Вып. 4. — С. 267—275.
Щедрина К.А. О некоторых особенностях иконографии горы Голгофы в изображениях Креста и Распятия // Ставрографический сборник. — М., 2001. — Кн. 1. — С. 279—289.
Энговатова А.В., Зеленцов О.В. Исследование участка кладбища XVI—XVII веков на территории Троице-Сергиевой лавры // Археология Подмосковья: Материалы науч. семинара. — 2005. — Вып. 2. — С. 78—96.

Е. А. Мельник

НАТЕЛЬНЫЕ КРЕСТЫ ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ КИЕВА XVII—XVIII вв.

Статья посвящена малоисследованной проблеме погребальной культуры позднего средневековья и Нового времени — нательным крестам. В научный оборот вводится коллекция, состоящая из 43 монолитных тельников и их фрагментов. Абсолютное большинство из них обнаружено во время раскопок 1987—2007 гг. кладбищ Троицкой церкви, Вознесенского женского и Михайловского Златоверхого монастырей. Все экземпляры датируются в пределах XVII—XVIII вв. Комплексный анализ предметов позволил предложить вариант типологической характеристики. В результате были выделены 8 основных типов крестов, которые, в свою очередь, делятся на подтипы и варианты. Значительное внимание уделено иконографическим элементам изделий и подбору аналогий к каждому из них.

Ключевые слова: нательный крест, ставрография, типология, погребения, XVII—XVIII вв., Киев.

O. O. Melnyk

CROSS PENDANTS FROM KYIVAN GRAVES OF THE 17—18th CENTURIES

The article explores the scarcely studied cross pendants related to the burial culture of the Late Middle Ages through early modern times. A collection of 43 monolithic crosses and their fragments have been excavated, primarily from the cemeteries of the Trinity Church, the Women's Ascension and St. Michael's Golden-Domed Monasteries, between 1987 and 2007. The specimens are dated from the 17th to 18th centuries. Comprehensive analysis allowed typology of the collection, resulting in eight main types of crosses. Some of these are divided into sub-types and variants. Particular attention is paid to the iconographic elements of the pieces and their shared similarities.

Keywords: cross pendants, staurography, typology, burials, the 17th—18th centuries, Kyiv.

Одержано 17.11.2015

УДК: [902.2:069.5](477)“653”

Н. В. Блажевич

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО НАУКОВИХ ФОНДІВ ІА НАН УКРАЇНИ (розділ слов’янської, давньоруської та середньовічної археології, 2004—2015)

Протягом 2004—2015 рр. до розділу слов’янської, давньоруської та середньовічної археології Наукових фондів ІА НАН України надійшло 77 колекцій, які охоплюють широкий хронологічний діапазон та географічний простір. Представлена робота продовжує традицію видання науково-інформаційного Каталогу археологічних колекцій, започатковану НФ ІА НАН України у 2007 р.

Ключові слова: Україна, археологія, каталог, фонди, колекція.

З часу виходу Каталогу колекцій Наукових фондів ІА НАН України (*Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух Є.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О.* Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007. — 356 с.), пройшло майже 10 років, ще більше — від часу прийняття на збереження останньої опублікованої колекції (2004 р.).

За цей період розділ ранньослов’янської, давньоруської та середньовічної археології Наукових фондів ІА НАН України, де й до цього часу зберігався досить значний обсяг здобутих археологічними експедиціями матеріалів, поповнився на 77 колекцій з досліджень археологічних пам’яток, переважно Києва та Київської обл.

Сучасна методика археологічних досліджень багатошарової пам’ятки потребує вилучення та обробки матеріалів усіх епох, присутніх в культурному шарі та об’єктах. Завдяки цьому, у розділі з’явилися артефакти широкого хронологічного спектру — від доби палеоліту, доби палеометалів, РЗВ до нашого часу (пам’ятки Ходосівського археологічного комплексу — дослідження І.А. Готуна).

© Н.В. БЛАЖЕВИЧ, 2016

Найбільший масив розділу представлено колекціями з розкопок сільських поселень Київського князівства XI—XIII ст. (І.А. Готун), дитинця та Подолу давнього Києва (Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, А.О. Козловський, М.А. Сагайдак), трохи менший — поселень ранішого часу — черняхівської культури (Б.В. Магомедов, О.В. Петраускас).

Слід зауважити, що останніми роками науковці стали приділяти більшу увагу матеріалам XVII—XIX ст., завдяки чому зросла їх кількість серед фондових збірок. Серед них можна назвати колекції з досліджень фортеці Білгорода-Дністровського (С.О. Біляєва), міст Києва (Г.Ю. Івакін, В.Г. Івакін, М.М. Ієвлєв, А.О. Козловський, В.О. Крижановський, І.І. Мовчан, М.А. Сагайдак, М.С. Сергєєва, С.П. Тараненко, Н.В. Хамайко), Василькова (М.В. Квітницький).

Прийнято також декілька колекцій розкопок минулого століття, що свого часу за різних причин, на жаль, не були передані до Наукових фондів.

Публікація, продовжуючи відпрацьовану форму Каталогу, крім таких відомостей, як назва й тип пам’ятки, її адміністративно-територіальна належність та географічне розташування, фондовий номер колекції, містить відомості про авторів, характер та рік дослідження, загальний склад колекції, посилання на звіти з наукового архіву ІА НАН України, а також основні бібліографічні посилання.

Низка довідникових покажчиків (загальний покажчик пам’яток, покажчик культурно-хронологічної приналежності пам’яток, покажчик авторів археологічних досліджень), що завершують каталог, надають можливість швидкого пошуку необхідної інформації.

В описі складу колекцій представлено вироби з кераміки (*гл.*), чорного (*м. ч.*) та кольорового (*к. м.*) металів, каменю (*кам.*), скла (*ск.*), пасти, кістки (*кіст.*) та ін. в переважній більшості — фрагментарної збереженості.

1. БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ, ОЧАКІВ

м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.; м. Очаків, Миколаївська обл.

Місто Тіра VI ст. до н. е. — IV ст. н. е.; Аккерманська фортеця XIV—XVIII ст.

Колекція № 1531.

Розкопки С.О. Біляєвої, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич, 2005, 2007, 2009, 2010 рр.

Склад колекції: *гл.* — амфори, гирка, кахлі, люльки (рис. 1), підсвічники, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), світильник, черепиця; *м. ч.* — кресало, навершя, ножі, підкови від взуття, пряжки, скоба, стріли наконечник, цвяхи, шило; *м. к.* — ґудзики, картеч, кільце, кулі, монета?, пластини, пломба, посуд, пряслице, цвях, шрапнель; *ск.* — браслети, віконниці, вставки в каблучки, намистини, піали, підвіски, посуд, флакони, штофи; *кіст.* — заготовки, ручки ножів; *кам.* — грузило, плитка, пращевий камінь, пряслице, ядра; *порцелянa* — посуд.

НА: *Беляева С.А., Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. и др.* Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2005 г. / 2005/40; *Беляева С.А., Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. и др.* Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции в 2007 г. / 2007/79; *Біляєва С.О., Карашевич І.В., Фіалко О.Є.* Звіт про роботу Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2009 р. / 2009/238; *Біляєва С.О., Каравайко Д.В., Карашевич І.В., Фіалко О.Є.* Звіт про роботу Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2010 р. / 2010/59.

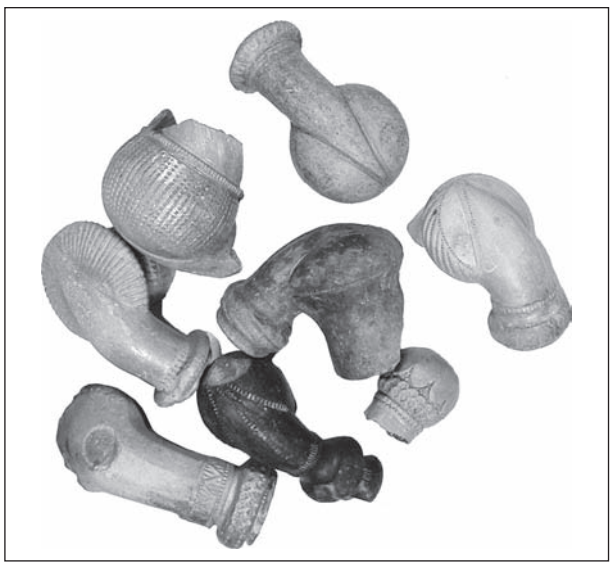

Рис. 1. Люльки (глина). Аккерманська фортеця. Колекція № 1531. Розкопки С.О. Біляєвої, 2005 р.

Література: *Біляєва С.О.* Дослідження на території Портового двору Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровському Одеської області у 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 71—75; *Біляєва С.О., Болтрик Ю.В., Карашевич І.В. та ін.* Дослідження Міжнародної південної Середньовічної експедиції у 2006 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 96—98; *Біляєва С.О., Карашевич І.В., Фіалко О.Є.* Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. // АДУ 2009 р. — К., 2010. — С. 35, 36; *Біляєва С.О., Каравайко Д.В., Карашевич І.В., Фіалко О.Є.* Роботи Міжнародної Південної середньовічної експедиції ІА НАНУ // АДУ 2010 р. — К., 2011. — С. 37, 38.

2. ВАСИЛЬКІВ

м. Васильків, Київська обл.

Поселення доби бронзи, місто X—XVIII ст.

Колекція № 1316.

Розкопки М.В. Квітницького, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, посуд, розвал горщика; *м. ч.* — вудила, вушка відерні, знаряддя праці, стріл наконечники, ножі, ножиці, окуття, підкова від взуття, серп, скоби, цвяхи; *м. к.* — пряжка, бубонці, куля, сережка, ґудзики; *ск.* — пляшка, посуд, браслет, намистина; *кіст.* — руків'я; *кам.* — пірофіліт, пряслиця, скребачки.

НА: *Квітницький М.В., Готун І.А., Коваль О.А., Непомящих В.Ю.* Звіт про археологічні дослідження Північної експедиції дитинця літописного міста-фортеці Василева в м. Васильків Київської області у 2007 р. / 2007/307.

Література: *Квітницький М.В., Готун І.А., Петраускас А.В. та ін.* Вивчення дитинця літописного Василева у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 142—149.

3. ВЕЛИКА РУБЛІВКА; ПИСАРІВКА; УСПЕНКА

с. Велика Рублівка, Котелевський р-н, Полтавська обл. — 1967 р.; с. Писарівка, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл. — 1967 р. та с. Успенка, Онуфріївський р-н, Кіровоградська обл. — 1976 р.

Могильники черняхівської культури III—V ст.

Колекція № 1457.

Розвідки Є.В. Махно, Л.М. Рутковської 1967, 1976 рр.

Склад колекції: *гл.* — амфора, обмазка, посуд ліпний, посуд гончарний (у т. ч. — мініатюрний); *кам.* — кремінь; вуглики.

Література: *Махно Е.В., Рутковская Л.М.* Разведка 1966 г. в Полтавской обл. // АИУ 1967 г. — К., 1968. — Вып. 1. — С. 215—223.

4. ВОСКРЕСИНЦІ I, II

с. Воскресинці, Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.

Поселення культури карпатських курганів, кін. II — поч. V ст.

Колекція № 1517.

Розкопки Л.В. Вакуленко, 1982.

Склад колекції Воскресинці I: *гл.* — печина, посуд кружальний (столовий та кухонний); *м. ч.* — браслет; *кам.* — точила.

Склад колекції Воскресинці II: *гл.* — посуд кружальний (столовий та кухонний), сковорідка; *м. ч.* — дужка відра, ніж.

НА: *Вакуленко Л.В.* Отчет о работе Карпато-Волынской экспедиции в 1982 г. / 1982/28а.

5. ГАТНЕ

с. Гатне (ур. Добрий Дуб), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення доби бронзи, ДРЗ, черняхівської к-ри, літописне село Добрий Дуб на Желані XI—XIII ст.

Колекція № 1337.

Розвідка І.А. Готуна, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — кільце, пластина; *кам.* — жорно.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Бондаренко А.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / 2007/247.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Сухонос А.М.* Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 83.

6. ГРЕБІНКИ

с. м. т. Гребінки, Васильківський р-н, Київська обл.

Поселення доби бронзи, черняхівської культури III—V ст.

Колекція № 1286.

Розкопки Б.В. Магомедова, 1990 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, посуд гончарний (у т. ч. імпортний), пращевий камінь, пряслиця; *м. ч.* — ножі, стріли наконечник, цвяхи, шильце; *м. к.* — кільце; *ск.* — намистини, посуд; *кіст.* — гребінь, проколка; *кам.* — жорно, точила; *буршт.* — намистина.

НА: *Магомедов Б.В., Левада М.Е., Серов О.В.* Отчет о работах у села Гребенки Васильковского района Киевской области в 1990 г. / 1990/26б.

Література: *Магомедов Б.В., Серов О.В., Левада М.Е.* Охранные исследования у с. Гребенки Киевской обл. // АВУ 1990 р. — Луцьк, 1993. — С. 40.

7. ЗВЕНИГОРОД

с. Звенигород, Пустомитівський р-н, Львівська обл.

Могильник I—II ст.

Колекція № 1506.

Розкопки Д.Н. Козака, 2013 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, посуд гончарний; *м. ч.* — ножі.

НА: *Козак Д.Н., Слободян Т.І., Володарець-Урбанович Я.В.* Звіт про дослідження поховальних пам'яток ранньоримського часу в околицях Звенигорода у 2013 р.

8. ІВАНКОВИЧІ — МАЄТОК

с. Іванковичі (котеджне містечко «Маєток»), Васильківський р-н, Київська обл.

Поселення доби бронзи, РЗВ, XI—XII, XIII—XIV ст. (зруйноване будівництвом).

ЛІСНИКИ — ЗАМОК

с. Лісники (ур. Замок, Замкова Гора), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Городище XVI—XVIII ст.

ХОДОСІВКА — ВЕЛИКЕ ГОРОДИЩЕ

с. Ходосівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Городище ДРЗ, давньоруського часу.

ХОДОСІВКА —ВЕЧІРНІЙ ЛІС, ХОДОСІВКА — ВИСОКЕ, ХОДОСІВКА — ҐЕДЗІВ ХУТІР II, ХОДОСІВКА — СНІГУРОВЕ, ХОДОСІВКА — ЧЕРНЕЧА ГОРА, ХОДОСІВКА — ЧУМАКІВ КУТОК

с. Ходосівка (ур. Вечірній Ліс, Високе, Ґедзів Хутір, Снігурове, Чернеча Гора, Чумаків Куток), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення багатошарові: доба палеометалів — XVII—XVIII ст.

ХОДОСІВКА — МОГИЛИ

с. Ходосівка (ур. Могили), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Могильник середньовіччя.

Колекція № 1332.

Розвідка І.А. Готуна, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, посуд ліпний, пряслице, румпа; *м. ч.* — вироби, ніж, цвях.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / 2008/121.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М.* Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 37—39.

9. КАМ'ЯНКА

с. Кам'янка (Анчекрак), Очаківський р-н, Миколаївська обл.

Поселення, могильник черняхівської культури III—V ст. н. е.

Колекція № 1288.

Розкопки Б.В. Магомедова, 1976, 1977 рр.

Склад колекції: *гл.* — амфори (у т. ч. з графіті), обмазка, плінфа, посуд гончарний (у т. ч. розписний та червонолаковий), посуд ліпний, пряслиця; *м. ч.* — коса, рало?; *ск.* — намистина, посуд; *кіст.* — кістка обробл.; *кам.* — намистина, точила.

НА: *Шапошникова О.Г., Фоменко В.И., Гребенников В.С. и др.* Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1977 г. // 1977/15.

Література: *Магомедов Б.В.* Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры. — К., 1991. — 48 с.

10. КОЗЛІВ

с. Козлів, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.

Поселення ДРЗ, черняхівської культури III—V ст.

Колекція № 1285.

Розкопки Б.В. Магомедова,1987 р.

Склад колекції: *гл.* — грузила, посуд ліпний, посуд гончарний (у т. ч. імпортний), пряслице; *м. ч.* — фібула; *м. к.* — платівки, пробійник, скоба, стрижень, фібули; *ск.* — посуд; *кіст.* — «ковзан», проколка; *кам.* — огниво, точила; шлаки.

НА: *Магомедов Б.В.* Отчет о раскопках поселения черняховской культуры Козлов 3 в 1987 г. / 1987/23б.

Література: *Магомедов Б.В.* Черняховское поселение у села Козлов на Среднем Днестре // Studia Gothica. — 1998. — **2**. — С. 163—187.

11. КОЛОНЩИНА

с. Колонщина, Макарівський р-н, Київська обл.

Поселення РЗВ, XI—XIII ст.

Колекція № 1336.

Розвідка І.А. Готуна, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — кільце, серп, цвях.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Бондаренко А.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / 2007/247.

12—14. КОМАРІВ

с. Комарів, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

Могильник, поселення черняхівської культури III—V ст.

12. Колекція № 1493.

Розкопки О.В. Петраускаса, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, намистина, посуд гончарний, посуд ліпний, пряслиця; *м. ч.* — бритва?, бруски, гак колчанний, гачок рибальський, голка, гостроконечник, долото, зубила, інструменти, ключ від шкатулки, коса?, кресало, мотика, наковаленки, наремінники, ножі, підвіска, пінцет, пряжки, сокири (рис. 2), спис, стрижні, стріл наконечники, струг, фібули, цвяхи, шила, шпори; *м. к.* — булавка, дріт, окуття, підвіски, пінцет, пластини, пряжки, сережка, фібули; *кіст.* — гребінь; *кам.* — намистина, нуклеус, точила; шлаки.

Рис. 2. Сокири, мотика (чорний метал). Комарів. Колекція № 1493. Розкопки О.В. Петраускаса, 2012 р.

НА: *Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О. та ін.* Звіт про дослідження виробничої факторії та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2012 р. / 2012/125.

Література: *Петраускас О.В., Коваль О.А., Милян Т.Р.* Горни пізньоримського часу з Комарова. Особливості конструкції та функціонального призначення // Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время — раннее средневековье — новое время: Ostrogothica-Serie (Hefte). — Харків, 2013. — Вып. 2. — С. 23—34.

13. Колекція № 1505.

Розкопки, розвідка О.В. Петраускаса, 2013 р.

Склад колекції: *гл.* — жетон гральний, посуд гончарний (у т. ч. імпортний), посуд ліпний, пряслиця; *м. ч.* — гостроконечник, наральник, ножі, пластина, пряжка; *м. к.* — дріт, підвіска, посуд?, фібули; *ск.* — намистини, посуд, скло оплавл.; *кіст.* — гольник; *кам.* — кремінь (відщепи, скребачка, сокира); туф; шлак.

НА: *Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.О. та ін.* Звіт про дослідження виробничої факторії та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2013 р.

Література: *Петраускас О.В., Авраменко М.О., Діденко С.В.* Розкопки могильника черняхівської культури Комарів-1 у 2013 р. // АДУ 2013 р. — К., 2014. — С. 272; *Петраускас О.В., Коваль О.А., Шишкін Р.Г., Чорний А.М.* Дослі-

дження виробничої факторії пізньоримського часу Комарів // АДУ 2013 р. — К., 2014. — С. 273, 274.

14. Колекція № 1543.

Розкопки О.В. Петраускаса, 2014 р.

Склад колекції: *гл.* — грузила, намистина?, обмазка, плінфа, посуд гончарний (у т. ч. імпортний), посуд ліпний, пряслиця, тигель, черепиця; *м. ч.* — гачок, кільце, ключ, ланцюжок, наковаленка, ножі, окуття, пробійники, пряжки, скоба, стрижні, списів наконечники, стріл наконечники, фібула, цвяхи, шила; *м. к.* — бруски, дужка, кільце, кільце-фіксатор, навершя піхов, окуття, підвіска, пластини, пряжка, фібули, шпилька; *ск.* — намистини, напівфабрикати, посуд; *кіст.* — виріб з рисками, гребені, копоушка, підвіска, проколка; *кам.* — виріб, пісковик обробл., крем'яні вироби (відщеп, пластина, серп), розтиральник, точило; *буршт.* — намистина; шлак.

НА: *Петраускас О.В., Авраменко М.О., Коваль О.А. та ін.* Звіт про дослідження виробничої факторії пізньоримського часу біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2014 р.

Література: *Петраускас О.В.* Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с Комарів // Oium. — К., 2014. — № 4. — С. 165—184.

15. КОРОЛІВКА

с. Королівка, Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.

Поселення культури карпатських курганів, кінець II — початок V ст.

Колекція № 1515.

Розкопки Л.В. Вакуленко, 1982 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, грузила, посуд кружальний (столовий та кухонний), пряслице; *м. ч.* — ножі, фібула, шило; *ск.* — виріб.

НА: *Вакуленко Л.В.* Отчет о работе Карпато-Волынской экспедиции в 1982 г. / 1982/28а.

Література: *Вакуленко Л.В.* Поселення культури карпатських курганів поблизу с. Королівка Івано-Франківської обл. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 14. — С. 75—88.

16. МОНАСТИРОК

с. Монастирок, Канівський р-н, Черкаська обл.

Городище доби бронзи, зарубинецької культури.

Колекція № 1324.

Розкопки Є.В. Максимова, В.О. Петрашенко, 1985 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, диск-пательня, обмазка, покришка, посуд ліпний (у т. ч. лощений) та кружальний (столовий, кухонний), пряслиця; *м к.* — голка, сережки; *ск.* — намистина; *кам.* — точила; шлак.

НА: *Максимов Е.В.* Отчет о раскопках 1985 г. на городище Монастырек / 1985/17а.

17. ПЕТРУШКИ

с. Петрушки, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення XI—XIII ст.

Колекція № 1453.

Розвідка І.А. Готуна, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, пательня, посуд гончарний, плінфа,посуд ліпний; *м. ч.* — коса, наральники, ножі, стріли наконечник, стрижень, цвях; *кам.* — жорна.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. // 2011/1.

Література: *Петраускас А.В., Готун І.А., Григорчук О.І. та ін.* Давньоруська пам'ятка у с. Петрушки на Київщині // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 263, 264; *Готун І.А., Гунь М.О., Казимір О.М., Петраускас А.В.* Селище Петрушки у західних київських передмістях // Середньовічні міста Полісся. — К., 2014. — С. 22—31 (АДІУ. — Вип. 11).

18—20. СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА

с. Софіївська Борщагівка, Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення багатошарове: мезонеоліт, доба бронзи — раннього заліза, I тис. н. е., XI—XIII ст., наш час.

18. Колекція № 1333.

Розкопки І.А. Готуна, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — плінфа, покришка, посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — вироби, ножі, цвях; *ск.* — браслет; *кам.* — жорна, кремінь (відщепи, ретушер), точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / 2008/121.

Література: *Готун І.А.* Новий етап досліджень старожитностей Софіївської Борщагівки // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 30—32.

19. Колекція № 1421.

Розкопки О.М. Казиміра, 2010 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, «друшляки», жаровня, плінфа, покришка, посуд гончарний, посуд ліпний, посудина з отворами, пряслиця; *м. ч.* — вудила, ключі, накладка, ножі, окуття, пряжка, стрижень, стріли наконечник, цвяхи; *м. к.* — браслет?, кільце скроневе, лунниця, персні; *ск.* — браслети, намистина; *кіст.* — виріб, ґудзик, проколки; *кам.* — жорна, зернотерки, пряслиця, крем'яні вироби (відщепи, вістря, нуклеуси, перфоратор, пластини, різці, серп, скобелі, скребок), розтиральники, точила; *дерев.* — блюдо, кришка, ручки кришки.

НА: *Казимір О.М., Готун І.А., Григорчук О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Софіївська Борщагівка у 2010 р. / 2010/115.

Література: *Казимір О.М., Готун І.А.* Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 165—167; *Готун І.А., Казимір О.М., Шахрай Д.О.* Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка // Наук. зап. НаУКМА. — К., 2015. — Т. 101: Теорія та історія культури. — С. 44—54.

20. Колекція № 1455.

Розкопки О.М. Казиміра, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), посуд ліпний, цідилка, шпатель; *м. ч.* — голка, кільце збруйне, накладки, ножі, пластини, пряслиця, скоби, стріли наконечник, цвяхи; *м. к.* — каблучка, кільце скроневе; *ск.* — браслети; *кам.* — жорно, кремінь (відщепи, ретушер, скребки), точило; фреска.

НА: *Казимір О.М., Готун І.А., Терещук К.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Софіївська Борщагівка у 2011 р. / 2011/16.

Література: *Казимір О.М., Готун І.А., Григорчук О.І. та ін.* Продовження охоронних робіт у Софіївській Борщагівці // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 254, 255.

21, 22. ЛІСНИКИ — БЕЗОДНЯ, ЛІСНИКИ — ЗАМОК, ЛІСНИКИ — ЦЕНТР

с. Лісники (ур. Безодня, Замкова Гора, центр села), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

ХОДОСІВКА — ГОРОДИЩЕ «КРУГЛЕ»

с. Ходосівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

ВЕЛИКІ ДМИТРОВИЧІ

с. Великі Дмитровичі, Обухівський р-н, Київська обл.

СТАЙКИ

с. Стайки, Кагарлицький р-н, Київська обл.

Багатошарові поселення та могильник: доба палеометалів — XVII—XVIII ст.

ЛІСНИКИ — ЄМЦЬОВЕ

с. Лісники (ур. Ємцьове), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення: I тис. до н. е. — I тис. н. е.; X—XIII, XVI—XVIII ст.

21. Колекція № 1317.

Розвідка І.А. Готуна, 2003 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Лисенко С.Д. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції в 2003 р. / 2003/229.

Література: *Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М. та ін.* Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. — Вип. I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. — К., 2007. — С. 94.

22. Колекція № 1318.

Розвідка І.А. Готуна, 2004 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції в 2004 р. / 2004/215.

Література: *Готун І.А., Петраускас О.В.* Нові відкриття на Ходосівському археологічному комплексі // АДУ 2003—2004 рр. — Київ; Запоріжжя, 2005. — С. 117.

23. ЛІСНИКИ — БЕЗОДНЯ

с. Лісники (ур. Безодня), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення XI—XIII ст.

Колекція № 1452.

Розвідка І.А. Готуна, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, покришка, посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — стріли наконечник, цвях.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. / 2011/1.

Література: *Готун І.А., Григорчук О.І., Грицик Ю.О., Лозниця Т.В.* Лісники-Безодня за результатами обстеження // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 238, 239.

24. ЛІСНИКИ — БЕЗОДНЯ, ЛІСНИКИ — ВИТЯНСЬКЕ, ЛІСНИКИ — ГОНЧАРОВА ДОЛИНА, ЛІСНИКИ — ЄМЦЬОВЕ, ЛІСНИКИ — ЗАМОК, ЛІСНИКИ — КОЗИН, ЛІСНИКИ — ФЕРМА, ЛІСНИКИ — ЦЕНТР

с. Лісники (ур. Безодня, Витянське, Гончарова Долина, Ємцьове, Замкова Гора, куток «Козин», територія колишньої МТФ, центральна частина села), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарові поселення: енеоліт, доба палеометалів, I тис. до н. е. — I тис. н. е.; X—XIII, XVI—XVII ст.

ЛІСНИКИ — ХОДОСІВКА

між сс. Лісники — Ходосівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення.

ЛІСНИКИ — ГОЖИНЕ

с. Хотів (ур. Гожине), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Колекція № 1320.

Розвідка І.А. Готуна, 2005 р.

Склад колекції: *гл.* — кахлі, покришки, посуд, румпи; *м. ч.* — кільце, підковка від взуття; *ск.* — посуд, чарка; *кам.* — точила.

НА: *Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А. А., Чміль Л.В.* Звіт про обстеження Північною експедицією території Лісниківської сільради Києво-Святошинського р-ну в 2005 р. / 2005/45.

Література: *Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Археологічні пам'ятки с. Лісники Києво-Святошинського р-ну // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 142—145.

25—32. ХОДОСІВКА — ЛІСНИКИ

між сс. Ходосівка — Лісники, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення: мезоліт — наш час.

25. Колекція № 1296.

Розкопки І.А. Готуна, 2005 р.

Склад колекції: *гл.* — ллячка, посуд, прясла; *кам.* — кремінь (відщепи, вкладиш до серпа, пластини, різці, стріл наконечники).

26. Колекція № 1319.

Розкопки І.А. Готуна, 2005 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд, пряслиця; *м. ч.* — заклепки, кресало, намистина, ножі, пряжка, стержень, фібули, цвях; *м. к.* — кулі, монети, стріли наконечник, пінцет, пряжка, фібули; *ск.* — намистина; *кам.* — стріли наконечник, розтиральники, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції в 2005 р. / 2005/212.

Література: *Готун І.А., Бондар К.М., Лисенко С.Д. та ін.* Ходосівка — Діброва — унікальна пам'ятка бронзової доби // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 131—137; *Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін.* Продовження досліджень багатошарової пам'ятки між Ходосівкою і Лісниками // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 138—141.

27. Колекція № 1321.

Розкопки І.А. Готуна, 2006 р.

Склад колекції: *гл.* — ллячка, намистина, посуд, пряслиця, черпака ручка; *м. ч.* — дріт, ножі, підкова від взуття, стріли наконечник, фібули, цвяхи, шило; *м. к.* — ґудзик, медальйон, пломба; *кам.* — гальки, відбійник, відщепи, жорна, знаряддя, кремінь (кремені кресальні, нуклеуси, перфоратор, розтиральник, сколи, скребачка, стріли наконечник, стріли заготовка, пластини), точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Коваль О.А. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2006 р. / 2006/122.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Лисенко С.Д. та ін.* Поселення доби мезоліту — раннього залізного віку між Ходосівкою і Лісниками за результатами робіт 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 145—149; *Готун І.А., Казимір О.М., Петраускас А.В. та ін.* Старожитності нової ери між Ходосівкою і Лісниками за результатами робіт 2006 р. // Там само. — С. 149, 150.

28. Колекція № 1345.

Розкопки І.А. Готуна, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, пряслиця, фігурка зооморфна; *м. ч.* — вухналь, стрижні, швайка; *кам.* — кремінь (відщепи, нуклеуси, пластини, серп на пластині, сколи, скребло, скребок), галька, жорна, зернотерки, розтиральники, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Бондаренко А.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / 2007/247.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Бондаренко А.О. та ін.* Багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками за результатами робіт 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2009. — С. 79—81; *Готун І.А., Маркова О.В.* Керамічна фігурка з багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками // Наук. зап. НаУКМА. — К., 2010. — Т. 101: Теорія та історія культури. — С. 37—46.

29. Колекція № 1330.

Розкопки І.А. Готуна, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — грузило, посуд ліпний та гончарний, пряслиця; *м. ч.* — вудила, ножі, пластини, стрижні; *м. к.* — підвіска; *кам.* — зернотерки, кремінь (відщепи, нуклеуси, пластинки, різці), розтиральники, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / 2008/121.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М.* Багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками за результатами робіт 2008 р. // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 33—36.

30. Колекція № 1354.

Розкопки І.А. Готуна, 2009 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, посуд ліпний, пряслиця; *м. к.* — ґудзик, пластина; *кам.* — кремінь (відщепи, ніж?, нуклеуси, різці, серп, скобель, скребок, сокири), намистина, розтиральники, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / 2009/88.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М.* Вивчення багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками у 2009 р. // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 89, 90.

31. Колекція № 1419.

Розкопки І.А. Готуна, 2010 р.

Склад колекції: *гл.* — намистина, посуд гончарний, посуд ліпний, пряслиця, черпак; *м. к.* — каблучка, шпилька; *кам.* — кремінь

(відщепи, вістря, нуклеуси,пластини, скобель, скребки), намистина, розтиральники, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Грицик Ю.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2010 р. / 2010/2.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Грицик Ю.О.* Роботи на багатошаровому поселенні між Ходосівкою та Лісниками // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 86, 87.

32. Колекція № 1456.

Розкопки І.А. Готуна, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — покришки, посуд гончарний, посуд ліпний, пряслиця, румпа; *м. ч.* — багнет, ніж; *кам.* — кремінь (відщепи, пластини, різець, нуклеуси, скребок), розтиральник, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. / 2011/1.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І., Лозниця Т.В.* Дослідження багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 240, 241.

33. ХОДОСІВКА — БЕРЕЗОВЕ, ХОДОСІВКА — ГРЕСІВ ОСТРІВ, ХОДОСІВКА — СНІГУРОВЕ, ХОДОСІВКА — ЧЕРНЕЧА ГОРА, ХОДОСІВКА — ЧУМАКІВ КУТОК

с. Ходосівка (ур. Березове, Гресів Острів, Снігурове, Чернеча Гора, Чумаків Куток), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення доби бронзи, ДРЗ, давньоруського часу, XVII—XVIII ст.

Колекція № 1335.

Розвідка І.А. Готуна, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд кружальний (у т. ч. з поливою), посуд ліпний, пряслиця; *кам.* — жорно, точила.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Бондаренко А.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / 2007/247.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Сухонос А.М.* Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 82, 83.

34, 35. ХОДОСІВКА — ВЕЧІРНІЙ ЛІС

с. Ходосівка (ур. Вечірній Ліс), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення XI—XIII ст.

Розкопки І.А. Готуна, 2011 р.

ВЕЧІРНІЙ ЛІС 1

34. Колекція № 1450.

Склад колекції: *гл.* — амфори, посуд гончарний.

ВЕЧІРНІЙ ЛІС 2

35. Колекція № 1451.

Склад колекції: *гл.* — амфора, амфорка, посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — кільце збруйне, цвях.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. / 2011/1.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М., Грицик Ю.О. та ін.* Селище Вечірній Ліс у складі Ходосівського комплексу // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 242, 243.

36. ХОДОСІВКА — КОЗАКІВ ЯР, ХОДОСІВКА — ЦЕНТР

с. Ходосівка (ур. Козаків Яр, центральна частина села), Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення доби палеометалів, останньої чверті I тис., XVII—XVIII ст.

Колекція № 1353.

Розвідка І.А. Готуна, 2009 р.

Склад колекції: *гл.* — кахлі, посуд гончарний, румпа; *кіст.* — заготовка.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / 2009/88.

Література: *Готун І.А., Казимір О.М.* Обстеження пам'яток Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 178—181.

37—41. ХОДОСІВКА — РОСЛАВСЬКЕ

с. Ходосівка (ур. Рославське), Києво-Святошинський р-н., Київська обл.

Багатошарове поселення: мезоліт — XIV—XV ст.

37. Колекція № 1346.

Розкопки І.А. Готуна, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — амфорка, грузило, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), посуд ліпний; *м. ч.* — вудила, вушко відерне, голки, дріт, замка пружина, інструмент, кільця, кільця кольчужні, ключ, накладка, ножі, окуття, пряжка, пряжки язичок, серп, скоба, стрижні, стріли наконечник, фібули язичок, цвяхи; *м. к.* — виплески, виріб, грузило, дзеркало?, кільце, накладки, персня щиток, пластина, сережка; *ск.* — браслети; *кам.* — відщепи, галька, жорна, кременеві вироби (намистина?, ніж, нуклеуси), кремінь кресальний, пряслиця, точила; бурштин.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Бондаренко А.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / 2007/247.

Література: *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 84—86; *Готун І.А.* Неор-

динарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка — Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.

38. Колекція № 1331.

Розкопки І.А. Готуна, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), посуд ліпний, пряслиця; *м. ч.* — булавка?, вудила, гачки, голка, грузила, заклепки, замок, кільце, кільце кольчужне, ключ, кресала, ланцюг, меч?, наральники, ножі, обоймиці, підковки від взуття, пластини, пробій, пряжки, пряжок язички, стріли наконечник, стрижень, цвяхи, швайка; *м. к.* — голка, грузила, ґудзик, енколпіон, пластини; *ск.* — браслети, намистина; *кіст.* — вироби, гарда ножа, проколка; *кам.* — жорна, кремінь (відтискник, відщепи, нуклеуси, перфоратори, пластини, різці, скребачка), пряслиця, розтиральник, точила; *паста* — намистини; *бурш т.* — вироби, вставки, заготовки, намистини, підвіски, сколи, хрестики.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / 2008/121.

Література: *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Продовження робіт на селищі Ходосівка — Рославське на Київщині // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 40—46; *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка — Рославське // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 112—126.

39. Колекція № 1355.

Розкопки І.А. Готуна, 2009 р.

Склад колекції: *гл.* — плінфа, покришки, посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — вудила, дужка відерна, ложкоріз, накладка, ножі, пластина, пробій, пряжка, сокира, стріли наконечник, стрижні, тесло?, цвяхи; *м. к.* — браслет, бубонець, дзеркало, казана вушка, пластини, сережка?, хрестик; *ск.* — браслети; *кіст.* — знаряддя, стріли наконечник, проколка; *кам.* — жорна, кремінь (відщепи, нуклеуси, скобелі, сокирка), пряслиця, розтиральник, точило; бурштин; шлак.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Балко О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / 2009/88.

Література: *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Третій сезон дослідження селища Ходосівка — Рославське // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 91—95; *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013. — С. 185—200 (АДІУ. — Вип. 10).

40. Колекція № 1420.

Розкопки І.А. Готуна, 2010 р.

Склад колекції: *гл.* — покришки (у т. ч. з поливою), посуд гончарний (у т. ч. з поливою), посуд ліпний, пряслиця; *м. ч.* — вухналі, голки, замки, кільця, ключі, кресала, ножі, перстень, свердло, сережка, скоби, стрижні, стріли наконечник, сулиць наконечники, цвяхи, швайка, шило, шпора; *м. к.* — браслет, казан, каблучка, кільце скроневе, накладки, пластини, сережка, хрестики; *ск.* — браслети, намистина, посуд; *кіст.* — стріли наконечник, намистина, підвіска, проколка; *кам.* — відщепи, вкладені, жорна, кремінь (нуклеуси, перфоратори, пластини, різці, скобелі, скребки, сокирка), пряслиця, точила, хрестики; *бурш т.* — необроблений та заготовки, хрестик; *паста* — намистина.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Грицик Ю.О. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2010 р. / 2010/2.

Література: *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 88—90; *Готун І.А., Грицик Ю.О., Сухонос А.М., Казимір О.М.* Господарство і побут мешканців селища Ходосівка — Рославське // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 85—102.

41. Колекція № 1454.

Розкопки І.А. Готуна, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — плінфа, покришка, посуд гончарний (у т. ч. з поливою та ангобований), посуд ліпний, плитки (у т. ч. з поливою); *м. ч.* — бритва, вудила, грузила, замки, коси, кресала, люлька, ножі, підковка, пластини, пряжка, пряслице, ременя наконечник, серп, стрижні, стріл наконечники, цвяхи, швайка; *м. к.* — вироби, кільце, накладка, фібула; *ск.* — браслети; *кіст.* — руків'я; *кам.* — відщепи, долота, жорна, кремінь (нуклеуси, пластини, різці, скребки), пряслице, розтиральники, точила, *паста* — намистина.

НА: *Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І. та ін.* Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. / 2011/1.

Література: *Готун І.А., Переверзєв С.В., Сухонос А.М. та ін.* Розвідки в околицях селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 244; *Готун І.А., Сорокун А.А., Сухонос А.М.* Ходосівка — Рославське — нова пам'ятка доби первісності // Там само. — С. 245, 246; *Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М., Гунь М.О.* Розкопки селища Ходосівка — Рославське // Там само. — С. 247—249; *Готун І.А., Сухонос А.М.* Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: Результати досліджень. — К., 2014. — С. 55—67 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

42. ШЕВЧЕНКОВЕ 2

с. Шевченкове, Конотопський р-н, Сумська обл.

Поселення доби бронзи, черняхівської культури.

Колекція № 1473.

Розкопки Р.В. Терпиловського, Г.В. Жарова, Т.Н. Жарової, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — грузила, диски (у т. ч. — заготовки), лощило, посуд гончарний, посуд ліпний, пряслиця; *кіст.* — заготовка; *кам.* — точила.

НА: *Терпиловський Р.В., Жаров Г.В. , Жарова Т.Н.* Звіт про розкопки на поселенні Шевченкове-2 с. Шевченкове Конотопського району Сумської області у 2011 р.

43. с. ГВОЗДІВ, ІВАНКОВИЧІ, МАРХАЛІВКА, РОСЛАВИЧІ, ВАСИЛЬКІВСЬКОГО р-ну; с. ВІТА-ПОШТОВА, ГАТНЕ, КРЕМЕНИЩЕ, КРЮКІВЩИНА, ЛІСНИКИ, ТАРАСІВКА, ХОДОСІВКА, ХОТІВ, КИЄВО-СВЯТОШИНСЬКОГО р-ну, КИЇВСЬКА обл.; ФЕОФАНІЯ, ПИРОГІВ — м. КИЇВ.

Поселення трипільської культури, доби бронзи, ДРЗ, II ст. до н. е. —II ст. н. е., XII—XIII, XVII—XVIII ст.

Колекція № 1228.

Розвідка В.О. Петрашенко, В.К. Козюби, 1991 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, посуд гончарний, посуд ліпний; *м. ч.* — вироби; *кам.* — точило.

НА: *Петрашенко В.А., Козюба В.К.* Отчет о разведке бассейна р. Виты в Киевской области в 1991 г. / 1991/25в.

Література: *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — Препр. — К., 1993.

м. КИЇВ

44. МИТРОПОЛИЧИЙ КОРПУС СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Місто XII—XIII ст.

Колекція № 1291.

Розкопки Г.Ю. Івакіна, А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, 2006 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, голосники, плитка для підлоги, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), пробка до амфори, світильники; *м. ч.* — ключ, ножі, цвяхи; *м. к.* — вироби, пластина, стрижень, хорос; *ск.* — браслети; *кіст.* — роги та кістки тварин обробл.; *кам.* — жорна, кремінь оброблений, плитки*; смальта; фрески; цем'янка; шлак*.

НА: *Івакін Г.Ю., Ієвлєв М.М., Козловський А.О.* Звіт про археологічні дослідження в північній частині Митрополичого корпусу в заповіднику «Софія Київська» / 2006/125.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М.* Розкопки в Митрополичому корпусі на території заповідника «Софія Київська» // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 185—189.

45. МИХАЙЛІВСЬКА, 12

Місто XI—XII, XVII ст.

Колекція № 1292.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2006 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, плінфа, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою); *ск.* — пляшки, склянки, фляга, чарки; *кам.* — пряслице.

НА: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Звіт про археологічні дослідження по вул. Михайлівській, 12 м. Києва в 2006 р. / 2006/124.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М. М.* Розкопки по вул. Михайлівській, 12 у м. Києві // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 215—217.

46. МИХАЙЛІВСЬКА, 24А

Місто XI—XIII, XVIII ст.

Колекція № 1293.

Розкопки І.І. Мовчана, А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, 2003 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори (у т. ч. з графіті), кахлі, плінфа, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), світильник; *м. ч.* — вістря, вток від списа, ніж, петлі, цвяхи; *м. к.* — енколпіон; *ск.* — баклага, бокал, браслет, віконниця, посуд, склянки, штоф; *кам.* — пірофіліт обробл., пряслиця, хрестик; *буршт.* — вставка.

НА: *Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлєв М.М.* Звіт про археологічні дослідження по вул. Михайлівській, 24а в м. Києві 2003 р. // № 2003/237.

Література: *Мовчан І.І., Козловський А.О.* Археологічні дослідження поблизу Михайлівської площі в 2003 р. (вул. Михайлівська, 24) // АДУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 229—231.

47. АРТЕМА, 12

Місто X—XI, XVIII, XIX ст.

Колекція № 1294.

Розкопки І.І. Мовчана, А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, 2003, 2005 рр.

Склад колекції: *гл.* — амфори (у т. ч. з графіті), браслет, грузило, кахлі, писанки, плінфа, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою); *м. ч.* — зубило, ключ, ножі (у т. ч. з вставками), пластини, пряжки, скоба, стрижень, стріли наконечник, цвяхи; *м. к.* — бляшка, кільця, пряжка; *ск.* — намистина; *кіст.* — кістки обробл.; *кам.* — жорна, кремінь оброблений, пряслиця, точила.

НА: *Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлєв М.М.* Звіт про археологічні дослідження, здійснені Старокиївською експедицією ІА НАНУ у м. Києві по вул. Артема, 12 у 2003—2005 рр. / 2003—2005/222.

Література: *Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлєв М.М.* Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. —К., 2006. — С. 285—288.

48. ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ УЗВІЗ, 28—30

Поділ XIX—XX ст.

Колекція № 1297.

Розкопки М.А. Сагайдака, Д.О. Шевченка, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою); *ск.* — посуд; *кам.* — точила.

НА: *Сагайдак М.А., Шевченко Д.О.* Звіт про дослідження Центру археології Києва у 2007 р. за адресою вул. Вознесенський узвіз, 28—30 / 2007/180.

49. СПАСЬКА, 26/14

Поділ XII ст.

Колекція № 1298.

Розкопки М.А. Сагайдака, М.С. Сергєєвої, Д.О. Шевченка, 2005 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), світильники, тиглі, фігурка зооморфна; *м. ч.* — дужка відерна, клямка, цвяхи; *м. к.* — вироби; *ск.* — браслети, каблучки, намистини, стакан, посуд; *кіст.* — «бабки», кістка оброблена; *кам.* — відщеп крем'яний, жорна, пряслиця; *шлак*.

НА: *Сагайдак М.А., Сергєєва М.С., Шевченко Д.О.* Звіт про дослідження Подільської експедиції у 2005 р. по вул. Спаська, 26/14 / 2005/291.

Література: *Сергеева М.С., Ивакин В.Г., Шевченко Д.А.* К вопросу о погребениях, исследованных на усадьбах Киевского Подола // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 247, 248.

50. ГОНЧАРНА, 5А, 7А

Поділ XVIII—XIX ст.

Колекція № 1303.

Розкопки М.Ю. Сагайдака, Н.В. Хамайко, 2004 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний; *м. к.* — монета.

НА: *Сагайдак М.А., Хамайко Н.В.* Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищах Гончари та Кожум'яки м. Києва у квітні — вересні 2004 р. / 2004/239.

51. ВЕРХНІЙ ВАЛ, 68

Поділ XI—XIII, XVIII—XIX ст.

Колекція № 1304.

Розкопки М.Ю. Сагайдака, Н.В. Хамайко, 2004 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, обмазка, посуд гончарний; *дерев.* — весло; *м. ч.* — вироби, форма ливарна; *м. к.* — вироби; *кам.* — кремінь; *шлак*.

НА: *Сагайдак М.А., Хамайко Н.В.* Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Київського Подолу по вул. Верхній Вал, 68 у 2004 р. / 2004/257.

Література: *Хамайко Н.В.* Древнерусская бронзовая ювелирная форма из раскопок на Киевском Подоле // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. — СПб., 2010. — С. 420—432.

52. БОРИСОГЛІБСЬКА, 5

Поділ XII—XIII, XVIII—XIX ст.

Колекція № 1305.

Розкопки М.Ю. Сагайдака, Н.В. Хамайко, 2005 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, кулька полив'яна, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), румпа, цегла; *м. ч.* — підкова від взуття, цвях; *ск.* — посуд; *кам.* — жорна, пряслице; *фаянс* — посуд.

НА: *Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.І.* Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Борисоглібській, 5 у травні — червні 2005 р. // № 2005/235.

53. ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА — СТРІТЕНСЬКА, 15: ріг вул.

Місто XVII—XVIII ст.

Колекція № 1309.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2006, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — амфора, покришка, посуд гончарний; *ск.* — посуд.

НА: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Звіт про археологічні дослідження на розі вул. Великої Житомирської та Стрітенської м. Києва в 2006—2007 рр. / 2006—2007/179.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М.* Розкопки на місці Стрітенської церкви у м. Києві // АДУ 2006—2007 р. — К., 2009. — С. 213, 214.

54. ХОРИВА, 4А

Поділ XII—XIII, XVIII ст., наш час.

Колекція № 1310.

Розкопки М.А. Сагайдака, Н.В. Хамайко, 2006 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, кахлі, люльки, підкови від взуття, плитки підлоги, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), обмазка, румпи, плінфа, світильники; *м. ч.* — гачок, голки, ніж, цвяхи; *м. к.* — браслети, виплески, гачок, монета, пластини; *ск.* — браслети, посуд; *кіст.* — кістка обробл., проколка; *кам.* — відщепи, точила; *вуглики*; *цем'янка*.

55. ДЕСЯТИННА, 11А

Місто XI—XII, XVIII—XIX ст.

Колекція № 1312.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, плінфа, плитки підлоги, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), світильники; *м. ч.* — ніж, підкова; *м. к.* — застібка, пластина, посуд; *ск.* — браслети, пляшки, посуд; *кам.* — камінь оброблений, точила.

НА: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній, 11а в 2008 р. / 2008/205.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній, 11А // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 138—142.

56. ЩЕКАВИЦЬКА, 29

Поділ XI—XIII, XIV—XVII ст.

Колекція № 1313.

Розкопки М.С. Сергєєвої, Д.О. Шевченка, 2006 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, іграшки, люльки, обмазка, пательня, плінфа, покришки, посуд гончарний, румпи, світильники, тиглі; *м. ч.* — кільце, ножі, ножиці, персні, підвіска, писало, хрестик, цвяхи; *м. к.* — бубонець, виплески, застібки, монети, навершя, підкова від взуття, підсвічники, хрестики, цвяхи, шпори; *ск.* — браслети, вставка, кільця, намистини, пляшки-черевички (рис. 3), посуд, чарки; *кіст.* — вироби та заготовки, гребінь, ґудзики, писало, пряслиця?, сопло, яйце пасхальне; *кам.* — кремінь, пірофіліт, пряслиця, точила, форми ливарні, хрестик; *перламутр.* — ґудзик; *бурштин; взуття; деревина; мушлі; шлак.*

Рис. 3. Флакони-черевички (скло). Київ, вул. Щекавицка, 29. Колекція № 1313. Розкопки М.С. Сергєєвої, Д.О. Шевченка, 2006 р.

НА: *Сергєєва М.С., Шевченко Д.О.* Звіт про дослідження Подільської постійнодіючої експедиції 2006 р. на ділянці по вул. Щекавицька, 29 / 2006/5.

Література: *Сергєєва М.С., Шевченко Д.О.* Дослідження 2006 р. на Київському Подолі (вул. Щекавицька, 29) // АДУ 2006—2007 р. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 335—339.

57. ОЛЕГІВСЬКА, 43А; ВИШГОРОДСЬКА, 45

Поділ XIX — перша половина XX ст.

Колекція № 1314.

Розкопки В.М. Зоценка, С.П. Тараненка, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, цегла; *ск.* — посуд; *кам.* — точила.

НА: *Сергєєва М.С., Зоценко В.М., Тараненко С.П., Івакін В.Г.* Звіт про археологічний нагляд за адресою вул. Вишгородська, 45 в м. Києві 2007 р. / 2007/182; *Зоценко В.М., Тараненко С.П.* Звіт про археологічні дослідження Подільської археологічної експедиції за адресою вул. Олегівська, 43а у 2007 р. / 2007/181.

Література: *Зоценко В.М., Тараненко С.П.* Археологічний нагляд на вул. Олегівській, 43А в Києві // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 113, 114.

58. АРТЕМА, 52Б, 52Д

Місто XI ст.

Колекція № 1327.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, покришки, посуд гончарний, тиглі; *м. к.* — грузило, обрізки; *кам.* — точила; *шлаки.*

НА: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Звіт про археологічні дослідження по вул. Артема, 52б, 52д у м. Києві в 2008 р. / 2008/261.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Археологічні дослідження у Києві по вул. Артема, 52-Б, Д // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 136, 137; *Крижановський В.О.* Залишки бронзоливарної майстерні, знайдені під час розкопок по вул. Артема, 52Б, Д у м. Києві // Слов'яни і Русь: Археологія та історія. —К., 2013. — с. 146.

59. НАБЕРЕЖНО-ХРЕЩАТИЦЬКА, 1А

Поділ XI—XIII, XIX ст.

Колекція № 1328.

Розкопки В.М. Зоценка, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, вироби, обмазка, печина, плінфа, посуд гончарний, румпа, тигель, цегла; *м. ч.* — вироби; *м. к.* — вироби, шлаки; *ск.* — кільце, намистини, посуд; *кіст.* — вироби;

кам. — виріб, жорна, пряслиця, кремінь, точила, шифер; *дерев.* — вироби, тарілка; *шлаки.*

НА: *Сагайдак М.А., Зоценко В.М., Івакін В.Г. та ін.* Звіт про археологічні дослідження Цент_ра археології Києва ІА НАНУ 2007 р. вул. Набережно-Хрещатицька, 1а / 2007/269.

Література: *Зоценко В.М., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Каравайко Д.В.* Археологічні дослідження на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а в 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 109—112.

60. СПАСЬКА, 35

Поділ XI—XIII, XVII—XIX ст.

Колекція № 1329.

Розкопки М.А. Сагайдака, Н.В. Хамайко, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), світильники, румпа, цегла.

НА: *Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.І.* Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Спаській, 35 у 2007 р. / 2007/268.

Література: *Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.І.* Нові дослідження торгово-ремісничих садиб давньокиївського Подолу // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 264—269; *Козловська Н.А., Пашкевич Г.О., Хамайко Н.В.* Палеоботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Києві // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 257, 258; *Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Комар О.В.* Спаський розкоп давньокиївського Подолу // Пам'ятки України. — К., 2015. — № 5—6. — С. 20—31.

61. ГОНЧАРА, 17—23

Місто XI—XIII ст.

Колекція № 1357.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2008, 2009 рр.

Склад колекції: *гл.* — амфори, кахлі, писанка, покришки, посуд гончарний, світильники, плінфа; *м. ч.* — льодоступ; *м. к.* — монета; *ск.* — бокали, браслети, віконниці, намистина, посуд, штофи; *кіст.* — кістка обробл.; *кам.* — пряслице; *смальта; цем'янка.*

НА: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Звіт про археологічні дослідження по вул. О. Гончара, 17—23 у м. Києві в 2008—2009 рр. / 2008—2009/138.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Дослідження у Києві по вул. Олеся Гончара, 17—23 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 205—207.

62. ХОРИВА, 13/11; АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ, 14/16; НИЖНІЙ ВАЛ, 27—29

Подол XVIII—XX ст.

Колекція № 1416.

Розкопки М.А. Сагайдака, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2010 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, плінфа, посуд гончарний, румпа, цегла; *м. ч.* — вироби, підкова від взуття, цвях; *м. к.* — вироби, монети; *ск.* — браслет, фужер, штоф; *кам.* — камінь обробл.; *деревина; шлаки.*

НА: *Івакін В.Г., Тараненко С.П., Сагайдак М.А. та ін.* Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Хорива, 13/11 у Подільському районі м. Києва / 2010/114.

Література: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П.* Дослідження Київського Подолу // АДУ 2010 р. — К., 2011. — С. 291—292.

63. ЛУК'ЯНІВСЬКА, 19

Поселення X—XII ст.

Колекція № 1438.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2009, 2010 рр.

Склад колекції: *гл.* — амфори (у т. ч. з графіті), амфорна пробка, посуд гончарний, печина, світильник, тиглі; *м. ч.* — пластини, цвях; *ск.* — браслет.

НА: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Звіт про археологічні дослідження по вул. Лук'янівській, 19 у м. Києві в 2009—2010 рр.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Дослідження у Києві по вул. Лук'янівська, 19 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 211—212; *Козловська Н.А., Пашкевич Г.О.* Палеоботанічні дослідження по вул. Лук'янівській, 19 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 211—212.

64. САГАЙДАЧНОГО, 1

Поділ XII—XIII, XVII—XIX ст.

Колекція № 1440.

Розкопки М.А. Сагайдака, С.П. Тараненка, В.Г. Івакіна, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — іграшка, люлька, посуд гончарний, румпа; *м. ч.* — підковка, цвяхи; *м. к.* — ґудзик; *ск.* — посуд.

НА: *Тараненко С.П., Сагайдак М.А., Івакін В.Г.* Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою м. Київ вул. Сагайдачного, 1 у 2011 р.

Література: *Тараненко С.П., Сагайдак М.А., Івакін В.Г.* Дослідження у Києві по вул. Сагайдачного, 1 в 2011 р. //АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 406.

65. ЩЕКАВИЦЬКА, 53

Поділ XIII—XV, XIX ст.

Колекція № 1441.

Розкопки С.П. Тараненка, Д.О. Шевченка, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, іграшки, кахлі, люльки, намистина, покришки (у т. ч. з поливою), посуд гончарний (у т. ч. з поливою), румпа, світильники; *м. ч.* — оковка лопати, ножі, ножиці, підкови, цвяхи; *м. к.* — гільза, монети, підвіска, підсвічники; *ск.* — браслети, посуд; *кіст.* — вироби; *кам.* — гребінець, кремінь, наперстки, пряслиця, точила; *фаянс* — посуд, чорнильниця; *бурштин; кора дерева; шлак; шкіра.*

НА: *Тараненко С.П., Шевченко Д.О., Сагайдак М.А. та ін.* Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Щекавицька, 53 у Подільському районі м. Києва у 2011 р.

Література: *Тараненко С.П., Шевченко Д.О., Сагайдак М.А. та ін.* Дослідження у Києві по вул. Щекавицька, 53 в 2011 р. // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 407.

66. БРАТСЬКА, 17—19

Поділ XIII—XIX ст.

Колекція № 1442.

Розкопки М.А. Сагайдака, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, покришки, посуд гончарний (у т. ч. з поливою), світильники; *м. ч.* — цвях; *ск.* — браслети, намистина, посуд; *кам.* — жорно, пряслице, пірофіліт; *шлак.*

НА: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Пефтіць Д.М., Тараненко С.П.* Звіт про рятівні археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Братська, 17—19 у Подільському районі м. Києва у 2011 р.

Література: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Пефтіць Д.М., Тараненко С.П.* Дослідження у Києві по вул. Братська, 17—19 в 2011 р. //АДУ 2012 р. — К., 2013. —С. 400, 401.

67, 68. АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ, 1А, 2Б/В, 7, 30/32; БОРИЧІВ ТІК 31/5

Поділ XII—XIV, XVIII—XIX ст.

67. Колекція № 1474.

Розкопки М.С. Сергєєвої, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, посуд гончарний, світильник, цегла; *ск.* — браслети, посуд; *пірофіліт.*

68. Колекція № 1475.

Розкопки М.С. Сергєєвої, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, кахлі, посуд гончарний; *м. ч.* — окуття лопати, цвях; *ск.* — посуд.

НА: *Сергєєва М.С., Івакін В.Г., Тараненко С.П.* Звіт про археологічні дослідження Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ за адресою вул. Андріївський узвіз у 2011—2012 рр. // № 2012/157.

Література: *Сергєєва М.С., Тараненко С.П., Івакін В.Г.* Археологічні дослідження на вул. Андріївський узвіз у 2011—2012 рр. // Могилянські читання. — К., 2013. — С. 232, 233.

69. НИЖНІЙ ВАЛ, 17

Поділ XII—XVIII ст.

Колекція № 1476.

Розкопки М.А. Сагайдака, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* —амфори, покришки, посуд гончарний; *кам.* — пряслице; пірофіліт.

НА: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П. та ін.* Звіт про археологічні роботи Центру археології Києва ІА НАНУ у Подільському р-ні м. Києва у 2012 р. / 2012/149.

Література: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Пефтіць Д.М. та ін.* Археологічний нагляд за новобудовами у Подільському р-ні // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 401, 402.

70. САГАЙДАЧНОГО, 6

Поділ XII—XVIII ст.

Колекція № 1477.

Розкопки М.А. Сагайдака, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, люлька, обмазка, плінфа, посуд гончарний, пряслице, цегла; *м. к.* — кільця, медальйон, перстень; *кіст.* — вироби, гребінь; *кам.* — точила.

НА: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Тараненко С.П.* Звіт про археологічні дослідження, які проводив Центр археології Києва ІА НАНУ за адресою вул. Сагайдачного, 6 у Подільському районі м. Києва у 2012 р. / 2012/151.

71. пров. ДЕСЯТИННИЙ, 3А/Б, 5Д

Дитинець X — поч. XI ст.

Колекція № 1483.

Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — плінфа, цем'янка; *кам.* — іконка (рис. 4), камінь обробл.

Література: *Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О.* Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3А/Б, 5Д // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 143—145.

Рис. 4. Іконка (камінь). Київ, пров. Десятинний, 3А/Б, 5Д. Колекція № 1483. Розкопки А.О. Козловського, М.М. Ієвлєва, В.О. Крижановського, 2008 р.

72. ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА

Церква X—XI ст.

Колекція № 1484.

Розкопки Г.Ю. Івакіна, 2005—2011 рр.

Склад колекції: *гл.* — плитка підлоги, посуд гончарний, цегла, цем'янка; *м. к.* — амулет, диргем, лунниця, накладка, перстень; *ск.* — кільце, намистини; *кіст.* — вироби, підвіска; *кам.* — намистини, плита, точило; *фрески*.

Література: *Івакін Г.Ю., Козюба В.К, Лукомський Ю.В. та ін.* Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // АДУ 2004—2005 р. — К., 2006. — С. 171—175; *Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В. та ін.* Розкопки Десятинної церкви 2006 р. // АДУ 2006—2007 р. —К.,2009. —С. 188—194; *Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В.* Дослідження на ділянці Десятинної церкви // АДУ 2010 р. — К., 2011. — С. 158—160; *Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В.* Дослідження території, прилеглої до Десятинної церкви // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 252—253.

73. САГАЙДАЧНОГО, 16

Поділ XI—XIII ст.

Колекція № 1485.

Розкопки М.Ю. Сагайдака, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, плінфа, покришки, посуд гончарний, румпа, світильники, тиглі, цегла; *м. ч.* — вироби, цвяхи; *м. к.* — вироби, хрестик (рис. 5); *ск.* — браслети, намистина, посуд; *кіст.* — ріг, вироби; *кам.* — кремінь, пірофіліт, пряслиця, точило; *деревина; шлак*.

НА: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Міліцин Д.М.* Звіт про археологічні дослідження 2011—2012 рр., які проводив Центр археології Києва ІА НАНУ за адресою вул. Сагайдачного, 16 у Подільському районі міста Києва / 2012/150.

Література: *Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Міліцин Д.М.* Дослідження у Києві по вул. Сагайдачного, 16 у 2011—2012 рр. // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 402, 403.

74. ЯРОСЛАВСЬКА, 58

Поділ XII—XIII, XIX ст.

Колекція № 1486.

Розкопки М.Ю. Сагайдака, С.П. Тараненка, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, грузило, кахлі, люльки, покришки, посуд гончарний (рис. 6) (у т. ч. з поливою), румпа, світильники, тиглі; *м. ч.* — ключі, ножі, печатка, підкова, цвяхи, шпора; *м. к.* — злиток свинцевий; *ск.* — браслети, каблучки, накладка, намистини, пляшка; *кіст.* — вироби, гребінь, роги; *кам.* — кремінь, пряслиця, точила; *бурштин; кістки тварин; фаянс; шлак*.

НА: *Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Пефтіць Д.М. та ін.* Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Ярославська, 58 у Подільському районі м. Києва у 2012 р. / 2012/148.

Рис. 5. Хрестик (метал). Київ, вул. Сагайдачного, 16. Колекція № 1485. Розкопки М.Ю. Сагайдака, В.Г. Івакіна, С.П. Тараненка, 2012 р.

Рис. 6. Мініатюрний глечик (глина). Київ, вул. Ярославська, 58. Колекція № 1486. Розкопки М.Ю. Сагайдака, С.П. Тараненка, 2012 р.

75. ХОРИВА, 25/12

Поділ XI—XII, XVII—XIX ст.

Колекція № 1494.

Розкопки М.Ю. Сагайдака, Ю.В. Лукомського, Н.В. Хамайко, 2005 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори, амфорка, кахлі, обмазка, печина, плитки підлоги, покришки, посуд гончарний, світильники; *м. ч.* — напильник; *кам.* — відщеп, точила; *вуглики; шлак*.

76. ФРОЛІВСЬКА, 6/8

Поділ XII—XIII, XVIII—XIX ст.

Колекція № 1502.

Розкопки М.А. Сагайдака, С.П. Тараненка, 2013 р.

Склад колекції: *гл.* — жаровня, фігурка гральна, кахлі, покришки, посуд гончарний, румпа; *м. ч.* — цвяхи; *кам.* — пряслице; *фаянс*.

НА: *Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івакін В.Г., Зоценко І.В.* Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАНУ за адресою вул. Фролівська, 6/8 у Подільському районі м. Києва у 2013 р.

77. ПАНАСА МИРНОГО, 22

Колекція № 1503.

Розкопки С.П. Тараненка, М.А. Сагайдака, 2013 р.

Поділ XVIII—XIX ст.

Склад колекції: *гл.* — іграшка, люлька, кахлі, покришки, посуд гончарний, світильник; *м. ч.* — замок; *ск.* — віконниця; *кіст.* — виріб.

НА: *Тараненко С.П., Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Ваколюк М.П.* Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАНУ у Печерському районі м. Києва на вул. Панаса Мирного у 2013 р.

ПОКАЖЧИК ПАМ'ЯТОК

Білгород-Дністровський, м. — 1
Васильків, м. — 2
Велика Рублівка, с. — 3
Великі Дмитровичі, с. —21, 22
Віта-Поштова — 43
Воскресинці, с. — 4
Гатне, с. — 5, 43
Гвоздів — 43
Гребінки, с. — 6
Звенигород, с. — 7
Іванковичі — Маєток — 8
Іванковичі, с. — 43
Кам'янка (Анчекрак), с. — 9
Київ, м. — 44—77
Козлів, с. — 10
Колонщина, с. — 11
Комарів, с. — 12— 14
Королівка, с. — 15
Кременище, с. — 43
Крюківщина, с. —43
Лісники, с. — 43
Лісники (Безодня) — 21, 23, 24
Лісники — Витянське — 24
Лісники — Гожине — 24
Лісники — Гончарова Долина — 24
Лісники — Ємцьове — 21, 22, 24
Лісники — Замок — 8, 21, 24
Лісники — Козин — 24
Лісники — Ферма — 24
Лісники — Ходосівка — 24
Лісники — Центр — 21, 24
Мархалівка, с. — 43
Монастирок, с. — 16
Петрушки, с. — 17
Пирогів — 43
Писарівка, с. — 3
Рославичі, с. — 43
Софіївська Борщагівка, с. — 18—20
Стайки, с. — 21, 22
Тарасівка, с. — 43
Успінка, с. — 3
Феофанія — 43
Ходосівка, с. — 43
Ходосівка — Березове — 33
Ходосівка — Велике Городище — 8
Ходосівка — Вечірній Ліс — 8, 34, 35
Ходосівка — Високе — 8
Ходосівка — Ґедзів Хутір — 8
Ходосівка — Городище «Кругле» — 21, 22
Ходосівка — Гресів Острів — 33
Ходосівка — Козаків Яр — 36
Ходосівка — Лісники — 25—32
Ходосівка — Могили — 8
Ходосівка — Рославське — 37—41
Ходосівка — Снігурове — 8, 33
Ходосівка — Центр — 36
Ходосівка — Чернеча Гора — 8, 33
Ходосівка — Чумаків Куток — 8, 33
Хотів, с. — 43
Шевченкове, с. — 43

ПОКАЖЧИК КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ПАМ'ЯТОК

Мезоліт: 18—20, 25—32, 37—41
Енеоліт: 24
Трипільська культура: 43
Доба бронзи: 5, 6, 8, 16, 18—22, 24—33, 36—43
Ранній залізний вік: 5, 8, 10, 11, 18—22, 24—33, 37—41
Пам'ятки рубежу — першої чверті I тис. н. е.: 7, 8,15, 16, 43
Пам'ятки другої чверті I тис. н. е.: 3—6, 9, 10, 12—14, 42
Пам'ятки останньої чверті I тис. н. е.: 36
Пам'ятки Київської Русі (X—XIII ст.): 2, 5, 8, 11, 17—35,37—41, 43—47, 49, 51, 52, 54—56, 58—76
Пам'ятки XIV—XIX ст.: 1, 2, 18—22, 24—33, 36, 37—41, 43, 45—48, 50—57, 59, 60, 62, 64—70, 74—77

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Біляєва С.О. — 1
Вакуленко Л.В. — 4, 15
Готун І.А. — 5, 8, 11, 17, 18, 21—41
Жаров Г.В. — 42
Жарова Т.Н. — 42
Зоценко В.М. — 57, 59
Івакін В.Г. — 59, 62, 64, 66—70, 73
Івакін Г.Ю. — 44, 72
Ієвлєв М.М. — 44—47, 53, 55, 58, 61, 63, 71
Казимір О.М. — 19, 20
Карашевич І.В. — 1
Квітницький М.В. — 2
Козак Д.Н. — 7
Козловський А.О. — 45—47, 53, 55, 58, 61, 63, 71
Козюба В.К. — 43
Крижановський В.О. — 45, 46, 53, 55, 58, 61, 63, 71
Магомедов Б.В. — 6, 9, 10
Максимов Є.В. — 16
Махно Є.В. — 3
Мовчан І.І. — 47
Петраускас О.В. — 12—14
Петрашенко В.О. — 16, 43
Сагайдак М.А. — 48—52, 54, 60, 62, 64, 66, 69, 70, 73—77
Сергєєва М.С. — 49, 56, 67, 68
Тараненко С.П. — 57, 59, 62—70, 73, 74, 76, 77
Терпиловський Р.В. — 42
Фиалко О.Є. — 1
Хамайко Н.В. — 50—52, 54, 60, 75
Шевченко Д.О. — 48, 56, 65

Н. В. Блажевич

НОВЫЕ ПОСТУПЛЕНИЯ В НАУЧНЫЕ ФОНДЫ ИА НАН УКРАИНЫ (раздел славянской, древнерусской и средневековой археологии. 2004—2015)

В течение 2004—2015 гг. в раздел славянской, древнерусской и средневековой археологии Научных фондов ИА НАН Украины поступило 77 коллекций, охватывающих широкий хронологический диапазон и географическое пространство. Представленная работа, кроме таких сведений, как название и тип памятника, его административно-территориальная принадлежность и географическое положение, фондовый номер коллекции, содержит сведения об авторах, характер и год исследования, общий состав коллекции, ссылки на Научной архив ИА НАН Украины, а также основные библиографические ссылки.

Ключевые слова: Украина, археология, каталог, фонды, коллекция.

N. V. Blazhevych

NEW ARRIVALS IN THE SCIENTIFIC FUNDS OF THE IA NAS OF UKRAINE (Department of Slavonic, Ancient Rus, and Mediaeval Archaeology, 2004—2015)

During the 2004—2015, 77 collections covering the wide chronological range and geographical territory arrived into the department of Slavonic, Ancient Rus, and Mediaeval archaeology of the Scientific Funds of the IA NAS of Ukraine. The paper presented contains the information concerning not only the name and type of the site, its administrative and territorial belonging and geographical position, the fund number of the collections, but also about the authors, the nature and the year of the research, a general structure of the collection, the references to the Scientific Archives of the IA NAS of Ukraine, and also bibliographic references.

Keywords: Ukraine, archaeology, catalogue, funds, collection.

Одержано 24.12.2015

УДК: 902.3

С. А. Горбаненко

ФЛОТАЦІЯ Й ПРОМИВАННЯ ЯК МЕТОДИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: РЕАЛІЇ Й ПЕРСПЕКТИВИ

У статті презентуються методи поглиблених досліджень, спрямованих на поліпшення здобування біологічних решток. Така необхідність зумовлена тим, що методи флотації й промивання вже давно широко й плідно використовуються по всьому світу, однак практично не застосовуються на археологічних пам'ятках України. У зв'язку з чим добровільно «збіднюються» потенційні можливості археологічних джерел. Зважаючи ж на те, що класичні археологічні дослідження проводять шляхом знищення об'єктів досліджень, такі втрати невідновні.

Ключові слова: методи археологічних досліджень, флотація, промивання, біологічні зразки, природничі методи.

1. ВСТУП

Як видається, основною метою археологічних досліджень є отримання якомога повної інформації про життя людини в минулому. В Україні щороку проводяться археологічні дослідження десятків (а може й сотень) поселенських пам'яток археології різних періодів. Узагальнено можна сказати, що основною відмінністю між акрополями й некрополями за отримуваними матеріалами є те, що на перших дослідник має справу з прижиттєвими даними — тими, що залишила сама людина у ході життєдіяльності. У некрополях же дослідник в основному стикається з речами (матеріалами), які для небіжчиків цілеспрямовано підготували його одноплемінники. Отже, не дивно, що саме дослідження поселенських пам'яток відображають максимально повну картину життєдіяльності людей.

Невід'ємною складовою сучасних археологічних досліджень є використання різноманітних методів природничих наук в археології. Передусім, результати аналізів такими методами суттєво поповнюють дані про «природну» складову життя та побуту стародавнього населення. Їхня достатня кількість за належної якості цілком може скласти основу для проведення самостійного наукового дослідження, спрямованого на часткову або й повну реконструкцію палеоекології мікрорегіону пам'ятки.

Цілеспрямоване забезпечення *забору біологічних зразків* на сучасному рівні розвитку методів польових археологічних досліджень не лише можливе, але, з огляду на сказане вище, необхідне. Саме для такого забезпечення існують методи *флотації* й *промивання* ґрунту.

Флотація (буквально — плавання на поверхні води) — процес розділення матеріалу на легку й важку фракції [1]. *Промивання* — процес розділення матеріалу на розчинну й нерозчинну фракції.

Такі методи досліджень не нові, однак в Україні ними постійно користувались лише на пам'ятках кам'яного віку. Що й зрозуміло, зважаючи на специфіку цих пам'яток, незначну насиченість матеріалами та ретельну неквапну роботу фахівців (у порівнянні з дослідженнями інших епох). Саме тому на палеолітичних пам'ятках вже давно стало нормою використання промивання ґрунту як буденного методу археологічного дослідження. Одні з перших робіт із застосуванням промивання в Україні проведено у 1970-х рр. на мезолітичному поселенні Мирне, що в рази збільшило обсяг дрібних се-

1. Не слід забувати, що методи флотації використовуються для збагачення мінеральних руд (див., напр.: [Смирнов, Білецький, 2010]), а також — у мікробіології.

© С.А. ГОРБАНЕНКО, 2016

диментів з культурного шару [Станко, 1982]. Відтоді й дотепер промивання стало одним зі звичних методів дослідження культурного шару пам'яток кам'яного віку [1].

Проведення флотації й промивання задля отримання палеоетноботанічних [2] матеріалів розпочалося на Близькому Сході ще у 1970-і рр. Приблизно тоді ж з'явилися й перші статті методичного характеру щодо проведення флотації із застосуванням пінного розчину на основі води (див., напр.: [Jarman, Legge, Charles, 1972]). Це був революційний прийом, що вивів палеоетноботанічні дослідження на якісно новий рівень розвитку [Dennell, 1978].

В Україні цей метод Г.О. Пашкевич застосовувала з 1980-х рр. (див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 25]), і спорадично продовжує дослідження дотепер (напр.: [Відейко, Чепмен, Бурдо та ін., 2013, с. 206]). Наприкінці 1990-х рр. опис цих методів в Україні чи не вперше був оприлюднений у тезовій формі [Пашкевич, 1998]. Наприкінці 2000-х рр. О.Ю. Лебедева опублікувала детальну інструкцію щодо застосування флотації на практиці, засновану на власному емпіричному 20-річному досвіді [Лебедева, 2008; 2009, с. 258—264] (хоча слід зауважити, що першу коротку інструкцію дослідниця оприлюднила ще у 1996 р. в інтернет-просторі [Лебедева, 1996]). Ці статті зосереджують увагу лише на пошуку саме палеоетноботанічних матеріалів. Однак, як показує досвід, послідовне застосування флотації й промивання не лише можливе (і несуттєво збільшує час обробітку проби), а й значно розширює джерельну базу.

Від початку широкого впровадження методу флотації для археологічних досліджень у світі, його поступово вдосконалювали й механізували: ще наприкінці 1960-х рр. з'явилися перші статті щодо використання флотаційних пристроїв на основі електроприводу (див., напр.: [Streuver, 1968]). Згодом, для «здешевлення» процесу й підвищення надійності дослідники запропонували «повернутися» від складніших і затратніших методів до простіших — заснованих на використанні ручних механізмів (звичайної помпи; див., напр.: [Shelton, White, 2010]). До речі, майже від початку впровадження флотації з'явилася й плутанина, коли два по суті різні методи (флотація — промивання) сприймалися як один, що нерідко призводило до підміни процесів і необхідності застосовування спеціальних механічних пристроїв. Тому, незважаючи на «дешевизну» процесу з погляду західних колег, для вітчизняних дослідників такі студії видаються невиправдано дорогими. Що і не дивно, зважаючи на загальний стан тотального недофінансування української науки.

Однак, якщо чітко розібратися в поняттях, а також розуміти звичайні природні процеси, пов'язані з водою, все стає на свої місця. Для флотації абсолютно не обов'язкове дороге (або й «дешеве») складне устаткування; вона також не потребує надзвичайних трудових зусиль. А от отримані результати іноді навіть перевищують всі очікування. Вони суттєво доповнюють знання про матеріальну культуру загалом, землеробство й використання деревини зокрема, а також у симбіотичному аналізі проливають світло на природокористування. Фактично те саме за рівнем інформативності можна сказати і про результати промивання, які суттєво доповнюють інформацію про зоологічну складову давнього екогосподарського комплексу суспільства [3].

Отже, актуальність тотального впровадження дуже простих у використанні, але надзвичайно ефективних методів розширення інформативних можливостей археологічних досліджень для забору біологічних зразків з поселенських пам'яток вважаємо беззаперечною.

2. МАТЕРІАЛИ Й МЕТОДИ

Для перевірки на практиці продуктивності методів флотації й промивання ґрунту із застосуванням **найпримітивніших і фінансово не затратних** засобів, у 2015 р. автор цього повідомлення відфільтровував зразки різних обсягів з 22 різних об'єктів досліджень на 10 поселенських пам'ятках, розташованих у 7 сучасних областях України в лісостеповій і лісовій зонах, хронологічних періодів від раннього залізного віку до епохи середньовіччя (рис. 1) [4]. Нижче наводимо перелік детальніших даних про досліджувані пам'ятки та об'єкти на них.

1, 2. Северинівка, городище, **ранній залізний вік** (с. Межирів, Жмеринський р-н, Вінницька обл.). Дослідження проводить Северинівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Ю.В. Болтрика та М. Ігначека (у рамках Ук-

1. Детально методику використання промивання для досліджень пам'яток кам'яної доби, на прикладі стоянки Межиріч (Україна), див.: [Marquer, Lebreton, Otto et al., 2012, p. 113].

2. Палеоетноботаніка (грець. *palaios* — давній; *ethnos* — плем'я, народ, *botane* — трава, рослина) — розділ ботаніки, що вивчає рослинні рештки, пов'язані з діяльністю людини (культурні рослини, антропохори). Термін ввів у 1950-х рр. датський вчений Х. Хельбек (Hans Helbaek) [Popper, Hastorf, 1988, p. 1—16]. Назва виникла для того, щоб відокремити по суті вже сформовану наукову течію від раніше утвореної — «палеоботаніка» — наука про викопні рослинні рештки загалом. Також використовується термін «археоботаніка».

3. Під екогосподарським комплексом розуміємо усі природні складові, що мали взаємовплив: людина — природа.

4. Нумерація об'єктів у всій статті наскрізна (рис. 1; таблиця; «перелік»).

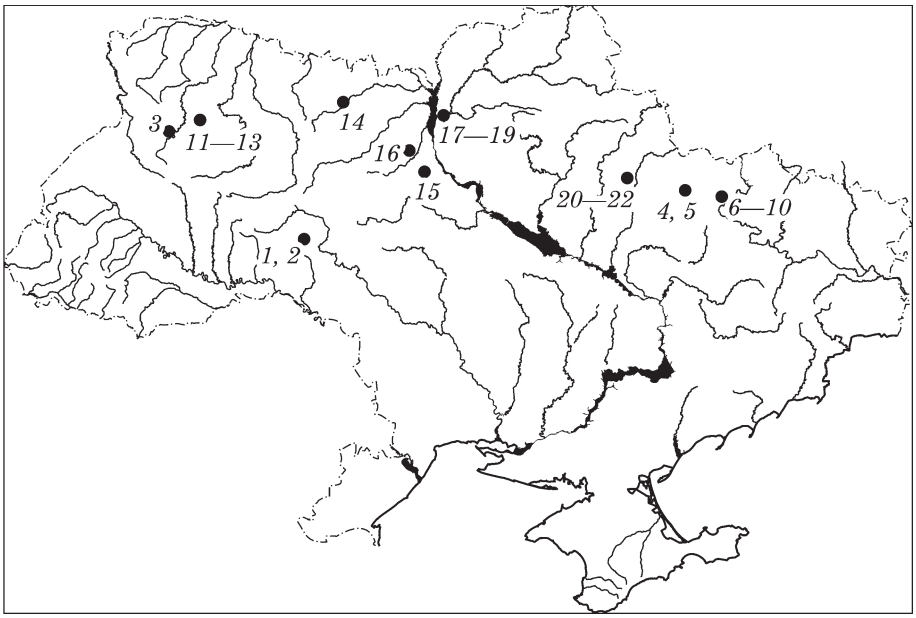

Рис. 1. Карта-схема пам'яток, на яких проведено флотацію й промивання 2015 р. (нумерацію див. у тексті)

раїно-Польського проекту «Фортеці України»). Автор і практиканти профільтрували заповнення з ями f (*1*) і ґрунт зольного прошарку з квадрата G71c (*2*).

3. Хрінники, поселення, різночасове (Демидівський р-н, Рівненська обл.). Дослідження проводить Волинська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А.В. Панікарського. Автор і практиканти профільтрували частину заповнення з житла 126 **вельбарської культури**.

4, 5. Війтенки, поселення, **черняхівська культура** (Валківський р-н, Харківська обл.). Дослідження проводить Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під керівництвом М.В. Любічева. Автор профільтрував по 5 відер заповнення ям 10 (*4*) і 16 (*5*).

6—10. Мохнач, городище, **салтівська культура** (Зміївський р-н, Харківська обл.). Дослідження проводить Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Автор профільтрував по 1 відру заповнення комплексів 79 (*6*), 85 (*7*), 86 (*8*), 88 (*9*), 90 (*10*).

11—13. Пересопниця, поселення, **давньоруський час (X ст.)** (Рівненський р-н і обл.). Дослідження проводить Пересопницька археологічна експедиція Дочірнього підприємства (ДП) «Рівненська старовина» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» (НДЦ «ОАСУ»)» ІА НАН України під керівництвом Б.А. Прищепи. Автор профільтрував по 4 відра заповнень жител 1 (*11*) і 2 (*12*) розкопу 8, 5 відер — з житла 1 розкопу 9 (*13*).

14. Коростень (Іскоростень), городище, **давньоруський час (X ст.)** (райцентр, Житомирська обл.). Дослідження проводить Житомирська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А.В. Петраускаса. Автор профільтрував 12 відер з відвалу розкопу попередніх років.

15. Ходосівка — Рославське, поселення, **давньоруський час** (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Дослідження проводить Північна постійнодіюча археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом І.А. Готуна. Автор і члени експедиції фільтрували ґрунт з культурного шару.

16. Софіївська Борщагівка, поселення, **давньоруський час** (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Дослідження проводить Північна постійнодіюча археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом під керівництвом І.А. Готуна. Автор профільтрував частину заповнення житла — об'єкту 119.

17—19. Виповзів, городище й посад, **давньоруський час** (Козелецький р-н, Чернігівська обл.). Дослідження проводить Виповзівська археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та ІА НАН України під керівництвом В.М. Скорохода. Автор спільно з членами експедиції профільтрували частину заповнень об'єктів 7 (*17*) і 8 (*18*) з городища, 21 (*19*) з посаду.

20—22. Глинське, посад в ур. Леваднюкова Гора, **давньоруський час (кінець XIII—XIV ст.)** (Зіньківський р-н, Полтавська обл.). Дослідження проводить Глинська археологічна експедиція Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України за участі співробітників Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом Ю.О. Пуголовка. Автор у співпраці з експедицією профільтрував частину заповнень об'єктів 2 (кузня) (*20*), ям 4 (*21*) і 5 (*22*).

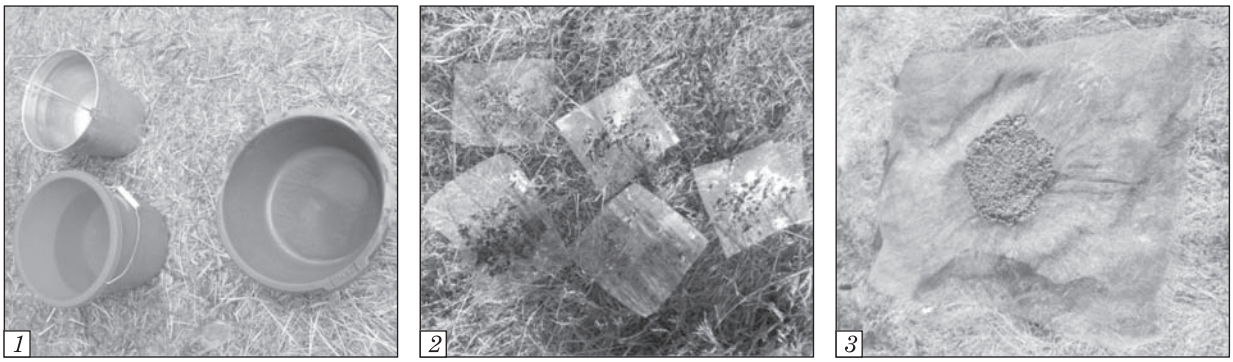

Рис. 2. Знаряддя, необхідні для флотації й промивання: *1* — відра й таз; *2* — невеликі сіточки; *3* — антимоскітна сітка

Для фільтрації використано згадані послідовні флотацію й промивання. Як показав досвід, фільтрація може проходити у два етапи (для всіх без винятку типів ґрунтів) або у три. Причому, впровадження додаткового етапу полегшує й оптимізує подальший стандартний процес фільтрації.

Отже, для усіх етапів фільтрації потрібен однаковий набір засобів: 1) стандартна антимоскітна сітку з дрібною коміркою (близько 1 × 1 мм), розмірами приблизно 1 × 1 м; 2) таз об'ємом два і більше стандартних відра; 3) відро (рис. 2).

Умовний «нульовий» етап можливий за дрібнозернистої структури ґрунту (пісок, супіщані ґрунти?)

[0]. *Просіювання*. Необхідне обладнання — антимоскітна сітка розмірами приблизно 1 × 1 м (рис. 2, *3*). Емпіричним шляхом встановлено, що таким чином можна відсіяти від 30 до 95 % ґрунту. Таким чином, утворюється певний «концентрат», який надалі надходить на «стандартні» етапи фільтрації. Часткове просіювання вдалося застосувати на шести пам'ятках.

1. *Флотація*. Необхідне обладнання — відро, таз, шматочки антимоскітної сітки незначних розмірів (рис. 2, *1, 2*).

2. *Промивання*. Необхідне обладнання — антимоскітна сітка розмірами приблизно 1 × 1 м, відро, таз (рис. 2, *1, 3*).

Послідовність дій у всіх випадках однакова:

1) набрати на сітку приблизних розмірів 1 × 1 м близько 1 відра ґрунту;

[1а) за можливості — просіяти вміст коливальними рухами;]

2—3) помістити сітку з ґрунтом у таз;

2—3) налити води у таз;

4) обережно перемішувати й подрібнювати ґрунт вручну хвилин 10—20 (за відчуттями);

5) зібрати невеликими сіточками все з поверхні води (1—4 сіточки — за відчуттями) [1];

6) після флотації (п. 5) решту обережно переминати / промивати через сітку хвилин 30—40 (за відчуттями); у кінцевому результаті, на дотик у сітці не має залишатися нічого м'якого;

7) розкласти сіточки й сітку для просушування проб;

8) після висихання — акуратно зібрати зразки для подальшого перебирання у «лабораторних» умовах [2].

Деталізуємо, які саме біологічні зразки можна отримати за допомогою флотації та промивання (рис. 3) [3].

Флотація. *Палеоетноботанічні дані* репрезентовані зернами й насінням культурних рослин (здебільшого — зернових) і бур'янів. Також час від часу трапляються фрагменти шкаралупи ліщини. Дендрологічні дослідження, зокрема визначення *порід* «археологічного» *дерева* за вугликами, репрезентують передусім деревну сировину, найбільш використовувану в господарстві та побуті.

Промивання. *Археоіхтіологічні дані* дають можливість встановити видовий склад іхтіофауни (основних промислових видів риб). Менш розповсюдженими є знахідки дрібних кісток *птахів* і *шкаралупи яєць*.

3. РЕЗУЛЬТАТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Результати польових досліджень, проведених автором цього року, у загальних рисах представлені в таблиці. Як видно зі зведених даних, палеоетноботанічні матеріали зустрічаються скрізь. З усіх об'єктів дослідження, лише заповнення об'єкту 86 з городища Мохнач не містило палеоетноботанічних матеріалів. Однак, цьому є своє логічне пояснення: на філь-

1. Якщо на поверхні води виникла піна (результат взаємодії з глиною (?)), зібране на сіточці можна обережно промити, тримаючи сіточку з пробою на долоні над тазом, поливаючи з іншої долоні водою прямо з тазу.

2. Детальний опис пп. 2—7 див.: Лебедева, 2009.

3. Найрепрезентативніший матеріал щодо загальної картини переважно дикої рослинності можуть дати споро-пилкові аналізи. Однак, вони досі залишаються малодоступними через їхню високу вартість. Крім того, за їх допомогою неможливо встановити види і їхнє співвідношення у спектрі культурних рослин.

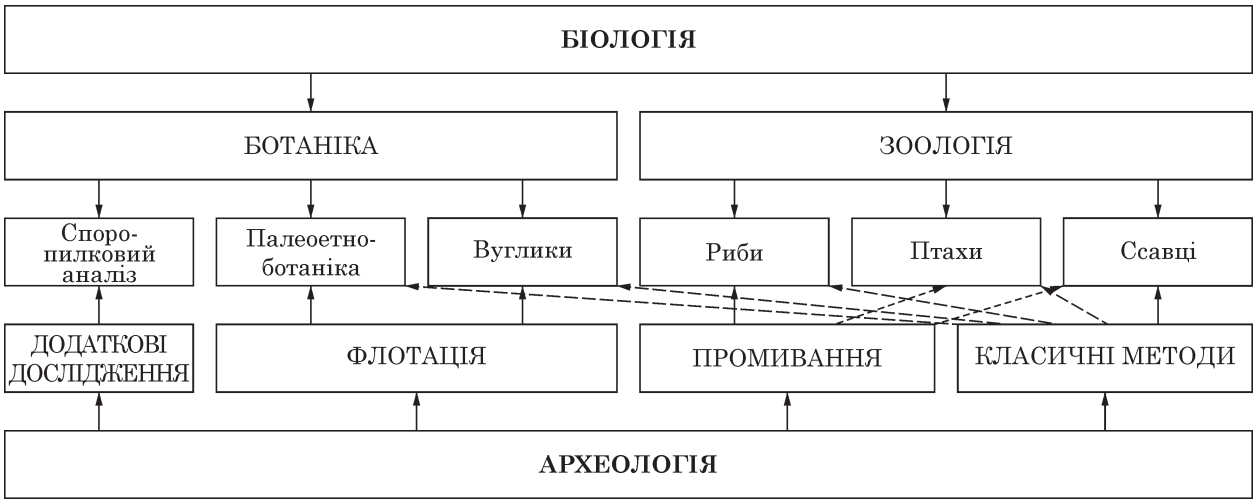

Рис. 3. Можливості отримання біоматеріалів у ході археологічних досліджень поселенських пам'яток різними методами забору зразків. Штриховою лінією вказаний ненадійний / необов'язковий зв'язок

Зустрічальність біологічних зразків, отримуваних методами флотації й промивання

№ об'єкту	Флотація		Промивання	
	Палеоетноботаніка	Вуглики	Іхтіологія	Дрібні знахідки *
1	+	+	+	+
2	+	+	?	+
3	+	+	+	+
4	+	+	—	+
5	+	+	—	+
6	+	+	—	+
7	+	+	—	+
8	—	+	—	+
9	+	+	—	+
10	+	+	—	+
11	+	+	—	+
12	+	+	+	+
13	+	+	—	+
14	+	+	—	+
15	+	+	+	+
16	+	+	+	+
17	+	+	+	+
18	+	+	—	+
19	+	+	+	+
20	+	+	+	+
21	+	+	+	+
22	+	+	+	+

П р и м і т к и. * Під дрібними знахідками розуміємо: незначні фрагменти кераміки й кісток ссавців (у всіх випадках), а також фрагменти шкаралупи яєць (ймовірно, курячих; приблизно в половині випадків), індивідуальні знахідки з різних матеріалів (у п'яти випадках). Нумерацію див. у тексті.

трацію надійшла глиниста суміш, у якій були помітні включення вугликів; імовірно, це заповнення утворилося в результаті руйнування архітектурної деталі якоїсь споруди. Отже, на цьому прикладі добре зрозуміло, що місце забору ґрунту на виділення біологічних зразків слід вибирати обачно. Найпродуктивнішою й найперспективнішою з усіх точок зору для фільтрації є нижня частина заповнення об'єкту. Вуглики також були виявлені в усіх об'єктах досліджень. Отже, результативність флотації сягає 100 %. Також емпіричним шляхом встановлено, що проби від 5 відер дають змогу отримати принаймні мінімальну статистично достатню кількість палеоетноботанічних матеріалів.

Додамо також, що у низці випадків отримано умовно палеоетноботанічні дані — фрагменти шкаралупи ліщини. Це надзвичайно важливі знахідки, оскільки досі це чи не єдине достовірне свідчення існування збиральництва (що у свою чергу підсилює значення привласнюючих форм господарювання), що походить з археологічних матеріалів.

Результати палеоетноботанічних визначень на сучасному рівні їх інтерпретації передусім дають змогу вийти на рівень аналізу зернового господарства; супутні свідчення (бур'яни, кісточки, шкаралупа горіхів тощо) у загальному контексті вивчення пам'ятки та її околиці дають непрямі дані для доповнення картини побутування й господарської діяльності людини в давнину. Нині, за результатами аналогічних досліджень до 2015 р. вже опубліковано або підготовлено до друку матеріали з двох пам'яток: Горналь (роменсько-давньоруський комплекс, Курська обл., РФ) [Горбаненко, 2014; Веретюшкина, Горбаненко, 2015] і Глинський археологічний комплекс [Міждисциплінарні …, 2015]. Потенційно ж, за результатами цьогорічних досліджень до наукового обігу може бути введено повноцінні дані з палеоетноботаніки принаймні з шести — семи пам'яток.

У контексті вивчення пам'ятки дендрологічні дослідження дають додаткові дані для характеристики місцевих природних умов і професійної та господарчої діяльності людини (детально див.: [Сергеева, в печати]).

Результатами промивання передусім є *археоіхтіологічні дані*, що дають можливість встановити співвідношення видів риб у риболовецькій здобичі: незначні розміри комірки зробили можливим виявлення й встановлення не лише решток великих особин, але й малих; а також дозволили зафіксувати ті види риб, що мають незначні розміри кісток і луски (напр., йорж). Отже, промивання не лише збільшує кількість іхтіологічних матеріалів (які майже завжди залишаються непоміченими), але й надає достовірні дані, а не вибіркові. Також зрідка трапляються знахідки кісток *птахів* і *шкаралупи яєць*, що є надійним підтвердженням існування птахівництва і використання його прижиттєвих продуктів.

На жаль, слід констатувати, що іхтіологічний матеріал трапляється не скрізь. Так, його було знайдено у 10 об'єктах з 22 із 7 пам'яток. Перше пояснення цьому цілком банальне: матеріал відсутній — рибу могли ловити не скрізь, або ж вона не потрапляла на поселення. Іхтіологічні матеріали відсутні на поселеннях Війтенки, Мохнач, Коростень.

Детальніше розглянемо ці випадки. Поселення Війтенки знаходиться на маленькій річці без назви шостого порядку (річка — Мокрий Мерчик — Мерчик — Мерла — Ворскла — Дніпро); нині там знаходяться штучні ставки, а у давнину там фактично був лише невеликий струмок, що чітко помітно завдяки порівнянню сучасних карт і знімків з космосу зі старими картами, складеними до глобального антропогенного втручання (пор.: [Любичев, Горбаненко, 2011, рис. 1; Ljubičev, Schultze, Myzgin, Čendev, 2012, Abb. 6]). Отже, поблизу Війтенків заняття рибальством було практично неможливим.

Інша ситуація з городищем Мохнач. Пам'ятка розташована поряд із потужною регіональною річкою (другого порядку) — Сіверський Донець [Колода, Горбаненко, 2010, рис. 27, 29], що наштовхувало на логічну думку про гарний розвиток там рибальства. Однак, як стало помітно за незнаними фрагментами кісток ссавців, отриманими у ході промивання, а потім підтвердилося у результаті спілкування з начальником і членами експедиції, остеологічні рештки з городища мають надзвичайно погану збереженість. Отже, цілком імовірним є припущення, що хімічний склад ґрунту на пам'ятці є доволі агресивним і знищує такі дрібні об'єкти пошуку, як кісточки й луска риби. Тим більше, що за кількістю й розмаїттям риболовних знарядь доведено високий рівень розвитку рибальства у носіїв салтівської культури (див., напр.: [Міхєєв, 1980; Михеев, 1985, с. 53—58]).

Так само, агресивним середовищем пояснюється й третій випадок — відсутність іхтіологічних решток на Коростеньському городищі (на р. Уж — Прип'ять — Дніпро, що також підтверджується поганою збереженістю навіть великих остеологічних решток (усне повідомлення А.В. Петраускаса).

Тим не менше, на 6 з 7 інших пам'яток іхтіологічний матеріал був присутній у невеликій кількості. Очевидно, це свідчить про існування риболовлі загалом, або принаймні споживання рибних продуктів, але не занадто важливу роль цього промислу в житті людей, що залишили досліджувані об'єкти. А от іхтіоматеріали з Глинського фактично є масовими; це, та знахідки риболовних знарядь з пам'ятки (3 гачки різних розмірів, 2 заготовки, 2 фрагменти остей) не залишають сумнівів у надзвичайно важливій ролі риболовства у житті давніх мешканців Глинського [Пуголовок, Яниш, Горбаненко, в печати].

Якщо для забору достатньої кількості ботанічних зразків може вистачити близько 5 відер ґрунту, то для встановлення іхтіологічного комплексу, вочевидь, таких обсягів зазвичай замало. Однак, якщо неможливо збільшити обсяги проб для промивання, лишається варіант поступового накопичення матеріалів протягом кількох сезонів дослідження пам'ятки.

Загалом, складно переоцінити дані, отримувані у ході досліджень іхтіологічних матеріалів. Варто додати також, що системні іхтіологічні визначення матеріалів не проводилися близько півсторіччя. Після виходу мо-

нографії «Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР» [Лебедев, 1960], лише відносно нещодавно поновлено дослідження у цьому напрямі. І нині (до 2015 р.) відносно за короткий час завдяки просіюванню отримано й опрацьовано матеріали з трьох різночасових пам'яток: Туба V (неоліт, Луганська обл.) [Телиженко, Яниш, 2014], Горналь (дані опрацьовано, але досі не опубліковано) і згадуваний вище Глинський археологічний комплекс.

Певну кількість індивідуальних знахідок, виявлених у ході промивання на трьох пам'ятках, вважаємо скоріше прикрою випадковістю, ніж закономірністю. З метою їх виявлення набагато краще застосовувати інші засоби, такі як металеві сітки коміркою приблизно 5 × 5 мм, що вже доволі давно гарно себе зарекомендували. З прикладів цьогорічних досліджень можна згадати просіювання на городищі Іскоростень, де завдяки цьому було отримано близько 200 дрібних індивідуальних знахідок: від бісеру до кресал (усне повідомлення А.В. Петраускаса).

Найвизначнішим досягненням, яке принаймні на три чверті стало можливим лише завдяки пропонованим методам в археології, вважаємо можливість реконструкції екогосподарської діяльності на прикладах Северинівського городища скіфського часу [Северинівське …, 2015, друкується] і Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. [Пуголовок, Горбаненко, Сергєєва, Яніш, 2015].

Таким чином, пропоновані методи дають змогу забезпечити біологічними зразками принаймні три суміжні напрями природничих досліджень, кожний з яких сам по собі дає цінну інформацію для створення відповідної бази даних; а їх синкретичний аналіз взагалі виводить на якісно новий рівень дослідження й оцінки екогосподарської діяльності давніх суспільств. Саме цьому й має послугувати активізація впровадження методів флотації й промивання у ході археологічних досліджень, які, як сподіваємося, за якийсь десяток наступних років цілком можуть стати органічною й невід'ємною частиною досліджень поселенських пам'яток. А отримувані матеріали перестануть бути «екзотикою» й стануть такими самими звичними й загальнодоступними, як кераміка чи будь-який інший масовий матеріал.

Веретюшкина М.В., Горбаненко С.А. Материалы по земледелию из Горнали (по результатам 2013 г.) // Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре. — Курск, 2015. — С. 82—89.

Відейко М.Ю., Чепмен Дж., Бурдо Н.Б. та ін. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 205, 206.

Горбаненко С.А. Археоботанические исследования материалов из археологического комплекса Горналь // КСИА. — 2014. — Вып. 234. — С. 353—361.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець І тис. до н. е. — І тис. н. е.). — К., 2010. — 316 с.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010. — 216 с.

Лебедева Е.Ю. Палеоэтноботанические исследования на археологических памятниках. — 1996. — Електрон. ресурс: http://imperium.archeologia.ru/discussion/articles/lebedeva_article.htm.

Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Opus: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.

Лебедева Е.Ю. Рекомендации по сбору образцов для археоботанического анализа // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. — М., 2009. — Вып. 1. — С. 245—255.

Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960. — 404 с.

Любичев В.М., Горбаненко С.А. Земледелие жителей поселения Войтенки 1 // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 309—316.

Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році / Ю.О. Пуголовок, Я.В. Володарець-Урбанович, С.А. Горбаненко, М.С. Сергєєва, Є.Ю. Яніш // Археологічні дослідження Більського городища — 2014. — Київ; Котельва, 2015. — С. 107—128.

Міхеєв В.К. Рибальський промисел у населення салтівської культури Подоння // ВХУ. — 1980. — № 201: Сер. історія, вип. 12. — С. 78—86.

Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.

Пашкевич Г.О. Про відбір зразків для палеоботанічних досліджень // АВУ 1997—1998. — К., 1998. — С. 184, 185.

Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А., Сергєєва М.С., Яніш Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 109—128.

Пуголовок Ю.А., Яниш Е.Ю., Горбаненко С.А. Рыбная ловля у населения среднего течения Ворсклы в XIII—XIV вв. (по материалам Глинского археологического комплекса) // Археология Восточноевропейской лесостепи. — В печати.

Северинівське городище скіфського часу: біогосподарський аспект досліджень / Ю.В. Болтрик, С.А. Горбаненко, М.В. Кублій, М.С. Сергєєва, Є.Ю. Яніш // Старожитності України: просторовий аспект. — К., 2015. — С. 155—192 (АДІУ. — Вип. 4 (17)).

Сергеева М.С. Археологическая древесина как источник для исторических реконструкций: постановка проблемы и первые результаты (на материалах Южной Руси) // Археология Восточноевропейской лесостепи. — В печати.

Смирнов В.О., Білецький В.С. Флотаційні методи збагачення корисних копалин. — Донецьк, 2010. — 496 с.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982. — 176 с.

Телиженко С.А., Яниш Е.Ю. Финальный мезолит — ранний неолит среднего течения бассейна Северского Донца. Памятники, специфика хозяйственной деятельности // Материалы межрегион. науч. конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвящ. 125-летию первых археол. раскопок под эгидой ИАК в Липецком крае (бывш. Задонском уезде Воронежской губер-

нии) (20—22 декабря 2013, г. Липецк). — Липецк, 2014. — С. 126—133 (Верхнедонской археологический сборник. — Вып. 6).
Dennell R. Archaeobotany and early farming in Europe // Archaeology. — 1978. — **31**, N 1. — P. 8—13.
Jarman H.N., Legge A.J., Charles J.A. Retrieval of Plant Remains from Archaeological Sites by Froth Flotation // Papers in Economy Prehistory. — Cambridge, 1972. — P. 39—-48.
Ljubičev M., Schultze E., Myzgin K., Čendev Ju. Besiedlungsgeschichte, Infrastruktur und Umweltbedingungen im Gebiet der Wasserscheide zwischen Dnepr und Severskij Donec im 3.—5. Jh. n. Chr. Archäologische, numismatische und bodenkundliche Untersuchungen // Eurasia Antiqua. — 2012. — Bd. 18. — S. 153—183.
Marquer L., Lebreton V., Otto T. et al. Charcoal scarcity in Epigravettian settlements with mammoth bone dwellings: the taphonomic evidence from Mezhyrich (Ukraine) // Journal of Archaeological Science. — 2012. — **39** P. 109—120.
Popper V.S., Hastorf C.A. Introduction // Current Palaeoethnobotany. Analytical methods and cultural interpretations of archaeological plant remains. — 1988. — P. 1—16.
Shelton Ch.P., White Ch.E. The Hand-Pump Flotation System: A New Method for Archaeobotanical Recovery // Journal of Field Archaeology. — 2010. — Vol. 35, No 3. — P. 316—326.
Streuver S. Flotation Techniques for the Recovery of Small-Scale Archaeological Remains // American Antiquity. — 1968. — **33**. — P. 353—362.

С. А. Горбаненко

ФЛОТАЦИЯ И ПРОМЫВАНИЕ КАК МЕТОДЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье презентуются методы углубленных исследований, направленных на улучшение добывания биологических остатков. Такая необходимость обусловлена тем, что методы флотации и промывания уже давно широко и плодотворно используются по всему миру, однако практически не применяются на археологических памятниках Украины. В связи с чем добровольно «обедняются» потенциальные возможности археологических источников. А принимая во внимание то, что классические археологические исследования проводятся путем уничтожения объектов исследований, такие потери невосстановимы.

Ключевые слова: методы археологических исследований, флотация, промывание, биологические образцы, естественнонаучные методы.

S. A. Gorbanenko

FLOTATION AND WASHING AS ARCHAEOLOGICAL RESEARCH METHODS: REALITIES AND PERSPECTIVES

Presented in the article are the methods of in-depth studies aiming at improvement of the obtaining of biological residues. This need stems from the fact that the methods of flotation and washing have long been widely and successfully used all over the world, but hardly used at archaeological sites in Ukraine. In this connection, potential archaeological sources are voluntary «depleted». In addition, taking into account that classic archaeological research are carried out by destroying the objects of research, such losses are unrecoverable.

Keywords: methods of archaeological research, flotation, washing, biological samples, natural science methods.

Одержано 30.12.2015

УДК: [904.23:069.444](477.73)“652”

А. С. Борисюк-Дудкіна, Т. М. Шевченко

РЕСТАВРАЦІЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОТОМИ АФРОДІТИ З ОЛЬВІЇ

У публікації подаються і аналізуються результати реставрації та консервації протоми класичного періоду з Ольвії (розкопки Л.М. Славіна 1956 р.), яка зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ. Внаслідок реставраційних робіт вдалося уточнити датування і атрибуцію теракоти.

Ключові слова: реставрація і консервація кераміки, теракота, протома, класичний період, Афродіта, Ольвія.

У ході впорядкування матеріалів колекції № 29, з розкопок Л.М. Славіна було виявлено археологічно цілу глиняну протому з зображенням богині (інв. № О-56/744), вкриту колоніями грибків і залишками пластиліну. Запропоновано реставрувати теракоту за сучасними технологіями та консервувати її для подальшого зберігання у Наукових фондах ІА НАН України.

Теракота знайдена 1956 року експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з Л.М. Славіним. Її виявлено на ділянці некрополя, в ямі № 1 (поховання 4), разом із сітчастим лекіфом, намистиною, шматками червоної фарби [Славин, 1956]. Тогорічні розкопки Інституту археології в Ольвії принесли немало знахідок фрагментів теракот, лише деякі з них свого часу були опубліковані [Леви, Славин, 1970, № 4, *28*; с. 39, 41]. Але протома, про яку йдеться, не дивлячись на те, що вирізнялася серед них рідкісною повнотою збереженості, за такий значний період часу досі докладно не публікувалася.

Після майже 20 років з часу виявлення, у працях А.С. Русяєвої з’являються лише її прорисовка і фото [Русяева, 1971, рис. 1, *1*, с. 31; 1979, рис. 24, с. 44] з інформацією про те, що це найраніша з протом, що зображають Кору-Персефону в Ольвії класичного періоду. Там же запропоновано датування V ст. до н. е., аттичне походження, а також наведено аналог, що зберігається в Одеському музеї [Кондаков, 1879, табл. II, *4*]. Він справді повторює оформлення гіматія та жести, однак відрізняється за технікою виконання зображення, а, відповідно, за датою.

Відомості про попередню реставрацію протоми відсутні, однак наявні сліди неякісних, непрофесійно проведених попередніх робіт. Фрагменти предмета з’єднувались двома способами: оранжево-жовтим клеєм, який, виступаючи на авторську поверхню, забарвлював фарбовий шар та мав неестетичний вигляд; великі ж шви було заліплено пластиліном, котрий виступав на поверхню з обох боків та через проникнення в пори кераміки призвів до жирових плям та ореолів. (рис. 1, див. вклейку). Відсутність органічних речовин у складі керамічного виробу не виключає, проте, можливість розвитку на ньому грибкової колонії. Поверхневі забруднення, зокрема пил і частинки органічних речовин, створювали під час різкої зміни температурно-вологісного режиму умови для появи грибка. Грибки та спори спотворюють вигляд пам’ятки, маскують розпис. Мікроорганізми, в свою чергу, виділяють продукти свого обміну — органічні кислоти і деякі забарвлені частини, котрі є факторами хімічної руйнації керамічних виробів, знижуючи їх механічну міцність [див.: Шиянова, 2001]. Крім того, протома, як і будь-яка пориста кераміка, що зберігалася в умовах підвищеної вологості, могла бути засоленою.

На реставрацію теракота надійшла у двох фрагментах. Один, великий, склеєний з семи

© А.С. БОРИСЮК-ДУДКІНА, Т.М. ШЕВЧЕНКО, 2016

фрагментів; інший — нижня частина обличчя — зберігався окремо, належачи основній частині, він не поєднувався з нею. Не вціліли незначні частини зображення покривала на голові, верхньої частини обличчя, передпліччя лівої руки, великий палець правої, є сколи на бічних краях протоми, які заходять на зворот, на швах з'єднання фрагментів. Висота виробу 17,5 см, ширина 13,0 см, глибина профілю — 4,2 см. Глина світло-коричнева, з кремовим відтінком, з грубими і дрібними домішками піску, незначними — слюди. Черепок має пористу структуру. Маса з природно забарвлених тугоплавких глин з додаванням піску. Водопоглинання 8—10 %. Фактура грубозерниста, злам матовий [Андреева и др., 1999, с. 10].

На поверхні сліди білої обмазки, фарби бежевого, червоного, коричневого кольорів. Поверхня фарбового шару має загальні забруднення та вкрита грибком чорного кольору. Спостерігаються втрати фарбового шару, осипи покриття, через що червона фарба збереглася частково.

Перед реставрацією було проведено хімічні аналізи на агресивність черепка і фарби до водного середовища. Вода не є агресивним середовищем, але фарбовий шар очищувати треба обережно, щоб не травмувати фарбу. Підібрано розчинник для видалення клею (зважаючи на зовнішній вигляд фізичні та хімічні властивості клею, можна припустити, що це клей БФ (докл. див.: [Шиянова, 2004, с. 44])) — спирт етиловий; підібрано реактиви для видалення грибка та дезінфекції; складено план етапів реставрації.

В процесі реставрації видалено нестійкі забруднення, розклеєно фрагменти (рис. 2, див. вклейку). Пластилін, плями та ореоли від нього знято шляхом накладання ватно-марлевих тампонів, просочених вайт-спіритом, після чого місця оброблено спиртом. Грибок видалено ватно-марлевими тампонами, просоченими 3 % щавелевою кислотою, оброблено 1 % розчином аміаку, та проведено дезінфекцію. Предмет було висолено, брудові нашарування знято. Після цього поверхню укріплено 2 % розчином ПВБ та склеєно фрагменти на 10 %. Фрагмент обличчя посаджено на місце, заповнено форму обличчя. Реконструкцію рис обличчя проводити не було доцільно, оскільки точні копії зображення відсутні. Інші втрати зображення на протомі заповнили, деякі сколи і шви замастикували (рис. 3, див. вклейку). Наприкінці доповнення були затоновані (рис. 4; 5, див. вклейку). Завершенням робіт стало створення реставраційного паспорта.

Завдяки реставрації, стали очевидними деталі зображення, які раніше були непомітними під стійкими нашаруваннями та колоніями грибка і які дозволяють, публікуючи пам'ятку, по-новому поглянути на датування й атрибуцію протоми, зважаючи також на нові дослідження в коропластиці.

Теракота виготовлена у формі, зворот увігнутий, поверхня його загладжена пальцями. Краї рівно зрізані, потовщені. Черепок товстий, теракота важка. Тип зображення традиційний для протом класичного періоду: до пояса, з гіматієм, накинутим на голову, з зігнутими в ліктях і піднятими до грудей руками. Втім, їй властиві певні особливості. Гіматій спускається з голови на ліве плече богині, утворюючи кілька складок, показаних в невисокому рельєфі, але не накриває праве плече, залишаючи оголеними груди і руку. Оголеність богині стала очевидною лише після комплексної реставрації та консервації теракоти. До цього на вкритій нашаруваннями стійких забруднень поверхні можна було розрізнити лише обриси рук, що призвело до інтерпретації протоми як зображення Кори-Персефони [Русяева, 1971, с. 31; 1979, с. 44]. Хоча відмінною ознакою цієї богині був гранатовий плід в руці, з яким її зображували починаючи з архаїки, не забувався він і в елліністичній коропластиці [Robinson, 1952, pl. 18, N 27; Rohde, 1969, N 48]. Сам факт зображення у вигляді протоми до пояса не є підставою для атрибуції богині. «Так само підняті до грудей руки були жестом багатьох богинь.

Завдяки очищенню поверхні можна також виявити окремі деталі головного убору богині. А саме, гіматій покриває стефану, яка прикрашена трьома розетами. Найкраще вціліла розета справа, на ній видно випуклий центр на увігнутому полі, розподіл на окремі пелюстки помітний лише ближче до центру. Розета над лобом вціліла частково, а третя — найгірше рельєфно пророблена, тож, очевидно, після неодноразового використання форми, від неї залишився лише незначний виступ. Ледь помітними виступами показано дископодібні сережки. Можливо первинно вони теж мали вигляд розет.

Найчіткішим рельєфом передано зачіску. Довгими, незначно опуклими лініями тонкі пасма волосся обрамляють обличчя. Вони напрямлені від обличчя назад, майже прямі. Така зачіска характерна для аттичних зображень першої половини IV ст. до н. е. З лівої сторони краще збереглася фарба на волоссі (рис. 5, *в*), справа — лише окремі сліди, вона має коричневий, близький до темно-червоного, колір. Яскравіша червона фарба вціліла на губах (рис. 5, *в*). Обличчя, шия і тіло вкриті бежевою фарбою. Білий колір має фарба, сліди якої збереглися на стефані. Обличчя має ледь видовжену до підборіддя форму, перехід до шиї плавний. Ніс прямий, широкий, губи не акцентовані, пластично пророблена нижня. Шия майже пласка, що зменшує її масивність на фоні невеликого обличчя. Плечі і руки мають плавні обриси, згладжено навіть сильний поворот кистей. Руки тонкі, у порівнянні з масивним тулубом. Пальці деталізовано, чітко пророблено до самих кінчиків. Великий палець

майже не відрізняється за товщиною, також незначна відмінність у довжині і товщині інших пальців. Обома руками богиня огортає груди. Кисть лівої руки дещо вище розташована, повністю закриває грудь, кисть правої — зсунута до центру, залишає грудь оголеною. Права рука розташована ближче до центру торсу, ніж ліва, на більш ранніх, але примітивніше виконаних, зразках початку V ст. до н. е. [Mendel, 1908, pl. II, *3*; Robinson, 1952, pl. 17, N 25, 26]. Майстер детально, як на свій час, проробив антропологічні особливості зображення тіла, не відходячи, втім, від ідеалізації, представленні так званої позачасової краси [Hallett, 2005, p. 13].

Про пізнішу дату, а саме — першу чверть IV ст. до н. е., свідчить не лише знахідка сітчастого лекіфа в тому ж контексті, а й стилістичні особливості зображення. Перш за все, це стосується трактування пальців рук. На протомах класичного періоду воно змінюється протягом другої половини V — першої половини IV ст. до н. е. Якщо до середини V ст. на протомах з Родоса, Беотії пальці піднятих до грудей рук показують у профіль і найбільш видно вказівний та великий [Higgings, 1954, pl. 40—43, N 237—242, pl. 116, N 842; Mollard-Besques, 1954, pl. LXXIX, N C156], то наприкінці V ст. до н. е. на Родосі і на початку IV ст. в Беотії, пальці на руці показують розгорнуто, розкладеними майже віялом, через те вони дещо віддаляються від реальних антропологічних вимірів, стають надто тонкими й видовженими, як на ольвійській знахідці [Higgings, 1954, pl. 50, N 295, pl. 125, 126, N 592, 597]. Втім, передача рук більш природна. Крім того, у V ст. до н. е. руки виглядають надто малими, тонкими і короткими у порівнянні з головою. Це ілюструють, зокрема, протоми, в яких так само обидві руки підняті до грудей, гіматій звішений з одного плеча, а під ним одягнено хітон [Кондаков, 1879, табл. II, *4*; Robinson, 1933, pl. 9, N 36, 37].

Як на такий тривалий період, це дуже незначний розвиток в іконографії, адже протягом понад століття тиражувався той самий тип зображень до пояса з обома руками біля грудей, на противагу попереднім архаїчним поплічним протомам без артикульованих плечей. Перехід від протоми з поплічним зображенням до протоми-бюсту відбувся на початку V ст. до н. е. [Schuler, 2004, p. 78]. Зміна в трактуванні рук на початку IV ст. до н. е. була тісно пов'язана з розвитком круглої скульптури, де в той самий час відбувається подібний перехід.

Також про дату протоми після початку IV ст. до н. е. свідчить трактування волосся паралельними округлими лініями. Саме в цей час в Аттиці поширюється така манера передачі зачіски, причому здебільшого на зображеннях або учасниць культу, або театральних акторів [Breitenstein, 1941, pl. 72, N 592, 597, p. 63; Higgings, 1954, pl. 96, 98, N 731, 746]. Це стосується аттичних фігурок з Великої Близниці та Горгіпії IV ст. до н. е. [Грач, 1974, с. 38, 39, № 16—18, 29, табл. 44, *1—3*; 45, *1*; Кругликова, 1974, с. 46, № 1, табл. 50, *1*]. Афродіта з таким трактуванням зачіски відома у вигляді протоми і фігурок з Беотії початку та середини IV ст. до н. е. [Higgings, 1954, pl. 126, 129, N 874, 887; Schmidt, 1994, N 62, S. 57, Taf. 15d]. В Олінфі вона представлена з цією модною для першої половини IV ст. до н. е. зачіскою з Еротом на плечі [Robinson, 1933, N 248]. Подібне трактування волосся, очевидно, було спрощеним зображенням витончених хвилястих пасом, розкладених над скронями, властивих для попереднього часу високої класики. Це може дати відповідь на питання, чому в Аттиці така манера більш властива для ритуальних теракот. Не виключено, що це було зумовлено меншою увагою до їх естетичної досконалості.

Ольвійська знахідка має аттичні корені зображення, однак вона не є аттичним імпортом. Про це свідчить якість і характер глини. На відміну від добре відмулених, без видимих домішок мас, маємо дещо пористу, з дрібними і грубими домішками кварцу, глиняну масу (рис. 5, *б*). Це характерно для херсонеської продукції [Котенко, 2015, с. 80, 82, 84] [1]. Можливо, у Херсонесі було виготовлено не одну таку протому у привізній формі і подальші дослідження виявлять аналоги теракоти, що потрапила в Ольвію.

Таким чином, лише після реставрації вдалося розпізнати такі важливі для атрибуції особливості зображення, як оголена права частина торсу богині, розети, які прикрашають стефану і сережки. Напівоголена богиня однозначно асоціюється з богинею кохання Афродітою. Адже за класичного періоду ніяких інших жінок чи богинь, крім гетер і жертв насилля, не зображали оголеними [Hallett, 2005, p. 5]. До того ж, у Північному Причорномор'ї на зразках образотворчого мистецтва цю богиню представляли набагато скромніше, найчастіше менш оголеною, ніж на аналогічних зображеннях з інших частин Ойкумени [Lang-Auinger, 2006].

Жест, коли обидві руки піднято до грудей, пов'язують з культом родючості, та ця функція була притаманна не лише елевсинським богиням. В час побутування протоми з Ольвії, з руками біля грудей зображають богинь в калафі, без головного убору, з птахом, квіткою тощо [Leyenaar-Plaisier 1979, pl. 20, p. 109, N 112]. В них можна вбачати різних персонажів, а в деяких випадках — виключно Афродіту.

Розети, як прикраса головного убору, мало додають до атрибуції, однак ставлять протому в один ряд з класичними зразками. Як і на ольвійській, розети над зачіскою та у вухах зроблені на

1.Автори висловлюють вдячність В.В. Котенко за огляд теракоти і визначення центру її виробництва.

протомах V ст. до н. е. з Родоса [Higgings, 1954, pl. 50], погруддях з Олінфа [Robinson, 1952, N 70—71, 74]. Розетами прикрашені родоські протоми, знайдені в Навкратісі 450—350 рр. до н. е. [Thomas, 2015, p. 8—9, fig. 18], Галікарнасі кінця V ст. до н. е. [Higgings, 1954, pl. 62, N 443]. Наліпні, доволі примітивні розети прикрашають стефану східногрецьких протом 480—450 р. до н. е., знайдених в Селінунті [Schuler, 2004, p. 80, pl. 68, N 13.H.1]. На полосах півфігурних зображень з Сицилії кінця V—IV ст. до н. е. — цілі ряди розет [Bell, 1981, p. 49, N 183—185]. Італійські протоми і бюсти другої половини V ст. до н. е. в полосах прикрашені розетами, наліпленими безпосередньо на зачіску і плечі [La coroplastica …, 1987, p. 48, fig. 23, N 31]. Більшість протом, особливо з піднятими до грудей руками, справді V ст. до н. е., але в багатьох античних центрах їх продовжують виготовляти і в IV ст. до н. е. [Thomas, 2015, p. 9, with lit.]. Зокрема, яскраві зразки з розетами на стефані походять з Галікарнаса початку IV ст. до н. е. [Higgings, 1954, pl. 67, N 490], з розетами на зачісці й у вухах — з Італії середини IV ст. до н. е. [La coroplastica…, 1987, fig. 37, 38, N 45, 46].

В Ольвії також відомі подібні зображення. Фрагмент протоми (О-52/2293) з великими розетами на стефані й у вухах атрибутовано як зображення Кори-Персефони [Русяева, 1982, с. 51; Шевченко Т., 2010, с. 96, рис. 2, *2*]. Хоча, зважаючи на аналогічні зображення, прикрашені розетами, його можна пов'язувати з зображенням Афродіти. Це підтверджують також знахідки в одному контексті з ним глиняних фігурок птахів, постійних атрибутів Афродіти. Ця протома, як і деякі інші з Ольвії, походить з розкопок домашніх святилищ [Шевченко Т., 2010, с. 95—97]. Тоді як протоми знаходять переважно у громадських святилищах і могилах [Thomas, 2015, p. 9 with lit.]. Те саме можна сказати про елліністичні протоми Афродіти з Херсонеса [Шевченко А., 2008, с. 6, 7, рис. 10; 11]. Це спостереження підтверджує і публікована теракота з розкопок 1956 р. Факт її знахідки на некрополі дає можливість повернутися до питання хтонічного аспекту в культі Афродіти. Існує думка, що образ Афродіти в похованні був символом відродження і безсмертя [Шевченко А., 2008, с. 7]. Слід зауважити, що відомо не так багато свідчень проявів цього аспекту в Ольвії класичного періоду.

Таким чином, одна з небагатьох археологічно цілих теракот після 60 років з часу виявлення, після реставрації та консервації, проведеними за сучасними вимогами, була піддана вивченню та аналізу. Завдяки цьому стало можливим розпізнати непомічені раніше деталі, що дозволяють віднести протому до зображень Афродіти, до часу першої чверті IV ст. до н. е., і розглядати Аттику лише як місце походження впливів у створенні зображення, тоді як місце виготовлення самої теракоти — Херсонес.

Андреева Л.Н., Антонян А.С., Барабанова Т.И. и др. Реставрация музейной керамики. — М.,1999. — 144 с.

Грач Н.Л. Терракотовые статуэтки из кургана Большая Близница // САИ. — М., 1974. — Вып. 1-11: Терракотовые статуэтки. — Ч. IV: Придонье и Таманский полуостров. — С. 36—39.

Кондаков Н. Греческие терракотовые статуэтки в их отношинии к искусству, религии и быту // ЗООИД. — 1879. — Т. XI. — С. 75—179.

Котенко В.В. Елліністичні глеки з поселення Маслини // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 78—87.

Кругликова И.Т. Терракоты из Горгиппии // САИ. — М., 1974. — Вып. 1-11: Терракотовые статуэтки. — Ч. IV: Придонье и Таманский полуостров. — С. 43—50.

Леви Е.И., Славин Л.М. Описание терракот ольвийской агоры // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11, ч. I. — С. 38—42.

Славин Л.М. Опись находок ольвийской экспедиции 1956 г. / НА ІА НАН України. — 1956/10.

Русяева А.С. Культ Кори-Персефони в Ольвії // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 28—40.

Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — 170 с.

*Русяева А.С.*Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982. — 166 с.

Шевченко А.В. Культ Афродиты в античном Херсонесе (по данным коропластики) // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. — Симферополь, 2008. — Вып. I. — С. 5—10.

Шевченко Т.М. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: Матеріали та дослідження. — К., 2010. — С. 94—104 (АДІУ. — Вип. 3).

Шиянова Г.В. Пошкодження кераміки, викликані діяльністю мікроорганізмів та методи боротьби з ними // Український керамологічний журнал. — 2001. — № 1. — С. 45—48.

Шиянова Г.В. Клеї для реставрації археологічної кераміки // Український керамологічний журнал. — № 2—3 (12—13). — 2004. — С. 43—46.

Bell M. The Terracottas (Morgantina Studies: Results of the Princeton University Archaeological Expedition in Sicily). — Princeton; New Jersey, 1981. — Vol. I. — 152 p.

*Breitenstein N.*Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman. — Copenhagen, 1941. — 106 p.

Hallett Ch.H. The Roman Nude. Heroic Portrait Statuary. 200 BC — AD 300. — Oxford; New York, 2005. — 392 p.

Higgings R.A. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum. — London, 1954. — Vol. I. — 208 p.

La coroplastica di Spina. Immagini di culto: Catalogo della mostra. — Ferrara, 1987. — 78 p.

Lang-Auinger C. Iconographic parallels between terracottas from Western Asia Minor and the Black Sea // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском VII—I вв. до н. э. — СПб., 2006. — P. 100—105.

Leyenaar-Plaisier P.G. Les terres cuites grecques et romaines.— T. I: Catalogue de la collection du Musee national des antiques a Leiden. — Leiden, 1979. — Vol. III. — 214 p.

Mendel G. Catalogue des figurines grecques de terrecuite. — Constantinople, 1908. — 663 p.

Mollard-Besques S. Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, ètrusques et romains. — **I**: Époques prèhellènique, gèomètrique, archaïque et classique. — Paris, 1954. —108 p.
Robinson D.M. Terracottas of Olynthus Found in 1931 (Excavations at Olynthus. Part VII). — Baltimore, 1933. — 122 p.
Robinson D.M. Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938. — Baltimore, 1952. — 534 p. (Excavations at Olynthus. — P. XIV).
Rohde E. Griechische Terrakotten. — Leipzig, 1969. — 52 S.
Schmidt E. Katalog der antiken Terrakotten. — Teil I: Die figurlichen Terrakotten. — Mainz, 1994. — 244 S.
Schuler E.V. Les protomés féminines de la Malophoros à Sélinonte. — Naples, 2004. — 270 p. (Cahiers du Centre Jean Berard. — **XXII**).
Thomas R. Greek Terracotta Figures (Naukratis: Greeks in Egypt). — 2015. — URL: www.britishmuseum.org/naukratis.

А. С. Борисюк-Дудкина,
Т. Н. Шевченко

РЕСТАВРАЦИЯ И РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРОТОМЫ АФРОДИТЫ ИЗ ОЛЬВИИ

Публикуемая протома классического периода, хранящаяся в Научных фондах ИА НАН Украины, найдена в ходе раскопок Ольвии 1956 г. экспедицией ИА АН УССР под руководством Л.М. Славина. Представлено описание и обоснование процесса реставрации и консервации, проведенных в соответствии с современными требованиями.

Благодаря чистке и реставрации, стало возможным распознать незамеченные ранее детали, позволяющие по-новому взглянуть на атрибуцию и датировку протомы. Оказалось, что богиня изображена с обнаженной грудью, а головной убор и серьги украшены розеттами. Ее связь с образом Афродиты теперь представляется более убедительной, чем с Корой-Персефоной, как считалось раньше. Пересмотреть датировку заставляет не только контекст находки, но и особенности изображения пальцев рук и волос. Четко оформленные пальцы данной протомы отличаются от кистей рук, изображаемых в профиль на протяжении V в. до н. э. Трактовка прически характерна для аттических изображений первой половины IV в. до н. э., хотя это не значит, что терракота была изготовлена в Аттике: состав глины свидетельствует о ее херсонесском происхождении. Контекст находки позволяет сузить датировку до первой четверти IV в. до н. э. Протома является одной из немногих археологически целых ольвийский терракот и напоминает о хтоническом аспекте культа Афродиты.

Ключевые слова: реставрация и консервация керамики, терракота, протома, классический период, Афродита, Ольвия.

A. S. Borysiuk-Dudkina,
T. M. Shevchenko

RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF PROTOME OF ATHRODITE FROM OLBIO

Published is a Classical period protome kept in the Scientific Funds of the IA NASU from the excavations at Olbia in 1956 headed by L.M. Slavin. Presented are the description of and a basis for the restoration and conservation process conducted according to the modern requirements.

After the cleaning and restoration, it became possible to discern the details not noticed before, which allowed considering the attribution and dating of the protome anew. It appeared that the goddess is represented with a naked breast and a headdress and earrings are decorated with rosettes. Consequently, its relation with an Aphrodite image appears to be more convincing than with Kore-Persephone, as it was considered before. As for the dating, it should be reviewed not only because of the context of the finding, but also because of the peculiarities of fingers and hair depiction. Efficiently made fingers of this protome differ from the hands presented profiled during the 5th century BC. The hair depiction is common for Attic depiction of the first half of the 4th century BC, although it does not mean that the terracotta was produced in Attica, the clay composition evidence for its Chersonesan origin. The context of a find allows narrowing the dating to the first quarter of the 4th century BC. Protome is one of a few archaeologically intact Olbian terracottas and reminds of a chthonic aspect of Aphrodite cult.

Keywords: restoration and conservation of ceramics, terracotta, protome, Classical period, Aphrodite, Olbia.

Одержано 30.11.2015

УДК: [904.5:572](477.41)“653”

Т. О. Рудич

КОЛЕКЦІЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ БІЛЯ с. ЛУКА

Охарактеризовано антропологічний матеріал з могильника давньоруського часу Лука (Кучари) та подано результати зіставлення його з хронологічно близькими популяціями.

Ключові слова: Подніпров'я, Київська Русь, антропологія, краніологія.

Охоронні розкопки ґрунтового могильника біля с. Лука Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (лівий берег р. Ірпінь, ур. Кочур) проводилися у 1990—1991 рр. експедицією Київського обласного управління культури [Серов, 1989; Серов, Левада, Максюк, 1990; Серов, Цындровская, 1991]. Археологічний матеріал дозволив датувати могильник XI — початком XII ст. Дослідники вважали пам'ятку могильником літописного с. Кучари [Серов, 1991].

Під час дослідження могильника відкрито 41 поховання. Більшість з похованих лежали у соснових домовинах, головою на захід або південний захід. Положення рук покійних не було уніфіковане. Поховання розташовувалися групами по 5—6 поховань, але були й поодинокі. До скупчень, поряд з дорослими, входили і дитячі кістяки, що дає змогу розглядати ці групи поховань як сімейні ділянки.

Короткий опис антропологічного матеріалу, його попередня загальна характеристика, статево-вікові визначення були здійснені П.М. Покасом та увійшли до археологічного звіту [Покас, 1991]. На жаль, передчасна смерть завадила досліднику здійснити аналіз серії за повною краніологічною програмою та опублікувати результати.

Частина матеріалів з цього могильника була опрацьована за одонтологічною програмою С.П. Сегедою, одонтологічні характеристики були долучені до археологічного звіту [Серов, Левада, 1991].

Матеріали з розкопок могильника нині зберігаються в антропологічних фондах Інституту археології НАН України.

Кісткові рештки середньої та поганої збереженості. Автору статті довелося провести реставраційні роботи, зробити опис сучасного стану матеріалів, провести краніологічні та остеологічні виміри кісток. Опис та виміри матеріалів проводилися у лабораторії ІА НАН України за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою [Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1972; Buikstra, Ubelaker, 1994; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal, 1980].

Опис матеріалу в сучасному стані подається нижче: виміри індивідуальних розмірів черепів в табл. 1 (чоловіки) і табл. 2 (жінки), виміри кісток посткраніального скелета в табл. 3 (див. в кінці статті).

ОПИС АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Поховання 1. Збереглися плечові, променеві, ліктьові, стегнові та великі гомілкові кістки. Розміри кісток середні.

Кістяк належав жінці 30—35 років.

Поховання 2. Збереглися уламки черепної коробки та відділу обличчя. Надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки — 2 бали, потилична кістка виступає на 4 бали.

Сагітальний шов має сліди облітерації, ущільнені окремі ділянки потиличного шва. Зношеність зубів — 3—4 бали. Фіксується патологія лунки нижнього правого ікла.

Кістяк належав чоловікові 45—50 років.

© Т.О. РУДИЧ, 2016

Поховання 4. Збереглися невеликі уламки склепіння черепа, основи черепа, нижньої щелепи, зуби. Представлені окремі уламки стегнових кісток та ребер.

Рельєф на кістках черепа розвинуто середнє, кут гілки нижньої щелепи близький до прямого. Окремі ділянки сагітального шва ущільнені. Зношеність зубів середня.

Кістяк належав чоловікові зрілого віку (40—45 років).

Поховання 5. Череп з втраченою лівою частиною склепіння та основою, за формою (візуально) — доліхокранний. Рельєф на кістках черепа слабкий, горизонтальне профілювання черепа різке, ніс виступає добре, спинка носа вигнута.

Ущільнена скронева частина вінцевого шва та обеліонна ділянка сагітального шва. Зношеність зубів нерівномірна (для більшості зубів вона середня, для різців — значна).

Збереглися уламки плечових та променевих кісток, стегнові та великі гомілкові кістки. Розміри їх невеликі.

Скелет належав жінці 35—40 років.

Поховання 6. Череп з частково зруйнованою правою частиною обличчя. Черепна коробка середньодовга, висока, мезокранна за формою. Обличчя широке та низьке. Рельєф на кістках черепа розвинуто добре.

Зношеність зубів слабка, шви відкриті, але ущільнена обеліонна частина сагітального шва.

Скелет належав чоловікові 30—35 років.

Поховання 7. Череп зі зруйнованими правою тім'яною, виличною кістками та правою частиною потилиці. Череп грацільний, візуально — доліхокранний. Кут лобної кістки візуально близький до прямого. Надперенісся та потиличний пагорб виступали слабко, соскоподібні відростки — 1 бал. Кістки носа виступають добре, спинка носа вигнута.

Ріст кісток не закінчився, шви відкриті, зношеність зубів мала.

Скелет належав молодій людині у віці 14—16 років.

Поховання 8. Черепна коробка довга, висока, доліхокранна за формою, рельєф на кістках черепа розвинутий добре. Обличчя середніх розмірів, добре профільоване. Орбіти низькі. Ніс виступає добре, спинка носа вигнута.

Частково ущільнено сагітальний шов (район обеліона), скроневі частини вінцевого шва. На верхній щелепі за життя втрачені усі моляри, на нижній — перші та другі моляри.

Збереглися: уламки плечової, ліктьова кістка, уламки стегнових та гомілкових кісток, уламки таза, уламки хребців, грудини.

Кістяк належав чоловікові 45—50 років.

Поховання 10. Зберігся повний череп. Черепна коробка довга, висока, за формою доліхокранна. Рельєф на кістках черепа розвинуто добре. Обличчя вузьке, високе, різко профільоване у горизонтальній площині. Орбіти низькі, ніс вузький, кістки носа випинаються добре.

Заросла скронева частина вінцевого шва та ущільнена частина сагітального шва. Зношеність перших верхніх та нижніх молярів значна.

Кістяк належав чоловікові 40—45 років.

Поховання 11. Череп зі зруйнованою лобною кісткою, частиною обличчя, скроневою кісткою. Візуально — доліхокранний. Рельєф на кістках черепа розвинуто середньо, але потилична кістка виступає добре. Шви черепа відкриті, зношеність зубів середня.

Кістяк належав чоловікові 30—35 років.

Поховання 12. Уламки лобної кістки (вінцевий шов відкритий), крижа, уламки лопаток.

Кістяк належав жінці 25—35 років.

Поховання 15. Череп з частково зруйнованою основою. Черепна коробка довга, вузька та низька, за формою доліхокранна. М'язовий рельєф розвинутий сильно. Обличчя середньовисоке, горизонтальне, профілювання його різке, орбіти невисокі, ніс вузький, випинається добре, спинка носа вигнута.

Шви черепа відкриті, облітеровані лише на внутрішній стороні. Зношеність зубів середня. Втрачено за життя нижній лівий моляр.

Збереглися уламки плечових, променевих та ліктьових кісток, стегнові та великі гомілкові кістки.

Скелет належав чоловікові 30—35 років.

Поховання 16. Уламки склепіння черепа, кісток обличчя, нижньої щелепи. Ріст кісток не закінчився.

Череп належав дитині. За станом зубів вік визначається у 6—7 років.

Поховання 17. Черепна коробка та права частина нижньої щелепи. Череп довгий, високий, доліхокранний за формою, рельєф на кістках черепа представлено слабко. Обличчя високе та широке, горизонтальне профілювання його послаблене, ніс середньоширокий, виступає добре, спинка носа вигнута.

Заросла скронева частина вінцевого шва. Зношеність зубів середня, за життя втрачено корінні зуби.

Збереглися уламки кісток таза, довгі кістки (плечові, променева, ліктьові, стегнові, велика гомілкова). Розміри кісток невеликі.

Кістяк належав жінці 30—40 років.

Поховання 18. Череп з частково втраченою лівою тім'яною кісткою, вилицею, частиною кісток обличчя, правою частиною нижньої щелепи. Черепна коробка довга, вузька, доліхокранна за формою. Рельєф розвинуто середньо. Обличчя низьке, ніс широкий.

Ущільнені скроневі частини вінцевого шва, зношеність зубів середня.

Збереглися уламки тазових кісток, довгі кістки (плечові, уламки променевих, ліктьова, стегнові, велика гомілкова).

Кістяк належав жінці 35—40 років.

Поховання 19. Череп з частково зруйнованою правою тім'яною, вилицевою кістками та частково лицевим скелетом. Черепна коробка довга, висока, за формою — доліхокранна. Рельєф на місцях прикріплення м'язів розвинутий добре. Обличчя невисоке, орбіти низькі.

Шви черепа відкриті, але сагітальний має сліди облітерації, зношеність зубів середня. На нижній щелепі втрачено моляри з обох боків, лунки заросли.

Збереглися довгі кістки скелета. Розміри їх значні, рельєф на місці прикріплення м'язів добрий. Фіксується перелом великої та малої гомілкових кісток, який зрісся неправильно.

Кістяк належав чоловікові 40—45 років.

Поховання 20. Зберігся довгий, високий, доліхокранний за формою череп. Рельєф на кістках черепа розвинуто слабко. Обличчя середніх розмірів, горизонтальне профілювання його різке, ніс вузький, кістки носа випинаються добре, спинка носа вигнута.

Шви черепа відкриті, зношеність зубів невелика, треті моляри у стадії прорізування. Фіксується карієс.

Збереглися довгі кістки скелета, кістки грацильні.

Череп належав жінці у віці 20—25 років.

Поховання 21. Череп з частково зруйнованою правою частиною обличчя та нижньою щелепою. Черепна коробка середньодовга, середньовисока, мезокранна за формою. Рельєф розвинуто слабко. Обличчя середньовисоке, орбіти високі, ніс вузький.

Шви черепа відкриті, зношеність зубів маленька.

Збереглися грацильні довгі кістки.

Скелет належав жінці 20—25 років.

Поховання 22. Довгий, високий, доліхокранний за формою череп, рельєф на місці прикріплення м'язів сильний. Обличчя середньоширокe, низьке. Горизонтальне профілювання його різке. Орбіти низькі, ніс вузький, кістки носа випинаються добре.

Ущільнена обеліонна частина сагітального шва. На нижній щелепі втрачено моляри, лунки заросли.

Збереглися кістки таза та довгі кістки скелета.

Череп належав чоловікові 45—50 років.

Поховання 23. Черепна коробка зі зруйнованою лівою частиною тім'яної кістки, вилицевої кісткою, лівою тім'яною кісткою, лівою частиною кісток обличчя. Череп невеликих розмірів, доліхокранний. Надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки — 2, потилиця — на 3. Обличчя невеликих розмірів, орбіти високі, ніс вузький.

Шви черепа відкриті. Зношеність зубів невелика.

Кістяк належав людині у віці 25—30 років. Стать визначається, з певною долею сумніву, як чоловіча.

Поховання 25. Уламки кісток обличчя, лобної, тім'яної, потиличної кісток. Шви закриті. На кістках сліди деструктивних процесів, ніс зі слідами перелому. Зуби втрачені за життя, лунки облітеровані.

Діафізи довгих кісток посткраніального скелета.

Кістяк належав жінці похилого віку.

Поховання 26. Уламки черепа та кісток дитини у віці Infantilis 1.

Поховання 27. Уламки лобної та тім'яних кісток, нижньої щелепи. Шви відкриті.

Кістки належали жінці 25—30 років.

Поховання 28. Уламок склепіння черепа, кісток обличчя, основи черепа. Черепна коробка за формою доліхокранна, рельєф слабкий, ніс виступає добре, спинка носа вигнута.

Зношеність зубів незначна, на нижній щелепі коротка зубна формула.

Кістяк належав людині у віці 16—20 років, можливо, жінці.

Поховання 31. Зберігся довгий, високий, мезокранний череп. Рельєф на кістках черепа добрий. Розміри обличчя невеликі, горизонтальне профілювання його різке. Орбіти низькі, ніс вузький, кістки носа виступають добре.

Шви черепа відкриті, але обеліонна частина сагітального шва ущільнена. Зношеність зубів більше середньої. Третій моляр нижньої щелепи втрачено за життя, лунка заросла.

Збереглися уламки досить масивних кісток верхніх та нижніх кінцівок.

Кістяк належав чоловікові 35—40 років.

Поховання 32. Череп з частково зруйнованим обличчям та нижньою щелепою. Череп довгий, середньовисокий, за формою — доліхокранний, рельєф на місці прикріплення м'язів слабкий.

Сліди облітерації фіксуються на вінцевому шві, зношеність зубів середня. Відзначається карієс та втрата молярів верхньої щелепи.

Збереглися уламки довгих кісток верхніх кінцівок, стегнова та велика гомілкова кістки.

Кістяк належав жінці 35—40 років.

Поховання 33. Збереглися уламки лобної, тім'яної кісток, уламки нижньої щелепи. Фіксується зміна зубів.

Уламки довгих кісток, ріст кісток не закінчився.

Кістяк належав дитині у віці Infantilis 2 (8—10 років).

Поховання 34. Збереглися уламки склепіння черепа, нижньої щелепи. Черепна коробка середніх розмірів, мезокранна за формою. Надперенісся розвинуто на 1 бал, соскоподібні відростки — 1 бал.

Шви черепа закриті на скроневій частині вінцевого шва.

Збереглися уламки тазових кісток, довгі кістки нижніх кінцівок та уламки кісток верхніх кінцівок. Розміри кісток невеликі, рельєф слабкий.

Скелет належав жінці у віці 40—45 років.

Поховання 35. Черепна коробка довга, доліхокранна. Обличчя добре профільоване у горизонтальній площині. Орбіти низькі, ніс вузький, спинка носа вигнута. Шви черепа відкриті. Фіксується метопічний шов. Зношеність зубів незначна.

Збереглися кістки таза, довгі кістки кінцівок. Розміри їх невеликі, рельєф слабкий.

Кістяк належав жінці 20—25 років.

Поховання 36. Збереглись обидві стегнові та 2 великі гомілкові кістки. Ріст кісток не закінчився, епіфізи не приросли до діафізів.

Скелет належав молодій людині у віці Juvenis (дівчині?).

Поховання 37. Дрібні уламки черепа, зуби. Ріст кісток не закінчився. Зуби молочні.

Кістяк належав дитині у віці Infantilis 1.

Поховання 38. Череп з втраченою правою частиною лобної, тім'яної кісток, правою частиною обличчя. Черепна коробка довга, візуально за формою мезокранна. Рельєф розвинуто слабко. Спинка носа вигнута.

Шви черепа відкриті, на нижній щелепі втрачено усі моляри, лунки облітеровані, на верхній щелепі втрачено 2 моляри.

Збереглися кістки таза, довгі кістки; розміри невеликі, рельєф слабкий.

Кістяк належав жінці 25—30 років.

Поховання 39. Череп з частково зруйнованою нижньою щелепою. Черепна коробка довга, середньовисока, доліхокранна за формою. Надперенісся виступає добре, потилиця виступає добре, соскоподібні відростки — 3 бали. Обличчя середніх розмірів, орбіти низькі, ніс вузький, кістки носа виступають добре. Спинка носа вигнута.

Ущільнена скронева частина вінцевого шва та частково обеліонна частина сагітального шва. Зношеність зубів нижче середньої.

Від посткраніального скелета збереглися плечові, променеві, ліктьові кістки, стегнові кістки, великі гомілкові кістки. Дуже масивні плечові кістки, очевидно, мало місце сильне фізичне навантаження.

Кістяк належав чоловікові 45—50 років.

Поховання 40. Череп з частково зруйнованою нижньою щелепою. Череп довгий, високий, мезокранний за формою. Обличчя широке, візуально невисоке. Горизонтальне профілювання обличчя послаблене. Орбіти низькі, ніс виступає слабо. Можливо, похований був генетично пов'язаний з кочовим середовищем.

Заросла скронева частина вінцевого шва. На верхній щелепі втрачені зуби, сліди запальних процесів, лунки заросли, на нижній щелепі втрачені моляри, лунки заросли.

Від посткраніального скелета збереглися уламки таза, стегнові кістки, великі та малі гомілкові кістки.

На стегнових кістках сильно розвинутий рельєф, шийка стегнової кістки потовщена, на голівці стегнової кістки замість ямки фіксуються остеофіти. Очевидно, людина значну частину часу проводила верхи.

Морфологія свідчить на користь того, що кістяк був чоловічим.

Кістяк належав чоловікові у віці 30—40 років.

Поховання 41. Зберігся повний череп. Він довгий, високий, доліхокранний за формою. Рельєф розвинуто слабко. Розміри обличчя середні, горизонтальне профілювання обличчя добре. Ніс широкий, кістки виступають середнє.

Шви черепа відкриті. На верхній щелепі за життя втрачені моляри.

Від посткраніального кістяка збереглися довгі кістки верхніх кінцівок. На них сліди кісткових розростань, плечові кістки деформовані.

Скелет належав жінці (?) у віці 30—35 років.

Поховання 42. Збереглися уламки черепа. Рельєф розвинуто середньо. Закрита скронева частина вінцевого шва. На нижній щелепі втрачено перші та другі моляри з обох сторін, лунки заросли. Фіксуються сліди сильних запальних процесів.

Збереглися: уламок плечової, променева, ліктьова, уламки стегнових кісток, велика гомілкова кістка.

Кістяк належав чоловікові у віці 45—50 років.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

Таким чином, в колекції з могильника Лука (Кучари) зберігаються матеріали з 35 поховань. Колекція не є великою, але, завдяки звітам П.М. Покаса, у нашому розпорядженні була також інформація стосовно матеріалів, які не збереглися, завдяки чому можна говорити про демографічну ситуацію на поселенні.

Чоловіки складають трохи більше половини дорослих осіб, стать яких можна було визначити.

Дитяча смертність на могильнику дорівнює 15,78 %. Показник для цього хронологічного зрізу невеликий. 50 % дітей з могильника Лука померли у першому дитячому віці, 50 % — у другому. Відсутні поховання новонароджених дітей та дітей віком до трьох років.

Показником рівня життя та економічного розвитку населення є середня тривалість життя, або середній вік смерті. Середній вік смерті чоловіків на могильнику Лука становить 40,16 років, жінок — 33,64, а сумарно — 37,1 %.

Тривалість життя жінок порівняно з чоловіками менша, що є характерним для доби середньовіччя. Це пов'язано зі значною смертністю жінок у фертильному віці та поганими санітарними умовами життя.

КРАНІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕРІЇ

Чоловіча серія черепів з могильника Лука характеризується довгою, вузькою, високою черепною коробкою, за формою доліхокранною. Група має середньоширокий лоб, кут лоба близький до прямого. Обличчя середньоширокe, низьке, за покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні знаходиться на межі різкого та помірного, а на середньому — різке. Кут обличчя великий. Орбіти широкі, середньовисокі, низькі за покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький, за покажчиком середньоширокий. Кут виступу кісток носа на межі середніх та великих значень. Перенісся високе.

Чоловіча серія належить до великої європеоїдної раси. Виключення складає лише мезокранний широколиций череп з істотно сплощеним обличчям на верхньому та середньому рівні, слабким виступанням кісток носа (пох. 40). Індивідуальна етнічна діагностика є справою невдячною, але у цьому випадку простежуються риси, що склалися у монголоїдний комплекс, однак, скоріш за все, ми маємо справу з метисною формою.

Жіноча серія з могильника Лука характеризується довгою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут лоба близький до прямого, обличчя середніх розмірів. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти широкі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середніх розмірів, виступає добре, перенісся високе.

Чоловіча та жіноча вибірки з Луки істотно морфологічно відрізняються від мезокранних,

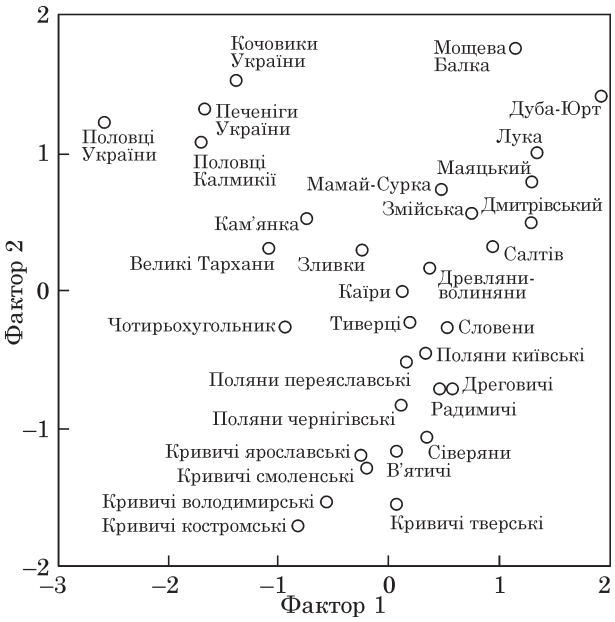

Результати міжгрупового факторного аналізу чоловічих серій

мезоморфних серій сільських могильників полянських територій, які мають тенденцію до вузьколицесті. З огляду на це, можна говорити, що населення з цього поселення мало інші генетичні витоки.

За допомогою різних статистичних методів (факторний, кластерний, Пенроуза) наша група, як така що знаходиться на давньоруських, тобто слов'янських землях, розглядалася в колі хронологічно близьких слов'янських серій.

За результатами факторного аналізу, до якого були залучені збірні серії східних, західних та південних слов'ян з різних територій, група з могильника Лука зайняла рамочну позицію. Крайню позицію серед слов'янських популяцій група зайняла за рахунок маленького черепного покажчика, високого черепа та низьких орбіт. Рамочне положення груп при міжгруповому аналізі, як правило, свідчить про те, що серія сформувалася на базі популяцій, що не були залучені до статистичного аналізу або має істотні домішки вихідців з іноетнічного середовища. Тобто, аналіз вимагав наступного кроку, а саме — розширення кола популяцій, залучених для порівняння.

До аналізу були залучені, перш за все, збірні серії чоловічих черепів східнослов'янських територій. Антропологія салтівського кола репрезентована вибірками черепів з могильників Зливки, Маяцький, Салтівський, Дмитрівський. До аналізу залучалися матеріали могильників Волзької Булгарії — Чотирьохугольник, Великі Тархани. Антропологію середньовічних аланів представлено черепами з Дуба-Юрта, Змійського та Мощової Балки. Населення південних районів України представлене могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка, Каїри, Мамай-Сурка, а також збірними групами печенігів, половців та кочовиків Півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації. Ще одна половецька серія залучена з території Калмикії.

Групи порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: ширина обличчя, висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигомаксилярний кути, кут лоба, загальний кут обличчя, кут кісток носа, черепний покажчик, носовий покажчик, орбітний покажчик, дакріальний та симотичний покажчик.

Могильник Лука розташовується в колі серій, котрі пов'язані з групами салтово-маяцької культури: Маяцьке, Дмитрівський могильник, Салтів, які пов'язують переважно з аланами та окремими аланськими групами Північного Кавказу (Дуба-Юрт, Змійська (рисунок). Тобто, східна складова (в її аланській моделі) чітко фіксується в чоловічій частині популяції з Луки за матеріалами краніології.

Жіноча серія з Луки при аналізі виявляється максимально наближеною до серії з Салтова та з одного боку близька до жінок з могильників

салтівської культури Маяцький та Дмитрівський, а з другого — до збірних груп жінок з сіверянських земель та полянок чернігівських.

Цікавим моментом є те, що краніологічна серія з могильника Лука (Кучари) виявляє значну статистичну подібність (при використанні різних методів та залученні різної кількості таксономічно вагомих ознак) не стільки до хронологічно близьких груп степовиків, а до окремих хронологічно дещо більш далеких серій салтово-маяцької культури лісостепової зони Лівобережжя. Це стосується в першу чергу могильників Салтів, Дмитрівський, Маяцький, Ново-Харківський. Це групи, які розглядаються антропологами, як такі, що мають аланську основу, хоча болгарська складова, наприклад, у тому-таки Салтові читається добре.

Але аланські серії (не кажучи вже про болгарські) доби середньовіччя різних територій не характеризуються тенденцією до такої різкої доліхокранії, як у випадку з могильником Лука. Яскраво означену доліхокранію мають хіба що серії з північно-кавказького Дуба-Юрта (чоловіки) та з Маяцького (жінки, селище). У той же час визначається досить значна смуга слов'янських територій (дреговицьких, радимицьких, сіверянських), де доліхокранія характеризує як чоловічі, так і жіночі збірні серії. Скоріше за все, ми маємо справу з групами, що сформувалися на балтській антропологічній основі. Саме балти I — початку II тис. н. е. мають найменший в Європі черепний покажчик.

У середньому наша серія з Луки характеризується також поєднанням високої черепної коробки та низьких (за покажчиком) орбіт. Саме таке дуже специфічне поєднання є характерним для більшості балтських груп та нехарактерним для південних та східних популяцій (хоча трапляються і виключення, наприклад, аланська серія з Дуба-Юрта).

Беручи до уваги морфологію та результати статистичного аналізу, ми схиляємося до думки, що предки населення Луки могли сформуватися в контактній зоні, де були представлені носії салтово-маяцької культури та східнослов'янських груп, які мали балтську біологічну основу або, власне, балти.

З огляду на це, в першу чергу спадає на думку Лівобережжя та зона розповсюдження волинцевської культури, в якій археологи фіксують присутність, окрім слов'янського — балтського, іранського та тюркського елементів. На превеликий жаль, волинцевська, як і культури, що її змінили на цій території, не представлені антропологічно.

Скоріш за все, балтські та слов'янські впливи також були і в салтово-маяцькій культурі (мається на увазі біологічний аспект). Тобто, предки людей, похованих на могильнику Лука (Кучари) могли походити і з північних районів розповсюдження салтово-маяцької культури.

ОДОНТОЛОГІЯ

Розглядаючи одонтологічні матеріали, ми також звернулися до статистичного аналізу. Для міжгрупового факторного аналізу нами були залучені одонтологічні матеріали давньоруської доби території України: з сільських могильників Середнього Подніпров'я (Григорівка-Бучак, Козаровичі, Лука, Липове), міст Києва та Галича, двох середньовічних могильників з території Польщі, дві серії кривичів, три серії словен новгородських, 7 серій балтів, група лівів, група весі, слов'яно-фінське населення Іжорського плато, а також серії салтово-маяцької культури з Салтова, Дмитрівського могильника, могильників Маяки, Зливки, В. Тархани, серій з Благовіщенки та Кам'янки [Рудич, 2014].

Серія з могильника Лука потрапила до блоку груп, які мають чіткий східний комплекс. Вона знаходиться в колі між Дмитрівським, Великим Тарханським та Маяцьким могильниками.

ПОСТКРАНІАЛЬНИЙ СКЕЛЕТ

Зріст людей з могильника Лука розраховувався за допомогою декількох формул, що дають, як відомо, різні результати. За формулою Троттер-Глезер, що була розроблена для високорослих груп, у середньому вияві зріст чоловіків з могильника складає 168,4 см, жінок — 161,13 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна [Martin,1928], що були розраховані з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відзначаються середнім ростом, а жінки відносяться до категорії високорослих. Різниця зросту між чоловіками та жінками дещо менша від норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

ВИСНОВКИ

Таким чином, публікація невеликого за кількістю матеріалу з могильника Лука (Кучари) дозволяє розширити наші уявлення про населення Київської землі давньоруського часу. Станом на сьогодні, саме на антропологічних матеріалах цього могильника найбільш яскраво виявляються зв'язки окремих популяцій регіону зі східними (або степовими) групами. Причому східний напрямок зв'язків за матеріалами краніології демонструє як чоловіча, так і жіноча частина популяції. Східний напрямок зв'язків популяції Лука (Кучари) яскраво демонструють і матеріали одонтології.

Можливо саме вихідцям зі східних територій село Кучари завдячувало своєю назвою (зафіксовано в літописі під 1150 роком). Назва має витоки в східних мовах. *Кьочері* в кримськотатарській мові означає «непосида», «схильний кочувати», *кьоч* — «переїздити, кочувати». На території Криму, який свого часу входив до зони розповсюдження салтово-маяцької культури, фіксуються топоніми Кучарі-Чокрак, Кучарі-Чешме [Тищенко, 2010, с. 110].

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966 — 132 с.
Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964. — 128 с.
Покас П.М. Антропологическая характеристика погребенных // Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К. Археологические исследования на Киевщине экспедиции КОУК в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/179. — С. 36—38.
Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. — К., 2014. — 299 с.
Сегеда С.П. Антрополого-одонтологическая характеристика краниологической серии из древнерусского могильника у с. Лука // Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К. Археологические исследования на Киевщине экспедиции КОУК в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/179. — С. 36—38.
Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/207.
Серов О.В. Летописное село Кучары // Проблеми вивчення та охороні пам'яток археології Київщини: Тези доп. першої наук.-практич. конф. (Білогородка, жовтень 1991 р.). — К., 1991. — С. 78—80.
Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К. Археологические исследования на Киевщине экспедиции КОУК в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/179.
Серов О.В., Цындровская Л.А. Отчет об охранных исследованиях на Киевщине экспедиции Облуправления культуры в 1991 г. / НА ІА НАН України. — 1991/181.
Тищенко К. Іншомовні топоніми України. — Тернопіль, 2010. — 240 с.
Buikstra J.E., Ubelake D.H. Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains // ArKansas Archeological Servee, Research Series. — 1994. — N 44. — P. 18, 19.
Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons // Journal of Human Evolution. — 1980. — Vol. 9. — P. 517—549.
Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928. — 578 S.

Т. А. Рудич

КОЛЛЕКЦИЯ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ РАСКОПОК МОГИЛЬНИКА ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ВОЗЛЕ с. ЛУКА

Характеризуется антропологический материал из могильника древнерусского времени у с. Лука (Кучары). Материал сравнивался с синхронными и хронологически близкими популяциями славян и кочевников. Мужская и женская группы из могильника Лука демонстрируют близость с популяциями салтово-маяцкой культуры.

Возможно, предки населения с. Кучары формировались в контактной зоне, где присутствовали представители салтово-маяцкой культуры и восточнославянских популяций, которые сформировались на балтской биологической основе.

Ключевые слова: Поднепровье, Киевская Русь, антропология, краниология.

T. O. Rudych

COLLECTION OF ANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM EXCAVATIONS AT ANCIENT RUS BURIAL GROUND NEAR VILLAGE OF LUKA

Described is the anthropological material from the burial ground Luka (Kuchary) of Kyiv Rus period. It was compared with the synchronous and chronologically near populations of the Slavs and nomads. Men's and women's groups from Luka burial ground show the closeness to the population of Saltovo-Mayak culture.

Perhaps the Kuchary population's ancestors came from the contact zone where the carriers of Saltovo-Mayak culture and Eastern Slavonic population, having developed on the Baltic biological base, were present.

Keywords: Dnipro River region, Kyiv Rus, anthropology, craniology.

Одержано 5.10.2015

Таблиця 1. Індивідуальні виміри чоловічих черепів з могильника Лука

Ознаки за Мартіном	Поховання, номер											
	6	8	10	11	15	19	22	23	31	39	40	42
1. Поздовжній діаметр	182	196	195	—	185	193	190	173?	194	185	188	—
8. Поперечний »	138	141	142	133	133	136	139	128?	148	132	145	—
17. Висотний діаметр b—br	141	139	138	137	131	140	138	—	147	133	140	132?
20. Вушна висота p—br	128,5	122,22	114,6	109,56	113,9	—	110,72	—	120,22	110,6	115,66	114,54
5. Довжина основи черепа	104	101	106	—	99	112	108	93	110	100	111	—
9. Найменша ширина лоба	103	98	99	—	92	99	101	—	99	95	104	—
10. Найбільша » »	121	122	125	—	115	125	126	—	123	119	126	—
11. Вушна ширина	134	122	121	120	115	—	122	117	126	125	128	111
12. Ширина потилиці	102	110	108	112	114	111	106	106	112	118	113	105
29. Лобна хорда	111	123	115	—	108	—	108	—	110	113	—	107
30. Тім'яна »	111	120	120	117	114	—	121	—	123	116	—	—
31. Потилична »	90	102	102	92	83	—	98	—	100	89	—	—
26. Лобна дуга	128	142	130	—	128	133	120	—	123	132	—	127
27. Тім'яна »	130	130	136	130	128	125	137	—	138	135	—	—
28. Потилична »	104	132	130	117	104	117	123	84	123	111	—	—
7. Довжина потиличного отвору	41	33	37	35	43	41	38	35	37	32	36	35
16. Ширина »	35	29	31	33	—	—	32	30	30	28	32	28
Висота вигину лоба	28	29	26	—	27	—	23	—	22	21	—	27
» » потилиці	23	33	32	30	28	—	27	27	29	36	—	—
40. Довжина основи обличчя	—	—	103	—	96	101	97	93	103	97	104	—
43. Верхня ширина »	109	104	104	—	102	111	113	—	108	107	115	—
45. Діаметр вилиць	137	133	128	—		135	135	—	130?	133	144	—
46. Середня ширина обличчя	106	87	102	—	88	—	92	—	100	101	111	—
48. Верхня висота »	68	68	75	—	70	—	63	61	68	71	—	—
60. Довжина альвеолярної дуги	54	54	58	—	54	—	52	49	60	54	55	—
61. Ширина » »	69	62	63	61	56	—	64	—	69	68	—	—
55. Висота носа	47	50	56	—	53	52,5	51	46	51	54,5	51	—
54. Ширина »	24	25	24,5	23	25	24	24	22,5	23,5	24	26	—
51. Ширина орбіти	42	42	44	—	41	45	44	39	43	41	46	—
51a. » »	40	42	41	—	39	42	43	37	40	38	43	—
52. Висота »	32,5	29	32	—	31	30	30	32	30	29	32	—
MC. Максиллофронтальна ширина	—	18,5	18	—	17	16,5	21	—	18	18	20	—
MS. » висота	—	8	9	—	9	10	11	—	9	8	5	—
SC. Симотична ширина	8	8,9	10	—	7	7	10	—	11	8	9	—
SS. » висота	5	3	4	—	5	5	6	—	5	4	3	—
DC. Дакріальна ширина	—	20	22	—	18	19	24	—	24	20	22,5	—
DS. » висота	—	11	13,5	—	12	16,5	15	—	16	10	9	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	86	82	—	81	—	80	—	81	86	86	—
» » » (glab.)	—	82	76	—	78	—	74	—	76	77	80	—
43.1. Біорбітальна хорда	98	95	98	—	93,5	100	104	—	100	98	103	—
Sub. n / 43.1. Висота над біорбітальною хордою	17,5	18	18	—	18,5	18	23	—	20	15	15,5	—
77. Назомалярный кут	141,5	138	139,5	—	137	140	133	—	136	146	145	—
Zm—zm. Зигомаксиллярна хорда	—	92	102	—	87	—	90	—	100	100	109	—
Sub.ss / zm—zm. Висота над зигомаксилярною хордою	—	28	32	—	29	—	27	—	26	21	19	—
Zm. Зигомаксилярний кут	—	117	116	—	112	—	118	—	125	136	141,2	—
72. Загальний кут обличчя	—	86?	84	—	85	—	85	—	86	84	90	—
73. Кут середньої частини обличчя	—	84	84	—	85	—	—	—	88	87	87	—
75. » нахилу кісток носа	—	58	55	—	52	—	46	—	58	54	78	—

Закінчення табл. 1

Ознаки за Мартіном	Поховання, номер											
	6	8	10	11	15	19	22	23	31	39	40	42
75.1. » носа	—	28	29	—	33	—	39	—	28	30	12	—
Fc. Глибина іклової ямки	5	4	3,5	—	5	—	—	—	4	2	4	—
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	120	117	—	102	—	—	—	—	—	—	122
66. Кутова » » »	111	99	103	—	95	—	—	—	102	96	115	—
71a. Найменша ширина гілки » »	34	—	32	31	34	—	—	—	30	34	38	35
67. Передня ширина » »	50	68	48	52	46	—	—	—	45	48	55	48
69. Висота симфізу » »	34	33	34	50	38	—	—	—	30	35	35	35
69.1. Висота тіла » »	33	32	30	30	36	—	—	—	30	34	33	35
69.3. Товщина тіла » »	12	12	13	10	—	—	—	—	101	11	16	12
Надперенісся (1—6)	3	3	3	—	2	2	3	1	3	4	2	2
Надбрівні дуги (1—3)	2	3	1	—	1	1	2	1	2	2	—	—
Потиличний бугор (0—5)	3	4	5	5	4	4	3	3	3	5	3	—
Сосковидні відростки (1—3)	3	3	2	2	2	3	2	2	3	3	3	2
Нижній край грушеподібного отвору	Antr.	—	Antr.	—	Antr.	Antr.	Antr.	Antr.	Antr.	Antr.	—	—
Покажчик												
Черепний	75,8	71,9	72,8	—	71,89	70,74	73,15	73,9?	76,2	71,35	77,12	—
Лицевий	49,6	51,12	58,59	—	—	50,37	46,7	—	—	53,38	—	—
Орбітний	77,36	69,04	72,7	—	75,6	68,1	68,18	82,05	69,7	70,73	69,56	—
Носовий	51,06	50	43,75	—	47,16	45,7	47,05	48,9	46,07	44,03	50,98	—
Симотичний	62,5	33,7	40	—	71,7	71,7	60	—	45,43	50	33,3	—
Дакріальний	—	55	61,36	—	66,6	86,84	62,5	—	66,66	50	40	—

Таблиця 2. Індивідуальні виміри жіночих черепів з могильника Лука

Ознаки за Мартіном	Поховання, номер									
	5	18	20	21	25	32	34	35	38	41
1. Поздовжній діаметр	180	182?	187	171	176?	178	174	192	179?	181
8. Поперечний »	—	130?	130	130	—	133	136	139	—	129
17. Висотний діаметр b—br	—	—	132	126	—	127	—	132	—	131
20. Вушна висота p—br	—	106,04	113,54	101,02	—	106,33	111,28	112,3	—	114,9
5. Довжина основи черепа	—	—	100	91	101?	—	—	102	—	101
9. Найменша ширина лоба	93	94	95	89	91	99	92	102	91	100
10. Найбільша » »	—	—	116	116	—	117	113	122	—	106
11. Вушна ширина	—	114	117	104	111	115	120	122	—	115
12. Ширина потилиці	—	100	104	101	106	105	—	106	—	103
29. Лобна хорда	107	98	111	102	—	103	106,5	109	—	113
30. Тім'яна »	105	104	120	109	—	109	111	116	—	108
31. Потилична »	—	98	94	88	—	—	—	96	—	93
26. Лобна дуга	127	112	126	120	—	112	124	135	—	130
27. Тім'яна »	115	116	130	125	—	120	123	130	—	120
28. Потилична »	—	130	117	107	—	—	—	121	—	119
7. Довжина потиличного отвору	—	—	39	—	35	—	—	37	—	34
16. Ширина » »	—	—	29	—	27	—	—	31	—	29
Висота вигину лоба	27	23	26	27	—	21	26,5	30	—	28
Висота вигину потилиці	—	33	28	29	—	—	—	33	—	32
40. Довжина основи обличчя	—	—	98	84	—	—	—	93	—	94
43. Верхня ширина »	99	103	102	96	98	107	96	104	95	106

Закінчення табл. 2

Ознаки за Мартіном	Поховання, номер									
	5	18	20	21	25	32	34	35	38	41
45. Діаметр вилиць	—	125	126	—	120	125	—	125	126	126
46. Середня ширина обличчя	87	90?	97	—	88	91	—	88	85?	93
48. Верхня висота »	—	63	66	—	—	—	—	65	—	65
60. Довжина альвеолярної дуги	48	53	54	—	—	—	—	52	—	50
61. Ширина » »	53	61	64	57	—	59	—	56	—	54
55. Висота носа	58	48	51	50	50	50	—	49	45	48
54. Ширина »	46	26	22	23	25	25	—	24	—	25
51. » орбіти	40,5	—	43	40	40	43	—	43	38	44
51a. » »	38	—	40	38	37	40	—	41	35	43
52. Висота орбіти	33	30	34	34	30,5	34	—	30	31	35
MC. Максиллофронтальна ширина	17	—	20	17	18	18	—	23	17	19
MS. » висота	7	—	9	7	9	7	—	7	9	6,5
SC. Симотична ширина	6	—	10	5	10	9	10	12	7	10
SS. » висота	3,5	—	4	3	7	5	4	3	3	3
DC. Дакріальна ширина	—	—	21	18	20	20	—	24	18	20
DS. » висота	—	—	14	8	11	16	—	9	12,5	11
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	87	80	—	82	—	92	—	92
» » »(glab.)	—	—	84	79	—	76	—	88	—	90
43.1. Біорбітальна хорда	91	—	96	88	91	97,5	89	96	—	98
Sub. n / 43.1. Висота над біорбітальною хордою	17	—	19	15	16	20	16	21	—	18
77. Назомалярний кут	139	—	136,5	142	141	135	140	133	—	139
Zm—zm. Зигомаксилярна хорда	86	—	96	—	—	—	—	86,5	—	89
Sub. ss / zm—zm. Висота над зигомаксилярною хордою	24	—	29	—	—	—	—	23	—	25
Zm. Зигомаксилярний кут	121	—	117,5	—	—	—	—	124	—	121
72. Загальний кут обличчя	—	—	87	86	—	—	—	88	—	90
73. Кут середньої частини »	—	—	87	88	—	—	—	90	—	92
75. Кут нахилу кісток носа	—	—	50		—	—	—	70	—	68
75.1. Кут носа	—	—	37		—	—	—	20	—	22
Fc. Глибина іклової ямки	6	—	5	5	—	—	—	—	3	2,5
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	117	—	—	—	113	—	118	—	—
66. Кутова » » »	—	95	—	—	—	—	—	95	—	—
71a. Найменша ширина гілки » »	—	—	33	—	—	28	—	23	28	29
67. Передня ширина » »	42	—	48	42	—	47	42	42	47	—
69. Висота симфізу » »	—	21	35	—	—	30	51	30	28	25
69.1. Висота тіла » »	25	28	34	30	—	31	22	30	—	27
69.3. Товщина » » »	12	10	10	13	—	10	12	10	—	11
Надперенісся (1—6)	1	1	2	1	1	1	2	1	2	1
Надбрівні дуги (1—3)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Потиличний бугор (0—5)	2	2	1	1	1	3	2	3	2	2
Сосковидні відростки (1—3(	1	2	2	1	1	2	1	1	1	2
Нижній край грушеподібного отвору	—	Antr.	Antr.	—	—	—	Antr.	—	—	Antr.
Покажчик										
Черепний	—	72,5	69,5	76	—	74,71	78,2	72,4	—	71,3
Лицевий	—	51,2	52,38	—	—	—	—	—	—	51,6
Орбітний	81,48	—	79,6	85	76,25	79,06	—	69,7	81,57	79,5
Носовий	44,82	—	43,1	46	50	50	—	52	—	52,08
Симотичний	58,3	—	40	60	70	55,5	40	25	42,5	30
Дакріальний	—	—	66,6	44,4	55	80	—	37,5	69,44	55

Таблиця 3. Індивідуальні виміри кісток посткра

Ознаки за Мартіном	Поховання,																	
	1		5		6		8		11		12		15		17		18	
Плечова кістка	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
1.Найбільша довжина	330	325	338	—	—	—	—	—	—	—	—	—	322?	—	280	—	335	330
2. Вся »	325	320	330	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	273	—	330	325
3. Верхня епіфізарна ширина	47	46	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	—	45	45	48	49
4. Нижня » »	—	56	—	—	—	—	—	—	55	—	—	—	—	—	56	56	49	51
5. Найбільший діаметр середини діафізу	25	25	23	—	25	25	—	—	—	—	—	—	22	28	21	21	22	22
6. Найменший » » »	18	20	17	—	22	22	—	—	—	—	—	—	21	22	15	17	20	16
7. Найменша окружність »	63	65	58	—	66	—	—	—	51	—	—	—	62	72	50	56	57	55
7а. Окружність середини »	73	70	68	—	72	76	—	—	—	—	—	—	68	76	—	—	63	62
Променева кістка	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
1. Найбільша довжина	240	—	229	—	—	252	—	—	—	—	—	—	—	—	218	—	—	—
2. Фізіологічна »	235	—	220	—	—	248	—	—	208	—	—	—	—	—	208	—	—	—
4. Поперечний діаметр діафізу	15	16	16	16	—	20	17	—	13	—	—	—	16	—	13	—	14	15
5. Сагітальний » »	12	12	11	11	—	12	13	—	10	—	—	—	12	—	10	—	9	10
3. Найменша окружність »	42	—	40	—	—	44	42	—	36	—	—	—	42	—	30	—	36	—
Ліктьова кістка	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
1. Найбільша довжина	—	262	—	—	—	278	270	—	240	238	—	—	—	—	—	232	—	—
2. Вся »	—	235	—	—	—	250	240	—	214	211	—	—	—	—	—	210	—	—
11.Передньо-задній діаметр	12	12	—	—	—	20	15	—	14	14	—	—	—	—	—	11	10	—
12. Поперечний »	17	16	—	—	—	14	18	—	12	10	—	—	17	—	—	14	11	—
13. Верхній поперечний »	16	20	—	—	—	20	25	—	18	16	—	—	12	—	—	16	17	—
14. Верхній сагітальний »	25	27	—	—	—	25	29	—	22	21	—	—	—	—	22	23	26	—
3. Найменша окружність діафізу	42	38	—	—	—	38	41	—	33	31	—	—	33	—	32	30	—	—
Стегнова кістка	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	—	—	П.	Л.	П.	Л.
1. Найбільша довжина	434	432	425	421	483	—	—	—	410	412	—	328	430	430	399	397	448	452
2. У природному стані »	428	429	420	418	480	—	—	—	405	408	—	325	428	428	395	394	443	450
21. Виросткова ширина	76	73	72	70	83	—	—	—	70	72	—	—	—	—	45	—	—	—
6. Сагітальний діаметр	28	28	25	25	36	35	29	29	25	25	27	27	27	26	24	25	28	28
7. Поперечний діаметр середини діафізу	25	25	27	29	29	30	28	28	24	23	26	27	28	29	20	23	30	27
9. Верхній поперечний діаметр »	28	30	29	30	32	—	32	33	27	27	27	30	29	33	20	20	34	34
10. Верхній сагітальний » »	23	23	22	23	32	—	28	27	22	22	25	25	26	26	25	27	25	25
8. Окружність середини »	86	80	80	83	102	100	87	88	80	78	80	82	82	82	65	73	88	87
Велика гомілкова кістка	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
1. Повна довжина	—	362	348	349	—	380	—	—	328	330	—	330	—	346	336	—	367	368
2. Виростково-тарана ширина	—	350	338	335	—	368	—	—	318	320	—	320	—	330	325	—	353	355
1а. Найбільша довжина	—	368	354	355	—	384	—	—	330	332	—	332	—	348	339	—	370	370
5. Найбільша ширина верхнього епіфізу	70	72	67	67	—	69	—	—	65	65	—	78	—	73	66	—	71	71
6. Найбільша ширина нижнього »	—	48	49	52	—	56	—	—	45	46	—	47	54	52	48	—	47	48
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	—	28	28	27	38	32	29	29	22	25	—	49	28	32	28	—	31	31
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	29	29	30	29	—	37	32	32	28	28	—	31	33	36	30	—	34	33
9. Поперечний діаметр середини діафізу	—	21	20	19	28	27	25	24	18	18	—	23	22	22	20	—	20	19
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	21	21	20	21	—	28	26	25	20	21	—	23	23	24	21	—	20	20
10. Окружність середини діафізу	—	79	75	74	—	89	79	78	72	71	—	77	80	80	—	—	77	78
10в. Найменша окружність »	—	73	70	70	—	78	76	77	66	66	—	68	72	72	—	—	70	67
Мала гомілкова кістка	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
1. Найбільша довжина діафізу	—	—	—	—	—	—	—	—	318	320	—	—	—	—	324	320	—	348

ніальних скелетів людей з могильника Лука

номер																							
19		20		22		32		34		35		37		38		39		40		41		42	
П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
340	—	304	295	—	343	—	—	—	—	291	288	—	—	298	—	322	—	—	—	310	311	—	—
338	—	298	288	—	338	—	—	—	—	288	282	—	—	290	—	313	—	—	—	308	309	—	—
48	—	47	50	—	52	46	—	40	—	45	43	—	—	41	—	51	—	—	—	49?	—	—	—
—	—	63	58	—	—	—	—	—	—	50	53	—	—	50	—	64	60	—	—	—	62?	—	—
21	20	22	21	22	24	20	—	22	—	20	18	25	21	21	—	25	25	—	—	25	24	25	—
19	20	20	20	19	19	17	—	16	—	17	15	19	17	15	—	22	18	—	—	21	21	20	—
60	62	63	63	62	64	52	—	53	—	50	48	62	60	52	—	60	—	—	—	68	66	—	—
63	63	65	63	67	68	56	—	64	—	55	55	67	64	57	—	71	70	—	—	72	72	68	—
П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
260	262	233	240	257	254	242	—	—	—	208	203	—	—	232	—	240	—	—	—	248	250	230	—
253	257	228	228	246	240	232	—	—	—	200	198	—	—	222	—	231	—	—	—	240	238	220	—
16	15	15	15	15	16	14	—	15	—	13	13	17	—	14	12	17	19	—	—	22	20	17	—
11	11	12	12	13	13	10	—	11	—	9	10	10	—	11	10	11	12	—	—	13	13	11	—
41	38	40	40	43	42	—	—	32	—	34	32	41	—	34	—	41	42	—	—	44	45	4	—
П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
286	—	—	—	270	—	—	—	—	—	218	223	—	—	—	248	—	26	—	—	258	262	253	—
265	—	—	—	245	—	—	—	—	—	195	200	—	—	—	228	—	22	—	—	240	240	225	—
15	14	12	12	15	14	—	—	—	—	10	10	—	15	—	12	13	13	—	—	17	17	17	—
17	16	17	16	20	20	—	—	—	—	12	11	—	16	—	14	18	18	—	—	16	15.5	14	—
20	19	22	21	24	—	17?	—	—	—	18	19	—	—	—	15	21	21	—	—	20	22	22	—
26	22	24	23	26	—	20	—	—	—	20	20	—	—	—	20	24	23	—	—	28	28	25	—
31	30	—	—	42	38	29	—	33	—	28	30	—	35	30	29	40	38	—	—	40	43	38	—
П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
460	458	438	435	455	453	451	449	389	395	413	422	—	440	393	398	446	450	425	428	—	—	405	—
455	453	432	433	453	451	445	442	385	393	410	418	—	438	389	393	440	445	418	421	—	—	400	—
—	—	—	79	—	77	73	—	64	66	74	—	—	—	70	70	80	81	80	84	—	—	75	—
27	26	27	26	28	31	27	—	23	24	26	25	27	27	26	26	29	26	33	33	—	—	27	27
30	30	29	29	30	30	26	—	23	24	24	25	29	28	22	24	29	29	29	28	—	—	25	25
35	36	32	33	33	33	31	—	28	28	28	28	32	32	30	27	34	34	33	33	—	—	31	28
24	23	25	24	28	28	24	—	21	21	20	21	25	25	20	20	25	25	28	27	—	—	24	23
85	87	82	84	93	—	84	—	72	74	74	76	84	83	70	73	88	—	92	93	—	—	82	81
П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
378	—	350	347	360	358	360	357	330	325	328	330	—	—	329	328	362	360	360	362	—	—	—	335
368	—	330	329	350	345	352	348	318	318	320	320	—	—	320	318	345	345	348	348	—	—	—	320
383	—	355	352	365	362	365	362	333	328	330	332	—	—	333	333	368	368	368	369	—	—	—	340
72	—	—	73	75	—	71	—	60	62	71	70	—	—	66	65	75	75	79	79	—	—	—	66
55	—	50	53	51	57	51	—	43	41	47	50	—	—	48	44	53	55	57	57	—	—	—	45
26	—	32	34	33	32	29	—	24	21	27	26	21	—	27	27	27	28	32	33	—	—	—	27
32	—	35	36	25	25	30	—	20	28	33	31	22	—	28	30	35	34	39	38	—	—	—	31
22	—	21	21	23	26	20	—	20	18	20	19	29	—	19	20	24	25	23	23	—	—	—	22
27	—	22	22	35	32	20	—	20	20	23	22	35	—	23	22	27	28	26	24	—	—	—	23
82	—	82	86	84	83	76	—	68	68	71	72	80	—	68	72	78	81	84	88	—	—	—	75
—	—	72	72	78	72	66	—	60	60	62	62	68	—	62	65	68	70	73	83	—	—	—	70
П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.	П.	Л.
—	—	325	325	343	—	350	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	345	—	—	—	—	—

НАШІ АВТОРИ

АНОХІН Владілен Опанасович — кандидат історичних наук.

АРБАЙТЕР Софія — магістрант, університет Відня.

БЛАЖЕВИЧ Наталія Василівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БОРИСЮК-ДУДКІНА Алла Сергіївна — художник-реставратор І категорії Інституту археології НАН України.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ДЕНИСОВА Антоніна Олексіївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЖУРУХІНА Олена Юріївна — завідувачка науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви.

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КЕСВЕЛЛ Едвард — аспірант Даремського університету, факультет археології.

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МЕЛЬНИК Олена Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ОВЧИННІКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України.

ПОНРОЙ Ком — аспірант Даремського університету, факультет археології.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЧЕПМЕН Джон — професор європейської передісторії Даремського університету, факультет археології.

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — магістр історії, аспірантка кафедри археології НаУКМА, лаборант І категорії Інституту археології НАН України.

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ — Археологічні відкриття в Україні.
АГСП — Античные города Северного Причерноморья.
АДІУ — Археологія і давня історія України.
АДУ — Археологічні дослідження в Україні.
АИУ — Археологические исследования в Украине.
АО — Археологические открытия.
БИ — Боспорские исследования.
БФ — Боспорский феномен.
БЧ — Боспорские чтения.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВХУ — Вісник Харківського університету.
ГИМ — Государственный исторический музей.
ДБ — Древности Боспора.
ДНУ — Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара.
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества.
ЗОРСА РАО — Записки Отделения Русской и Славянской археологии Русского археологического общества.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия государственной академии истории материальной культуры.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии.
КОУК — Київське обласне управління культури.
МАР — Материалы по археологии России.
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МИДУ — Музей исторических драгоценностей Украины.
НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
НаУКМА — Національний університет «Києво-Могилянська академія».
НГУ — Новосибирский государственный университет.
НО — Надписи Ольвии.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика.
ОАК — Отчеты Императорской археологической комиссии.
ПАВ — Петербургский археологический вестник.

ПГПУ	— Псковский государственный педагогический университет.
ПИФК	— Проблемы истории, филологии, культуры.
ПсковГУ	— Псковский государственный университет.
РА	— Российская археология.
СА	— Советская археология.
САИ	— Свод археологических источников.
СГМИИ	— Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина.
ХСб	— Херсонесский сборник.
AA	— Archäologischer Anzeiger.
ACSS	— Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
AM	— Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
BCH	— Bulletin de Correspondance Hellénique.
BSA	— Annual of the British School at Athens.
CVA Russia XVIII, VIII	— Sidorova N. East Greek Pottery. — Roma, 2009.
JHS	— The Journal of Hellenic studies.
IOSPE	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae.
IstMitt	— Istanbuler Mitteilungen.
LGPN	— A Lexicon of Greek Personal Namen.
MEFRA	— Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité.
SA	— Slovenská archeológia.
SNG	— Sylloge Nummorum Graecorum.